

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) at New York University.

- Creator: Licheli, V. / ლიჩელი, ვ. / Личели, В.
- Title: საქართველოს არქეოლოგიური საკითხები ტომი II / СБ. Вопросы Археологии Грузии том II
- Publication Date: 1979
- Publisher: Georgian National Academy of Sciences, GNM Archaeological Center
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dsc_208636a612

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/dsc/takedown-notice>.

საქართველოს
არქეოლოგიის
საკითხები

«მეცნიერება» 1978

IVE
3820(2)

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

საქართველოს არქეოლოგიური კომისია

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი

საქართველოს არქეოლოგიის
ს ა კ ი ტ ს ე ბ ი

II

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1979

09881

კრებულში წარმოდგენილია გამოკვლევები, პუბლიკაციები, რეცენზიები საქართველოს არქეოლოგიის უმთავრეს საკითხებზე (ქვის ხანა, ადრესამიწათმოქმედო კულტურები, რკინის მეტალურგიის, ურბანისტული კერები და სხვ.), ქვეყნდება აგრეთვე ახლად აღმოჩენილი ბრინჯაოს, ანტიკური და შუა საუკუნეების პერიოდების არქეოლოგიური ძეგლები.

9/79

აღ. ბოხორიძე

ანტიკური ხანის ქართლის სამეფოს ქალაქების ისტორიის ზოგიერთი საკითხი

(ძ ა ლ ი ს ა)

ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებს ანტიკური ხანის იბერიის (ქართლის) ქალაქებისა და დასახლებული ადგილების შესახებ საკმაოდ რაოდენობის ცნობები შემოუნახავს. მიუხედავად ამისა, ზოგიერთი ქალაქის ან დიდი დასახლებული ადგილის სახელი და მდებარეობა ცნობილი არ არის; არ ვიცით, რა დანიშნულებას ასრულებდნენ ისინი ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურულ-პოლიტიკური განვითარების საქმეში. ასეთი ქალაქების ან ქალაქური ტიპის დასახლებების აღმოჩენა და შესწავლა ქართლის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური სამუშაოების ფართო და მიზანდასახულ გაშლაზე დამოკიდებული.

უკანასკნელი წლების სავსელ-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები საშუალებას იძლევა, შევავსოთ ქართულ საისტორიო წყაროებში მოცემული ანტიკური ხანის ქალაქების რიცხვი იმ ქალაქებით, რომელთა არსებობა მემატიანეთათვის ცნობილი არ ყოფილა. ასეთ ქალაქთა რიცხვს მიეკუთვნება მუხრანის ველზე, მდ. ნარეკვავის ნაპირზე მიკვლეული ანტიკური ხანის ნაქალაქარი, რომელიც აწინდელი სოფ. ძალისის მიდამოებში მდებარეობდა. აქ არსებული ქალაქის შესახებ ცნობა დატულია მხოლოდ უცხოურ წყაროში.

ახ. წ. II საუკუნის ბერძენი გეოგრაფოსის, ალექსანდრიელი მეცნიერის კლავდიოს პტოლემეის გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში (Γεωγραφικὴ ὑφήγησις) შეტანილია იბერიის აღწერა, დასახლებულია 9 პუნქტი, ქალაქი და სოფელი, ქალაქებს (πόλεις) შორის იხსენიება ძალისა (Ζαλίσσα)¹.

აღნიშნული პუნქტის ადგილმდებარეობის გარკვევას განსაკუთრებული ყურადღება, ქართულ ისტორიოგრაფიაში, ამ ბოლო ორი ათეული წლის მანძილზე მიექცა. გამოითქვა ერთმანეთის საწინააღმდეგო მოსაზრებები, რომ-

* ნაშრომი წაკითხულ იქნა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე 1973 წ.

¹ კ ლ ა ვ დ ი ო ს პ ტ ო ლ ე მ ა ი ო ს ი, გეოგრაფიული სახელმძღვანელო. ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტი თარგმნა, გამოსცა და კომენტარები დაურთო ნ. ლომოურმა. „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, 1955, გვ. 46; მ ი ს ი ვ ე, შიდა ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან, თ ს უ შრომები, 1964, ტ. 107, გვ. 87.

ლებიც დამყარებული იყვნენ, ერთი მხრივ, კლავდიოს პტოლემეაიოსის ცნობაზე, მეორე მხრივ, დღესაც ცოცხალ ტოპონიმზე, რომელიც მუხრანის ველზე საკმაოდ მოზრდილ სოფელს ჰქვია და, მესამე მხრივ, როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, „რუკების ჩვენებებზე და ფილოლოგიურ ვარჯიშებზე“². მიუხედავად იმისა, რომ ჯერ კიდევ არ არსებობდა ნივთიერი საბუთები ძალისას შესახებ, მკვლევართა ნაწილმა მისი ადგილმდებარეობა სწორად განსაზღვრა, ერთ-ერთი პირველთაგანი მათ შორის ნ. ლომოური იყო. მან ამ საკითხს ყურადღება მიაქცია თავის საკანდიდატო დისერტაციაში³ და კვლევის შედეგები მოკლედ გადმოსცა კლავდიოს პტოლემეაიოსის გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში საქართველოს შესახებ დაცული ცნობების გამოცემის კომენტარებში, რომ „ძალისა უდრის სოფ. მუხრანის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ხუთიოდ კმ-ის მანძილზე მდებარე სოფ. ძალისს“⁴. უფრო მოგვიანებით, მანვე სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა ძალისას ადგილმდებარეობის გარკვეას.⁵

მიუხედავად იმისა, რომ პროფ. ნ. ლომოურს საფუძვლიანად აქვს განხილული მის წინამორბედთა მოსაზრებები, რომლის სამართლიან კრიტიკას ვიზიარებთ და ვეთანხმებით, მაინც საჭიროდ მიგვაჩნია ზოგიერთი მათგანის მოტანა.

პირველად ქართულ ისტორიოგრაფიაში ძალისას ლოკალიზაციის საკითხს, პტოლემეაიოსთან დაცული ცნობების მიხედვით, პროფ. ს. კაკაბაძე შეეხო: „Действительно—წერს პროფ. ს. კაკაბაძე—название Тифлис у греко-римских писателей не встречается. Впервые район местоположения Тифлиса номенклатирован у Птолемея, который указывает на широте $76^{\circ}-44^{\circ}-40'$ пункт Ζάλισσα . Залисса по Птолемею находится южнее расположения Αρμαχτιχη (последний—на широте $75^{\circ}-44^{\circ}-30'$), в. е., при восприятии в Географии Птолемея течения Куры с З. на В., вниз по течению Куры с небольшим уклоном вправо. Залисса, таким образом, приходится в районе расположения Тифлиса. Само же название Тифлис появляется позднее“.⁶ ქვემოთ ამავე ნაშრომში პროფ. ს. კაკაბაძე თავის მოსაზრებას უფრო აკონკრეტებს და აღნიშნავს რომ, „Само же название Тифлис не заходит своим появлением пока что дальше вглубь IV в. н. э. У Птолемея же он известен под названием Ζάλισσα “.⁷ როგორც მოტანილი ამონაწერებიდან ირკვევა, პროფ. ს. კაკაბაძეს თბილისის სახელწოდება ახ. წ. IV საუკუნეზე ადრე წარმოშობილად არ

² ნ. ბერძენიშვილი, ერთი ფურცელა ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, 1960, გვ. 162—163; შდრ. მისივე, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი I, 1964, გვ. 397.

³ ნ. ლომოური, კლავდიოს პტოლემეაიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, საკანდიდატო დისერტაცია, 1952, გვ. 262—264 (ხელნაწერი ინახება თსუ ბიბლიოთეკაში).

⁴ კლავდიოს პტოლემეაიოსი. გეოგრაფიული სახელმძღვანელო. ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტი თარგმნა და კომენტარები დაურთო ნ. ლომოურმა. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1955, გვ. 60.

⁵ ნ. ლომოური, შიდა ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან, თსუ შრომები, 1964, ტ. 107, გვ. 87—97.

⁶ С. М. Какбадзе. К истории названия гор. Тифлиса. საისტორიო კრებული, წიგნი II, ტფ., 1928, გვ. 60—61.

⁷ იქვე, გვ. 64.

მიაჩნია. ამ მოსაზრების დასადასტურებლად მას მოჰყავს ის ფაქტი, რომ თითქოს II საუკუნის ბერძენი გეოგრაფოსი მას „ძალისას სახელწოდებით იცნობს, ხოლო, მეორე მხრივ, პტოლემეაიოსთან მოცემული კოორდინატების მიხედვით, ძალისა „არმაკტიკას“ აღმოსავლეთით მდებარეობს.

შემდეგ პროფ. ს. კაკაბაძე იმოწმებს X საუკუნის სომეხ ისტორიკოსს თომა არწრუნს, რომელიც ბუღა თურქის თბილისზე ლაშქრობის ამბების აღწერისას აღნიშნავს, რომ თბილისს წინათ ფაიტაკარანი ეწოდებოდა. აქვეა გაკეთებული დასკვნა. „Название П'айтакаран в качестве эквивалента Тбилиса, надо полагать, представляет из себя арм. перевод древнего названия этого города“.⁸ ამ მიმართულებით პროფ. ს. კაკაბაძე აანალიზებს თბილისისათვის პტოლემეაიოსის მიერ მოცემულ სახელწოდება Zαλίσσα-ს, რადგან იგი სახელწოდება ფაიტაკარანს ხსნის როგორც ხეების, ხმელი ხე-ტყის გროვას და ფიქრობს, რომ იგი წარმოადგენდა თბილისის ძველი სახელწოდების სომხურ თარგმანს.

მოცემულ ტერმინ Zαλίσσα-ში იგი გამოყოფს ფუძეს „ზალ“ თუ „ძალ“ და გენეტიკის დაბოლოებას -ისა, რომელიც ქართულ -ის, მეგრულ -იმ შეესაბამება. Zαλ უდრის ძველ ქართულ ძელ-ს, ხმელ ხეს, რომლის პარალელი -ჯა—საერთოდ ხე, წარმოადგენს პროტოფორმას მეგრულისავე ჯალისას, ხოლო აფხაზურში გვაქვს ფორმა — ჟალ; Zαλίσσα — როგორც ძირი, ისე დაბოლოება ყველაზე უფრო წარმოდგენილია მეგრულ ჯალი-ში, რაც, მისი აზრით, „ხის ქალაქს“ ნიშნავს. პტოლემეაიოსისათვის ეს სახელი ცნობილი უნდა გამხდარიყო მეგრული ფორმით „ჯალიში“, რადგან მეგრული ენის გავრცელების არე უფრო ახლო იყო ბერძნულ კოლონიებთან.⁹

პროფ. ნ. ლომოური, იხილავს რა პროფ. ს. კაკაბაძის დებულებას, რომ ძალისა თბილისია, მისგან გამოჰყოფს სამ ძირითად მომენტს:

1. პტოლემეაიოსთან მოცემული კოორდინატებით ძალისა მდებარეობს არმაკტიკე-არმაზციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ე. ი. სწორედ მერმინდელი თბილისის ადგილას.

2. „ძალისა“ არის თბილისის ძველი სახელწოდება, ნიშნავს ხის, „ძელის“ ქალაქს და პტოლემეაიოსს გადმოცემული აქვს იგი მეგრული ფორმით.

3. ამ ძველი სახელწოდების თარგმანს წარმოადგენს სახელი ფაიტაკარანი, რომელიც X საუკუნის შემდგომ სომხურ წყაროებში იხმარება სახელწოდება „თბილისის“ ეკვივალენტად.¹⁰

პროფ. ნ. ლომოურის მიერ დამაჯერებლადაა ნაჩვენები პტოლემეაიოსთან მოცემულ გრადუსებში დაშვებული შეცდომები¹¹ და ვაკეთებულია დასკვნა, რომ „ცხადია პტოლემეაიოსთან კოორდინატებით ხელმძღვანელობა ამ პუნქტების ლოკალიზაციის დროს საკმაოდ დიდ შეცდომამდე მიგვიყვანდა. ასევე გაუმართლებელია, მაშასადამე, ძალისას ადგილმდებარეობის გასარკვევად ამ კოორდინატთა მოშველიება, ე. ი. არავითარი საბუთი ძალისას თბილისის ადგილას მოსათავსებლად არ არსებობს. ხოლო თუ ძალისას თბილისის ადგილას

⁸ იქვე, გვ. 65.

⁹ იქვე, გვ. 65.

¹⁰ ნ. ლომოური, შიდა ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან, გვ. 89.

¹¹ იქვე, გვ. 89—91. დაინტერესებულ მკითხველს აქვე შეუძლია იხილოს ამ საკითხთან დაკავშირებული ლიტერატურა.

ვარაუდისათვის რეალური საბუთი არ არსებობს, მაშინ აზრი ეკარგება მთელ მსჯელობას იმის შესახებ, რომ ძალისა, ანუ იგივე „ძელისი“, ანუ „ჯალისი“ არის თბილისის ძველი სახელწოდება. ეს მსჯელობა მით უფრო უსაფუძვლოა, რომ ჩვენ არ გვაქვს არავითარი ცნობა იმაზე, რომ თბილისს ოდესმე ხის თუ ძელის ქალაქი ეწოდებოდა¹².

ძალისას ადგილმდებარეობის საკითხს შეეხო პროფ. ს. ერემიანი. მასაც ეტყობა პროფ. ს. კაკაბაძის გავლენა და ძალისა არმაზიდან სამხრეთით ეგულება. იგი აღნიშნავს „Дорога на восток, как сказано, шла через территорию нынешнего города Тбилиси. Расстояние указанное на ТР, равно 9 т. р., или 13 км. Следуя АР, мы это расстояние будем считать к югу от Агмас-тиса; приблизительно в 13 км к юга от Армази (вернее от села Иакулба-кеви, до которого простиралась столица Иберии) находится один из рай-онов Тбилиси—Вера. Отсюда простирается равнина Делиси. Название со-ответствует городу, упоминаемому Птолемеем: Ζαλιτσα (76° дол. 44° 40' шир.)¹³. ძალისა მან დაუკავშირა IV საუკუნის რომაულ რუკაზე ე. წ. „Ta-bula Peutingeriana“-ზე აღნიშნულ სადგურ ლეზელას (Sezela). ეს უკანასკნელი რუკაზე აღნიშნულია იმ გზის მახლობლად, რომელიც ქალაქ არტაშატიდან სევანის ტბის ჩრდილოეთით კიდემდე მიდის, შემდეგ მდ. აღსტაფის ხეობით ამოდის მტკვრამდე და მცხეთა—თბილისის რაიონამდე აღწევს¹⁴. ლეზელას ს. ერემიანი აიგივებს VII საუკუნის რავენელი ანონიმის „კოსმოგრაფია-ში“ მოხსენებულ Satala-სთან, რომელიც რუკაზე არმასტიკა. — არმაზციხის სამხრეთითაა აღნიშნული. ამ სახელების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე ს. ერემიანი წერს: „Следуя сказанному, можно допустить, что Lezela явля-ется дефектной формой названия Zeleta и ближе к грузинской форме „Дзелети“ транскрипцией которого оно должно быть“¹⁵. ეყარება რა პროფ. ს. კაკაბაძის მოსაზრებას, პროფ. ს. ერემიანი ზელეტა-ძალისას თბილისის უბნების — ვერისა და დელისის ადგილას ათავსებს, რომლის გამაგრებული ნაწილი მდ. მტკვრის ნაპირზე იყო, სადაც მას ვერის წყალი ერთვის-ო¹⁶.

როგორც პროფ. ნ. ლომოური აღნიშნავს, „მეტად ხელოვნურად ჩანს სა-ხელწოდება „Lezela“-ს შესწორება „Zeleta“-დ და მისი დაკავშირება „ძა-ლისთან“, ხოლო შემდეგ მისი გაიგივება თბილისთან. პროფ. ს. ერე-მიანი თავის შრომაში წინააღმდეგობაში ვარდება, როდესაც აღნიშნავს, რომ სადგური ლეზელა „Tabula Peutingeriana“-ზე აღნიშნულია 9 მილის, ანუ დაახლოებით 20 კმ-ის დაშორებით სადგურ ფილადოდან (Philado), რომელიც თვით პროფ. ს. ერემიანის აღიარებით ქ. თბილისს უდრის¹⁷. ამდე-

¹² ნ. ლომოური, დასახ. ნაშრ., გვ. 91.

¹³ С. Т. Еремян, Торговые пути Закавказья в эпоху сасанидов, ВДИ, М., 1939, № 1 (6) 87.

¹⁴ С. Т. Еремян, დასახ. ნაშრ., გვ. 84—85. უდრ. ნ. ლომოური, დასახ. ნაშრ., გვ. 92.

¹⁵ С. Т. Еремян, დასახ. ნაშრ., გვ. 87.

¹⁶ იქვე, გვ. 87.

¹⁷ С. Т. Еремян, დასახ. ნაშრ., გვ. 88. შეად. ნ. ლომოური, ძველი საქართვე-ლოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის, „ისტორიის ინსტიტუტის შრომები“, ტ. IV, ნაკ. I, 1958 გვ. 112—114; მისივე, შიდა ქართლის ისტორიულ გეოგრაფიიდან, გვ. 93.

ნად, პროფ. ს. ერემიანის ცდა, გაერკვია ძალისას ადგილმდებარეობა, უშედეგოდ დამთავრდა.

აღნიშნულ საკითხს მოგვიანებით შეეხო პროფ. ლ. მელიქსედ-ბეგი, ის ფაქტიურად იმეორებს პროფ. ს. კაკაბაძის შეხედულებებს, რომ ძალისა თბილისის მიდამოებშია საძიებელი და მოაქვს განსხვავებული და დამატებითი საბუთები. იგი აღნიშნავს, რომ თბილისის ტერიტორიაზე მრავალგან არის აღმოჩენილი სხვადასხვა დროისა და სხვადასხვა სახის სიძველეები, ე. ი. თბილისის ტერიტორიაზე ძველი დროიდანვე არსებობდა არა ერთი დაბა-სოფელი, რომ ერთ-ერთ მათგანს, პროფ. ლ. მელიქსედ-ბეგის ვარაუდით, ძალისა უნდა რქმეოდა¹⁸. კერძოდ, ძალისა-ძელისი ეწოდება ყოფილ მადათოვის კუნძულის რაიონს. ასეთი ვარაუდის საფუძველს მას თითქოს აძლევს შემდეგი, რომ ამ კუნძულის რაიონში თავს იყრია ძველი თბილისის სამეურნეო საქმიანობა. თავს იყრიდნენ ნაოსნები, მეტივეები, რომელთაც მოჰქონდათ ხე-ტყე, მარცვლეული წისქვილებისათვის და იგივე ადგილი გამოყენებული იყო საუკეთესო სასეირნო ადგილად. ყოველივე აღნიშნულის გამო, იგი თვლის, „ასეთ პირობებში სავსებით გასაგებია, თუ რატომ ხალხური ეტიმოლოგიით, „ზალისა“ — „ძალისი“ გადაიქცა, ერთი მხრით, „ძელისა“-დ („შდრ. დელისი, გუდელისი, ლისი — თბილისის მახლობლად მდებარე ადგილებში), და, მეორე მხრით, „ზარისად“¹⁹. მის მიერ გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, ყოფილ მადათოვის კუნძულს თავდაპირველად უნდა რქმეოდა „ხე-ტყის სადგური“, ანუ სომხურად „ფ ა მ ტ ა კ ა მ ა ნ“, ხოლო შემდეგ ირანელთა და არაბთა შემოსევების გამო, სომხეთის ერთ-ერთი ოლქიდან — ფაიტაკარანიდან (მილის, ანუ ყარაბაღის ველზე) გადმოსახლებულ ლტოლვილებს, რომლებიც თბილისში დასახლებულან, „ფაიტაკამან“-ისა და „ფაიტაკარან“-ის დამთხვევის გამო თბილისზე გაუვრცელებიათ ეს უკანასკნელი სახელწოდებები“²⁰.

პროფ. ლ. მელიქსედ-ბეგის ამ მოსაზრებათა საფუძვლიანი კრიტიკა მოცემული აქვს პროფ. ნ. ლომოურს თავის ნაშრომში „შიდა ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან“. ამ შრომაში, ჩვენი აზრით, სამართლიანადაა უარყოფილი ლ. მელიქსედ-ბეგის მოსაზრებანი. დაინტერესებულ მკითხველს იგი შეუძლია ნახოს დასახელებულ შრომაში.

ფაიტაკარანთან დაკავშირებით აზრი გამოთქმული ჰქონია აკად. ნ. მარს, იგი აღნიშნავდა, რომ „В армянском названии области Тифлиса, самого Тифлиса *ფაუტ-ა* — каран наличие слова *ფაუტ* „дерево“ не случайность, а свидетельство о тотеме „дерево““²¹ აქ არაფერია ნათქვამი, რომ ფაიტაკარანი თბილისის ეკვივალენტს წარმოადგენსო.

როგორც აღნიშნული გვექონდა, წინამორბედ თუ მოგვიანო ხანის მკვლევართა შორის, პროფ. ნ. ლომოურმა, პირველმა, სწორად განსაზღვრა ძალისას ადგილმდებარეობა, აქამდე იგი მიიყვანა მუხრანის მახლობლად მდებარე

¹⁸ ლ. მელიქსედ-ბეგი, ძალისი-თბილისი-ფაიტაკარანი, „თბილისი 1500“, საიუბილეო კრებული, თსუ, 1958, გვ. 30.

¹⁹ იქვე, გვ. 31.

²⁰ ლ. მელიქსედ-ბეგი, დასახ. ნაშრ., გვ. 31, 37; შდრ. ნ. ლომოური, დასახ. ნაშრ., გვ. 92.

²¹ Н. М а р р. Избранные труды, III, М.-Л., 1934, с. 355.

სოფლის სახელმა, დღესაც ცოცხალმა ტოპონიმმა — ძალისმა, ამ მხარეში დაწინაურებული ეკონომიური რაიონისა და ძველი სავაჭრო გზის არსებობის ვარაუდმა, რაც საბოლოო ჯამში მართალი გამოდგა. „ერთი სიტყვით, თვით სოფლის სახელი, მისი მდებარეობა, ეკონომიურად დაწინაურებულ რაიონში და, რაც მთავარია, მნიშვნელოვან სავაჭრო გზაჯვარედინზე, გვარწმუნებს, რომ კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“ იბერიის აღწერისას დასახლებული ძალისა არის აწინდელი სოფ. ძალისი.“²²

ძალისას ადგილმდებარეობის გარკვევას შეეხო აკად. ნ. ბერძენიშვილი. იგი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხების კვლევასთან დაკავშირებით სამეცნიერო გასვლებს აწყობდა ისტორიული ქართლის სხვადასხვა რაიონებში. ერთ-ერთი ასეთი გასვლისას, როდესაც მოხილულ იქნა მუხრანის ველი, აკად. ნ. ბერძენიშვილი სოფ. ძალისში ასულა. ამ სოფლის დაბვალიერების შედეგად იგი ფრიად საინტერესო დასკვნამდე მისულა. ამ დასკვნას დიდი მნიშვნელობა აქვს არა მარტო ძალისას ადგილმდებარეობის გარკვევასათვის, არამედ სავაჭრო გზის გარკვევის, მისაქციელის განმარტებისა და, რაც მთავარია, იბერიის სამეფოს დედაქალაქის ლოკალიზაციის გარკვევის საკითხში. მოგვაქვს ვრცელი ამონაწერი აკად. ნ. ბერძენიშვილის შრომიდან: „სოფ. ძალისას მივატანეთ. ის სწორედ იქ ძევს, სადაც ნარეკვავის ზევი მუხრანის ველში გამოდის. მაგონდება რომაული იტინერარიუმი. იქ იხსენიება ძალისა. რამდენს არ აწვალებენ ამ ძალისას, სად არ ათავსებენ მას, ოღონდ ადგილზე კი არ აყენებენ. და ასე ხდება იმიტომ, რომ ჩვენი სპეციალისტები ძველი გზების კვლევისას ისტორიულ გეოგრაფიას ყოველად უგულებელყოფენ, წყაროებში მოხსენებულ ადგილებს არ ნახულობენ და უპირატესად რუკების ჩვენებებზე ფილოლოგიურად ვარჯიშობენ, მართლაც და რა უნდა იყოს იმის საწინააღმდეგო, რომ ძალისა თავის ადგილზე დარჩეს. იბერიის ბარისა და ზეგნის საზღვარზე მდებარე ეს პუნქტი, ჩანს, მნიშვნელოვანი საგზაო სადგური იყო. შიდა ქართლის უმთავრესი გზა რომ სწორედ მუხრან — ძალისა — წილკანზე გამოივლიდა, ამის საბუთია სოფ. მისაქციელი, რომელიც ამ თავისი მეტყველი სახელით ნიშანდობლივ უჩვენებს, თუ საიდან მოდიოდა მთავარი გზა. „მისაქციელი“ (მისაბრუნი, მოხოულა — მოხვეულა გურული კილოთი) — ეს პუნქტი შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ ძალისა — წილკანზე გამავალი გზისათვის და არავითარ შემთხვევაში მცხეთიდან არაგვისპირით მიმავალ გზისათვის. იგულისხმება, რომ ძალისა — წილკანზე წამოსული გზა აქ (მისაქციელში) მიუხვევდა, „მიუქცევდა“ არაგვის პირისაკენ (ბულაჩაური-საკენ?), ან ნატახტარ — მცხეთისაკენ. შესაძლებელია, აქ მისაქციელს საგზაო ნიშანი რაიმე იდგა (მილიონი, ნებოძირი).

ასე, რომ ძალისა თავის ადგილას კარგად ზის და მისი გადაადგილებისათვის საბუთი არ ჩანს.“²³

მოტანილი გამონათქვამიდან კარგად ჩანს დიდი მეცნიერის უტყუარი ალლო, დანყარებული საისტორიო წყაროების ცოდნაზე, სავაჭრო გზების მნიშვნელობასა და მის კავშირზე ქალაქებსა და დასახლებულ პუნქტებთან; დღე-

²² ნ. ლომოური, შიდა ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან, გვ. 96.

²³ ნ. ბერძენიშვილი, ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, 1960, გვ. 162—163; შდრ. მისივე, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. I, 1964, გვ. 397—398.

საც ცოცხალი ტოპონიმის საშუალებით, შორეულ წარსულში არსებული სავა-
კრო გზის მიმართულების განსაზღვრა. ამ საკითხების გარკვევას უაღრესად
დიდი მნიშვნელობა ენიჭება არა მარტო ძალისას ადგილმდებარეობის, არა-
მედ ანტიკური, კერძოდ კი ელინისტური ხანის იბერიის დედაქალაქის ად-
გილმდებარეობის გარკვევის დროსაც.

უკანასკნელი წლების საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად,
არა ერთი საკვანძო საკითხი ჩვენი ისტორიისა, ახლებურად დაისვა და უახ-
ლოეს ხანაში ელის გადაწყვეტას. ეხლა უკვე ცნობილია, რომ კლავდიოს
პტოლემეაიოსთან მოხსენებული ძალისა, მუხრანის ველზე, დღევანდელი სოფ.
ძალისის ადგილზე მდებარეობდა და საკმაოდ განვითარებულ ქალაქს წარმო-
ადგენდა. ამდენად, იმ მკვლევართა ვარაუდი, ვინც პტოლემეაიოსისეულ ძალი-
სას აწინდელი ძალისის მიდამოებში გულისხმობდა, მართალი გამოდგა. მათ
მხოლოდ ამ პუნქტის ადგილმდებარეობა გამოიცნეს, რაც შეეხება აქ არსებუ-
ლი ქალაქის მნიშვნელობას, მათ ამის შესახებ არაფერი აქვთ ნათქვამი.

ის მკვლევარები, რომლებიც ძალისას ადგილმდებარეობას განსაზღვრავ-
დნენ, უპირველესად ხაზს უსვამდნენ მის მდებარეობას მთავარ სავაკრო მა-
გისტრალზე, ან ამ მაგისტრალის სიახლოვეს. ამ მიმართულებით ფრიად საყუ-
რადლებო მოსაზრება აქვს გამოთქმული აკად. ნ. ბერძენიშვილს. მისი აზრით,
ძალისა „მნიშვნელოვანი საგზაო სადგური იყო. შიდა ქართლის გზა სწორედ
მუხრან—ძალისა—წილკანზე გამოივლიდა, ამის საბუთია სოფელი მისაქციე-
ლი, რომელიც თავისი მეტყველი სახელით ნიშანდობლივ უჩვენებს, თუ საი-
დან მოდიოდა მთავარი გზა.²⁴ ეს მთავარი გზა კი ანტიკურ ხანაში მუხრან-
ძალისა-წილკან-მისაქციელზე გავლით აუყვებოდა არაგვის ხეობას და დარია-
ლის ხეობის გავლით მიემართებოდა ჩრდილო კავკასიისაკენ.

ბუნებრივად იბადება კითხვა, სად იწყებოდა ეს გზა, რომელიც დასახლე-
ბულ პუნქტებზე გადიოდა. როგორც უკანასკნელი წლების არქეოლოგიური
აღმოჩენები მოწმობენ, აღნიშნული გზა იბერიის დედაქალაქში — „ძუელ
მცხეთაში“ იწყებოდა, რომელიც ძვ. წ. IV — II საუკუნეებში აწინდელი
სოფ. ქსნის მიდამოებში მდებარეობდა. აქედან გზა მდ. ქსნის მარცხენა სანა-
პიროს გაუყვებოდა, დღევანდელი სოფ. ძველი ქანდის ტერიტორიაზე გაივ-
ლიდა, შემდეგ კი დასახლებული პუნქტები იყო. რადგან გზა იბერიის ძველ
დედაქალაქში მიდიოდა, რომელიც მდ. ქსნის შესართავში მდებარეობდა და
არა აწინდელი მცხეთის მიდამოებში, ამიტომ არაგვის ხეობაში გამავალი მთა-
ვარი გზისათვის, მისაქციელი, სწორედ რომ მისაქციევი, მისაბრუნე ადგილი
იყო. „ძუელი მცხეთიდან“ მიმავალი მგზავრი, ქანდა — მუხრან — ძალისა —
წილკანის შემდეგ, მისაქციელში უნდა მიბრუნებულიყო და მდ. არაგვის ხეო-
ბას გაჰყოლოდა. ასევე ჩრდილოეთიდან მომავალი მგზავრისათვის, რომელიც
იმავე არაგვის გზით მოდიოდა, მისაქციელთან უნდა მობრუნებულიყო და-
სავლეთით და გეზი იბერიის დედაქალაქისაკენ აეღო. რა თქმა უნდა, ამ გზაზე
„ძუელ მცხეთამდე“ ძალისას გაივლიდა. ორივე შემთხვევაში ეს ადგილი „მი-
საქციელი“ — მისაბრუნე პუნქტი ჩანს.

აკად. ნ. ბერძენიშვილი სწორედ ამ გარემოებას უსვამს ხაზს და პირდაპირ
აღნიშნავს, „შიდა ქართლის გზა რომ სწორედ მუხრან — ძალისა — წილკან-
ზე გამოივლიდა, ამის საბუთია სოფელი მისაქციელი, რომელიც ამ თა-

²⁴ ნ. ბერძენიშვილი, იხილეთ დასახლებული ნაშრომები.

ვისი მეტყველი სახელით ნიშანდობლივ უჩვენებს, თუ საიდან მოდიოდა მთავარი გზა. „მისაქციელი“ (მისაბრუნნი, მოხოულა — მოხვეულა გურული კილოთი) ეს პუნქტი შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ ძალისა წილკანზე მიმავალი გზისათვის და არავეითარ შემთხვევაში მცხეთიდან არაგვისპირით მიმავალი გზისათვის“. მაშასადამე, თუ შიდა ქართლის მთავარი გზა მუხრან-ძალისა-წილკანზე გადიოდა და არა არაგვის პირის გაყოლებით აწინდელ მცხეთისაკენ მიემართებოდა, მაშინ ეს გარემოება სწორედ იმაზე მიუთითებს, რომ ძვ. წ. IV—II საუკუნეებში იბერიის დედაქალაქი მდ. არაგვისა და მტკვრის შესართავში კი არა, არამედ სხვაგან მდებარეობდა. თუ იბერიის დედაქალაქს, ეხლანდელი მცხეთის მიდამოებში ვიგულებთ, მაშინ გასარკვევია ის გარემოება, რომ ჩრდილოეთიდან მომავალი მთავარი გზა მისაქციელთან მიუხვევდა და წილკან ძალისა-მუხრანის გავლით სხვა მხარეს მიემართებოდა, ამდენად, ჯერ კიდევ წერილობითი წყაროებისა და მთავარი სავაჭრო გზის მიმართულების დასახელებულ პუნქტებზე გავლის გამოისობით გაჩნდა ეჭვი, რომ იბერიის დედაქალაქი, წერილობითი წყაროების „ძუელი მცხეთა“, ახლანდელი მცხეთის მიდამოებში არ მდებარეობდა. ამრიგად, დღესაც არსებული სოფლის, „მისაქციელი“-ს სახელწოდება იმ დროსაა წარმოქმნილი, როდესაც ეს პუნქტი მართლაც „მისაქციევი“, „მისაბრუნნი“ ადგილი იყო. ესლა თავისუფლად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ სახელწოდება „მისაქციელი“ ძვ. წ. IV საუკუნეზე გვიან არ უნდა იყოს წარმოშობილი.

ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხების კვლევისას ჯ. გვასალია შეეხო „ძალისას“ ადგილმდებარეობის საკითხს. მან გაიზიარა მისი წინამორბედი მკვლევარების მოსაზრება, რომლებიც ამტკიცებდნენ, რომ პტოლემეის მიხედვით „ძალისა“ მუხრანის ველზე არსებული ძალისაა და თავის მხრივაც სცადა ამ მოსაზრების შემაგრება.²⁵ „ცნობილია, რომ მთავარი მაგისტრალეები (იგულისხმება სავაჭრო გზები ა. ბ.) ეკონომიურად დაწინაურებულ რაიონებზე გადის. ეკონომიურად და პოლიტიკურად ძლიერი პუნქტი თავისკენ ეწევა გზას, ამ მხრივ სამუხრანოზე გამავალი მაგისტრალი ნიშანდობლივია.“²⁶ აქვე იგი ლაპარაკობს, რომ „მეორე მთავარი სამიმოსვლო არტერია, რომელიც ქსნის ხეობას აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ გადასერავდა, იყო ქართლის უმთავრესი გზის მონაკვეთი. ამ გზაზე მდებარე ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პუნქტი უნდა ყოფილიყო II საუკუნის გეოგრაფოსის კლავდიოს პტოლემეის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“ (Γεωγραφικὴ ἱστορία) მოხსენებული ძალისა (Ζάλισσα), რომელიც უკანასკნელი პერიოდის მეცნიერული გამოკვლევებით იდენტიფიცირებულია სამუხრანოს სოფ. ძალისასთან²⁷. მუხრანის მიდამოებში ჯ. გვასალიას ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის სადაზვერვო სამუშაოები ჩაუტარებია, რომლის შესახებ ნაშრომში აღნიშნული აქვს: „რაც შეეხება სოფ. ძალისას, აქ ჩვენ 1964 წელს, სოფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მივაკვლიეთ „გორას“ ძლიერი ანტიკური ფენით (ქვევრის, კრამიტის, ბათქაშის ნატეხები). ყოველივე ეს მკვიდრ ნივთი-

²⁵ ჯ. გვასალია, ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, 1967, გვ. 19—20; Дж. Гвасалия. Из исторической географии Картли, автореферат, 1971, с. 11.

²⁶ ჯ. გვასალია, ქსნის ხეობის ისტორიული... გვ. 19.

²⁷ ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრ., გვ. 19.

ერ საფუძველზე აყენებს წერილობითი წყაროებისა და ტოპონიმათა გათვალისწინებით მიღებულ დასკვნას შიდა ქართლის მთავარი მაგისტრალის ტრასის შესახებ.²⁸

მოტანილი გამონათქვამიდან ნათლად ჩანს, რომ ჯ. გვასალია პტოლემეაიოსისეულ ძალისას, დღევანდელი სოფ. ძალისის ადგილზე გულისხმობს და იგი ეკონომიურად დაწინაურებულ რაიონად მიაჩნია, რომელზედაც გადის შიდა ქართლის „მეორე მთავარი სამიმოსვლო არტერია“. ჯ. გვასალიას, როგორც თვითონ აღნიშნავს, ძალისის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მიუყვლება „გორისათვის“, სადაც თითქოს „ძლიერი ანტიკური ფენა უნახავს“. სოფ. ძალისის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მართლაც არსებობს შემადგენელი ადგილი, რომელიც ვაკე ადგილზე კარგად შეიმჩნევა. მას საკმაოდ მოზრდილი ფართობი უკავია მდ. ნარეკვავის მარჯვენა ნაპირზე. მის ზედაპირზე შეიმჩნევა ნამოსახლარი ადგილისათვის დამახასიათებელი ორმოები. შემადგენელი ადგილის, ე. წ. „გორის“ ზედაპირი და მიდამოები ჩვენ კარგად დავათვალიერეთ, მაგრამ ზედაპირზე ნამოსახლარი ორმოების გარდა ბევრი არაფერი შეგვიჩვენებია. ზედაპირულად არ ჩანს ძლიერი ანტიკური ფენა. ამჟამად მის ჩრდილო და ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში თანამედროვე სასაფლაოა გამართული, აქვე ცხოვრობს რამდენიმე მოსახლეც. გორის დიდი ნაწილი ჯერ თავისუფალია და მისი არქეოლოგიურად შესწავლა სიძნელეებთან არაა დაკავშირებული. თითქოს მოსალოდნელი უნდა იყოს ამ ადგილას ადრეული სამოსახლოს არსებობა. ამას ორი გარემოება გვაფიქრებინებს; პირველი, რომ პტოლემეაიოსისეული და დღევანდელი ძალისას ადგილზე აუცილებლად უნდა ყოფილიყო დიდი დასახლებული პუნქტი ან ქალაქი, რომელზედაც გადიოდა ელინისტურ ხანაში შიდა ქართლის მთავარი სავაჭრო მაგისტრალი. მეორე გარემოება ისაა, რომ სადაზვერვო გათხრებით მდ. ნარეკვავის მარცხენა ნაპირზე, გორიდან რამდენიმე ასეული მეტრის დაშორებით, გამოვლენილ იქნა ახ. წ. I—IV საუკუნეების ნაქალაქარი. ამ ნაქალაქარის ტერიტორიაზე ჯერჯერობით არავითარი ნიშანი არაა ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისი საუკუნის ადრინდელი ცხოვრებისა. ისეთი მაღალგანვითარებული ქალაქის წარმოქმნა, როგორიც ძალისაა, ერთბაშად დაუსახლებელ ადგილზე ძნელი წარმოსადგენია და გვაფიქრებინებს, რომ აქვე ახლოს უნდა არსებობდეს მისი წინაპროული ქალაქური ტიპის დასახლება. ასეთი დასახლება, მართლაც, შესაძლებელია სწორედ აქ არსებულიყო, რომლის მიმანიშნებელი უნდა იყოს ვაკეზე წარმოქმნილი საკმაოდ ვრცელი შემადგენელი ადგილი. ამდენად, მისი არქეოლოგიურად შესწავლა გადაუდებელ საქმედ მიგვაჩნია.

ბოლო ხანებში ძალისას ადგილმდებარეობის საკითხის გარკვევას შეეცადა რ. რამიშვილი და სხვა მკვლევარებისაგან განსხვავებით ეს პუნქტი ქართულ საისტორიო წყაროებში მოხსენებულ ჩელეთ-ჟალეთთან გაიგივა. ივრის ძეგლებისადმი მიძღვნილი გამოკვლევის 42-ე სქოლიოში მას გამოთქმული აქვს შემდეგი მოსაზრება, რომ „პტოლემეაიოსის ნაშრომში იბერიის ქალაქთა და სოფელთა ჩამოთვლისას მოხსენებული ძალისა ჩვენ გაიგივებული გვაქვს ქართული წყაროების ჩელეთ — ჟალეთთან (წინააღმდეგ იმათი აზრისა, ვისაც იგი მუზრანთან მდებარე სოფ. ძალისი ჰგონია) და ამდენად, მისი სახით გვეგულება ერთ-ერთი უძველესი მოწმობა ჩელეთ-ჟალეთის რო-

²⁸ ი ქ ვ ე, გვ. 19—20.

გორც ცალკე სამოსახლოს მოხსენებისა²⁹. შემდეგ რ. რამიშვილი ეხება პე-
ვტინგერის ტაბულის მიხედვით ე. წ. „შემოვლითი გზის“ მარშრუტის დადგე-
ნის საკითხს და არ ეთანხმება ს. ერემიანის მიერ „ლეზეტა“-ს „ზელეტა“-დ
აღდგენას, მის დაკავშირებას ძალისასთან და გაიგივებას თბილისთან, რაც
თავისთავად მართებულია, მაგრამ იგი ფიქრობს, რომ „პტოლემეაიოსის „ძა-
ლისა“ სწორედ იმ შემოვლითი გზის ერთ-ერთი (მცხეთასთან ყველაზე უფრო
ახლოს მყოფი) პუნქტია და ვფიქრობთ, ყველაზე უფრო შეესატყვისება ჩე-
ლეთ-ქალეთს, მით უმეტეს, რომ ტოპონიმები, „ქალეთი“ და ბერძნული „ძა-
ლისა“, საკმაოდ ხელშეშეხებ ფონეტიკურ სიახლოვეს ამჟღავნებენ.“³⁰ ასეთი-
ვე აზრი აქვს გატარებული რ. რამიშვილს 1971 წ. გამოცემულ ნაშრომში,
რომელშიც მოკლედია განხილული „ერწოს ველი ანტიკურ ხანაში“. ამ ნაშ-
რომში რ. რამიშვილი ერთხელ კიდევ უბრუნდება ე. წ. შემოვლითი გზის სა-
კითხს. მას მიაჩნია, რომ შემოვლითი გზის ერთი მონაკვეთი ქალეთზეც გა-
ვიწიდა. აღნიშნული გზის, სხვა პუნქტების მოკლე განხილვის შემდეგ იგი
ჩერდება ტოპონიმზე, რომელიც „არაერთხელ ხსენებული ქალეთია, ჩვენი
ვარაუდით, იგი შეესიტყვება პტოლემეაიოსის ძალისას და პევტინგერის ლე-
ზეტას, რომელიც ს. ერემიანს აღდგენილი აქვს, როგორც ზელეტა. ასეთი
ვარაუდი თითქოს გამორიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ ანტიკური წყარო-
ების ძალისა-ზელეტა თბილისის ერთ-ერთ უბნად ან მუხრანის ახლოს
მდებარე სოფ. ძალისის იდენტურად ჩავთვალოთ. საყურადღებოა, რომ ტო-
პონიმი „ქალეთი“ და ბერძნული „ძალისა“ საკმაოდ ხელშეშეხებ ფონეტიკურ
სიახლოვეს ამჟღავნებენ.“³¹

მიუხედავად სიტყვების გარეგნული მსგავსებისა და ფონეტიკური სიახ-
ლოვისა, პტოლემეაიოსისეულ ძალისას არავითარი საერთო არ აღმოაჩნდა ჩე-
ლეთ-ქალეთთან და, როგორც ზევით იყო აღნიშნული, ძალისა დარჩა მუხრან-
ის ველზე, თანამედროვე სოფელ ძალისის ადგილზე, მით უფრო, რომ იგი
მცხეთასთანაც ახლოა და სახელიც სწორედ ძალისა ჰქვია.

1971—1972 წლებში ძალისის მიდამოებში წარმოებულმა სადაზვერვო
არქეოლოგიურმა გათხრებმა ფრიად საყურადღებო მასალები გამოავლინა ამ
ტერიტორიაზე მაღალგანვითარებული ქალაქის არსებობას რომ ამტკიცებს.
სადაზვერვო თხრილებში გამოვლენილ იქნა სასახლის ან ტაძრის რანგის, დი-
დი, გათლილი ქვებით (1,80 მ×0,9მ×0,24 მ) ნაგები შენობის ნანგრევები, ბა-
ზალტის ქვისაგან კარგად გამოკვეთილი ბაზები (სვეტის ძირები) და კაპიტე-
ლი, რიყის ქვით დუღაბზე ნაშენი ალიზის აგურის კედლის საძირკვლები, რი-
ყისა და ქვიშაქვით დუღაბზე აგებული კანალიზაციის კოლექტორი, I—III
საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი ბრტყელი, ოთხკუთხედი აგურით მოგე-
ბული ქუჩები თუ მოედნები, წყალსადენისა და კანალიზაციის თიხის მილგაყ-
ვანილობანი, აბანო მოზაიკური იატაკით. განათხარი სხვა სახის მასალებიდან
ყურადღებას იპყრობს თიხის, მინის ჭურჭლის და სარკმლის მინის ნატეაე-
ბი; კრაქები; მოხატული, გაჯით შელესილი კედლის ნაწილები; ნაგებობათა-

²⁹ რ. რამიშვილი, ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, სიონი, 1970, გვ. 143, სქო-
ლიო 42.

³⁰ იქვე, გვ. 144, სქოლიო 42.

³¹ რ. რამიშვილი, ერწოს ველი ანტიკურ ხანაში, „ძეგლის მეგობარი“, 1971, № 27—
28, გვ. 56.

სახურავად გამოყენებული ბრტყელი, გვერდებზე და ღარისებური კრამიტები. მათ შორისაა კურტნის კრამიტი, რომლის დიამეტრი 38—42 სმ-ს უდრის; კალორიფერის ნატეხები და ა. შ.

ცალკე უნდა გამოიყოს და ყურადღება გამახვილდეს აქ აღმოჩენილ მოზაიკურიატაკიან აბანოზე. გაითხარა ნაგებობის სააბაზანო ოთახის ნაწილი, მისი იატაკი, ფერადი, ოთხკუთხედი ქვებით გაკეთებულ მოზაიკას წარმოადგენს. მოზაიკას შემოვლებული აქვს ორმაგი არშია. არშიებს შორის ადგილი შეესხებულია მცენარეული ორნამენტით, ფოთლებითა და ყლორტებით. არშიის შიგნით მოთავსებული არე დათმობილი აქვს ზღვის ფაუნას. კარგად ჩანს მოგრძო ნიჟარა, დელფინის თავი და ზღვის სხვა მკვიდრნი. აბაზანა ნახევარწრიულ აბსიდას წარმოადგენს, რომელიც ოთხკუთხედი აგურის ერთი რიგითაა გამოყოფილი სააბაზანო ოთახიდან. აბაზანაში ერთსაფეხურიანი კიბეა, რომლის საშუალებითაც შესაძლებელია მასში ჩასვლა. აბანოს შენობა აგებულია ქვიშაქვით, შემაკავშირებლად დულაბია გამოყენებული. კირხსნარითაა შეღესილი აბანოსა და აბაზანის კედლები.

მოზაიკის აღმოჩენა აღმოსავლეთ საქართველოში პირველი და, ამდენად, უნიკალური შემთხვევაა. თუ იმასაც მივიღებთ მხედველობაში, რომ იგი ახ. წ. II საუკუნეზე გვიან არ უნდა იყოს, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ეს მოზაიკა საქართველოში ყველაზე ადრეულია, სწორუპოვარია. განათხარი მოზაიკა არშიებით ნაკლებად ჰგავს გვიანანტიკურ სამყაროში გავრცელებულ მოზაიკებს და მათგან თითქოს განცალკევებით დგას. ამდენად, თითქოს შესაძლებელია იმის ვარაუდი, რომ ეს მოზაიკა ადგილობრივ, ქართულ ნიადაგზეა შექმნილი.

თუ გავითვალისწინებთ მოპოვებულ მასალებს, ძალისის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ნაქალაქარი, გეგმარებით, სასახლისა და ტაძრის ნანგრევებით, აგურფენილი ქუჩა-მოედნებით, მოზაიკურიატაკიანი აბანოთი, ალიზის აგურით ნაგები შენობებით, რომლებიც შიგნიდან შეღესილი და მოხატული ყოფილა, კანალიზაციის კოლექტორითა და წყალსადენის სისტემით, ახ. წ. I—IV საუკუნეებს მიეკუთვნება.

1971—1972 წლებში ჩატარებული მცირე გათხრების შედეგადაც კარგად გამოჩნდა, თუ როგორ დიდ, კარგად დაგეგმარებულ, არქიტექტორულად გაფორმებულ, სანიტარულ-ჰიგიენური კულტურის მქონე ქალაქთან გვაქვს საქმე. აღნიშნულის გათვალისწინებით შესაძლებელი ზდება ვივარაუდოთ, რომ ძალისას მიდამოებში არსებული ქალაქი ჩვეულებრივი, რიგითი ქალაქების ჯგუფს არ მიეკუთვნება. იგი უფრო მაღალი რანგის, დიდ ხელისუფალთა ადგილსამყოფელი უნდა იყოს. ეხლა უკვე თავისუფლად შეიძლება ვილაპარაკოთ პტოლემეაიოსისეული ძალისას შესახებ, რომელიც, მისი აღწერილობის მიხედვით, იბერიის ქალაქს წარმოადგენს,³² და რომელსაც, როგორც ზევით იყო აღნიშნული, ზოგიერთი მკვლევარი ხან სად ათავსებდა და ხან სად.

აღნიშნულის შემდეგ თითქოს საეჭვო აღარ არის ძალისას ადგილმდებარეობა. ეხლა გასარკვევი დაგვრჩა რიგი საკითხებისა; რა ეწოდებოდა ძალისას მიდამოებში არსებულ ქალაქს, რატომ არ მოიხსენიება იგი ქართულ სა-

³² კ ლ ა ვ დ ი ო ს პ ტ ო ლ ე მ ა ი ო ს ი, გეოგრაფიული სახელმძღვანელო, ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტი თარგმნა, გამოსცა და კომენტარები დაურთო ნ. ლომოურმა, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 32, 1955, გვ. 60.

ისტორიო წყაროებში და, ბოლოს, რა დანიშნულების ქალაქს წარმოადგენდა, რა როლს ასრულებდა იგი იბერიის სამეფოში. ჩვენ კარგად გვესმის დასმული საკითხების სირთულე და მნიშვნელობა, მათზე პასუხის გაცემის სიძნელე. მიუხედავად ამისა, შევეცდებით მეტ-ნაკლები სისრულით გავცეთ პასუხი წამოყენებულ კითხვებს.

როგორც ზევით იყო აღნიშნული, სავაჭრო-საქარავნო გზები ეკონომიურად დაწინაურებულ ადგილებში გადიოდა, ასეთი ადგილები კი, ცხადია, მჭიდროდ იყო დასახლებული.

მუხრანის ველი, როგორც ჩანს, იმთავითვე დაწინაურებულ სასოფლო-სამეურნეო რაიონს წარმოადგენდა. ახასიათებდა რა ამ რაიონის ეკონომიურ შესაძლებლობას, აკად. ს. ჯანაშია აღნიშნავდა, რომ „თუ მოვიგონებთ იმასაც, რომ მუხრანი, უკვე მის შესახებ დაცულ უძველეს ცნობაში და შემდეგშიაც ჩვეულებრივად მეფის სადგომი, „სასახლე“ და საზამთრო რეზიდენცია ჩანს (არა გვგონია, რომ მუხრანი ასეთ მდგომარეობაში მოქცეულიყოს მხოლოდ დავით აღმაშენებლის მიერ ჩატარებული ფეოდალური სენიორიის კონფისკაციის შედეგად), მაშინ აზრი იზადება, რომ ეს რაიონი შესაძლებელია ყოფილიყო ძველი ქართლის მეფეთა ძირითადი და, იქნებ, უძველესი დომენი.“³³ ეს გამონათქვამი იმის მოწმობად უნდა მივიჩნიოთ, რომ მუხრანის ველზე საკმაოდ დაწინაურებული, დიდი ქალაქური ტიპის დასახლება ვიგულებოთ, მით უმეტეს, თუ ამ ადგილებში „ძველი ქართლის მეფეთა ძირითადი და უძველესი დომენი“ არსებობდა. აღნიშნული გამონათქვამი პროფ. ნ. ლომოუშრმა ამ რაიონის ეკონომიურად დაწინაურების მაჩვენებლად მიიჩნია და პტოლემეაიოსისეული ძალისას ადგილსამყოფელად აწინდელი სოფ. ძალისა აღიარა. „იბერიის დედაქალაქის მეზობლად მდებარე ეს რაიონი თავისი დაწინაურებულობის წყალობით, უდავოა, რომაელთა ინტერესის სფეროში იქნებოდა მოქცეული და არაფერია დაუშვებელი იმაში, რომ პტოლემეაიოსისათვის ამ არემარის ერთ-ერთი, შესაძლოა ამ დროისათვის მნიშვნელოვანი, პუნქტი-ძალისა ნაცნობი გამხდარიყო.“³⁴ მართლაც, აქ არაფერია მოულოდნელი, ქართლის სამეფოს დაწინაურებულ რაიონში არსებობს ქალაქი, დაწინაურებული, არქიტექტურულად გაფორმებული და, რაც მთავარია, იგი მეფისა და მის შემდგომ მეორე კაცის — სპასპეტის რეზიდენციას წარმოადგენდა. სწორედ ამ ქალაქის სახელი შემოინახა პტოლემეაიოსთან. ეს ძალიან კარგია, მაგრამ რატომ არ არის ეს ქალაქი მოხსენებული ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში? თუ ასეთი ქალაქი არსებობდა მუხრანის ველზე, ან რა სახელი ერქვა მას?

რამდენადაც ჩემთვის ცნობილია, ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში „მოქცევაჲ ქართლისაჲ-ს“ ქრონიკასა და ქართლის ცხოვრებაში, მუხრანის ველზე არავითარი ქალაქი ან ქალაქური ტიპის დასახლება პირდაპირ მოხსენებული არ არის. იმავე წყაროების მიხედვით, არ დასტურდება ამ ადგილებში მეფის ან სპასპეტის რეზიდენციის არსებობა ანტიკურ ხანაში.

როგორც განათხარი მასალების მიხედვით ირკვევა, დღევანდელი ძალისას ტერიტორიაზე საკმაოდ მაღალგანვითარებული ქალაქი არსებობდა, მისი არსებობა და სახელი შემოგვინახა უცხოურმა წყარომაც. როგორ მოხდა, რომ

³³ ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. I, 1949, გვ. 264—265.

³⁴ ნ. ლომოუში, შიდა ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან, გვ. 95.

ცნობები ამ ქალაქის არსებობისა და მისი სახელის შესახებ დაცული არ აღმოჩნდა ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში?

1971—72 წლების განათხარი მასალების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ძალისას მიდამოებში მდებარე ქალაქს არსებობა ახ. წ. IV საუკუნეში შეუწყვეტია. ქალაქი, როგორც ირკვევა, დაანგრეს, გადაწვეს და მიატოვეს. ქალაქის დანგრევა და გადაწვა შეიძლება შემოსეული მტრის მოქმედებასაც მივაწეროთ, მაგრამ გამორიცხული არ ჩანს, რომ ქალაქი თვით ადგილობრივ მოსახლეობას დაენგრია და გადაეწვა, ამის ერთ-ერთი მიზეზი კი ქართლის სამეფოში ქრისტიანული რელიგიის სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადება უნდა ყოფილიყო. როგორც ცნობილია, ქრისტიანული რელიგიის ოფიციალურ სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადებამ ქვეყანაში რადიკალური ცვლილებები გამოიწვია. ქრისტიანულ მოსახლეობას ალბათ ისეთ ქალაქში აღარ ეცხოვრებოდა, სადაც აღმართული იყო წარმართული ტაძრები და სამლოცველოები, სამსხვერპლოები და ასე შემდეგ. ქრისტიანობამ წარმართობას ომი გამოუცხადა და, რა თქმა უნდა, პირველ რიგში წარმართული ბუდეები უნდა მოესპო. სწორედ ამ ბრძოლის შედეგი და წარმართული ბუდის მოსპობა შეიძლება დავინახოთ ძალისას მიდამოებში არსებული ქალაქის გადაბუგულ ნანგრევებში.

წამოყენებული დებულების უშუალოდ დამამტკიცებელი საბუთი ჯერჯერობით არ არსებობს. ჩვენი მოსაზრების გასამაგრებლად ეგებ ის გამოდგეს, რომ ქართლის სამეფოს დედაქალაქი არმაზი, ქართლის მეფეთა რეზიდენცია გვიანანტიკურ ხანაში და წარმართული სარწმუნოების კერა ქრისტიანული რელიგიის სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადების შემდეგ, მიტოვებულ იქნა (ალბათ დაანგრეს კიდევ, გავიხსენოთ კერპის მსხვერვის აღწერა წმ. ნინოს ცხოვრებაში). სამეფო ტახტი, როგორც ჩანს, ჯერ მცხეთაში გადაიტანეს, ხოლო შემდეგ თბილისში. განა ნიშანდობლივი არაა, რომ სამეფო რეზიდენციამაც კი ვერ გაუწია სათანადო წინააღმდეგობა ქრისტიანობის გავრცელებას და დაეცა, მით უმეტეს წინააღმდეგობას ვერ გასწევდა სხვა, რიგითი ქალაქები და მათ შორის მუხრანის ველზე არსებული ქალაქი, რომელიც დიდი ხანია მეფის რეზიდენციას აღარ წარმოადგენდა.

ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ აწინდელი ძალისას ადგილზე არსებული ქალაქი, თვით ქართველებმა დაანგრეს, გადაწვეს და მიატოვეს ახ. წ. IV საუკუნეში და ამის მიზეზი ეკონომიკურთან ერთად იყო ქრისტიანული რელიგიის სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადება. IV საუკუნის შემდეგ ქალაქი აღარ განახლებულა, ნანგრევები მიწამ დაფარა და იგი დავიწყებას მიეცა. ეს უნდა იყოს ერთი მხარე იმ მიზეზისა, რომლის გამოც ეს ქალაქი ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში არ მოიხსენიება.

მეორე მხარე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს და „ქართლის ცხოვრების“ ავტორთა მოღვაწეობაში უნდა ვეძიოთ. როგორც მათივე საისტორიო თხზულებებიდან კარგად ჩანს, ისინი XI საუკუნის მოღვაწენი არიან. ასევე კარგად ჩანს, რომ ისინი სარგებლობდნენ სხვა, ჩვენთვის უცნობი წყაროებით და ამ წყაროებიდან აღებული აქვთ ამბები, რომლებიც ძირითად ისტორიულ მომენტებში სწორია, მაგრამ გახვეული არიან ლეგენდების და ზღაპრული ამბების საბურველში. თავის თხზულებებში ისტორიული ფაქტები ავტორებს მოცემული აქვთ ადგილგადანაცვლებით, ზოგჯერ გეოგრაფიული, ხოლო ზოგჯერ ქრონოლოგიური თვალსაზრისით. უნდა ვივარაუდოთ ისიც, რომ მათი კონცე-

ფციისათვის მიუღებელი ისტორიული ფაქტები, ან მათივე შეხედულებით მეორეხარისხოვანი ამბები საერთოდ არაა შეტანილი მათ ნაშრომში. ყველაფერი ეს უპირველესად იოქმის ლეონტი მროველის თხზულების „ქართლის ცხოვრების“ შესახებ.

რა თქმა უნდა, ასეთ დამოკიდებულებას მოვლენებისადმი თხზულების შექმნის დროს უნდა გამოეწვია ის, რომ ბევრმა მნიშვნელოვანმა საკითხმა მასში ასახვა ვერ პოვა. ამ მხრივაც თითქმის დასაშვებია ჩანს, რომ ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში არ მოხვდა აწინდელი ძალისის მიდამოებში არსებული ქალაქი. ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ XI საუკუნისათვის აქ ალბათ აღარ ჩანდა ნაქალაქარი. ამ ვითარებამ შეიძლება გადამწყვეტი მნიშვნელობა იქონია აქ არსებული ქალაქის „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიების თვალსაზრისით. ეს რომ გადამწყვეტი მნიშვნელობის ფაქტორი უნდა იყოს, კარგად ჩანს ლეონტი მროველის თხზულების იმ ნაწილიდან, რომელიც მცხეთას შეეხება. მის დროს, როგორც ირკვევა, ჯერ კიდევ ჩანდა მცხეთის ალიზის აგურით ნაშენი გალავნის კედლები და კოშკები, იგი მემატიაწეს ლეგენდარული მცხეთოსის მიერ აგებულ ზღუდედ აქვს მიჩნეული. სინამდვილეში ეს კედლები, როგორც არქეოლოგიური გათხრებით დადასტურდა, ახ. წ. VI საუკუნეზე ადრინდელი არაა. მემატიაწეს ხელთ არსებულ წყაროებში მოხსენიებული ყოფილა „ძუელი მცხეთა“. ლეონტი მროველის დროს იგი მიწით უნდა ყოფილიყო დაფარული და ამდენად, დავიწყებასაა მიცემული ადგილი, სადაც „ძუელი მცხეთა“ მდებარეობდა. ამის გამო ლეონტი მროველს იგი ხან არავისა და მტკვრის შესაყარში ჰგონია, ხან არმაზის დაბოლოებაზე აშენებული ციხე და ხან სხვა. მიუხედავად ამისა, „ძუელი მცხეთა“ თხზულებაში მაინცაა ნახსენები, რადგან იგი მტკიცედ იყო დაკავშირებული ტრადიციასთან — ქართლის სამეფოს შექმნასთან და ქართლის პირველ მეფეებთან. ამ თვალსაზრისით ძალისას მიდამოში არსებული ქალაქი, მისი ადგილმდებარეობა და სახელი, რომელიც „ძუელ მცხეთასთან“ შედარებით მეორეხარისხოვან ქალაქს წარმოადგენდა, თხზულებაში შეტანილი არ აღმოჩნდა.

მიუხედავად ამისა, მცირეროდენი შესაძლებლობა მაინც დარჩა დადგენილ იქნეს მუხრანის ველზე არსებული ქალაქის ადგილმდებარეობა, სახელი და დანიშნულება, „ქართლის ცხოვრებაში“, იბერიაში არსებულ ორმეფობასთან დაკავშირებით, ერთხელ მოიხსენიება „მ უ ზ ნ ა რ ი თ კ ე რ ძ ი ქ ა ლ ა ქ ი“. ესაა ახ. წ. I საუკუნის 50-იანი წლები, როდესაც წყაროთა მიხედვით, ქართლში მეფობს ადერკი, რომლის მეფობის პირველ წელს იშვა „უფალი ჩვენი იესო ქრისტე“. ხოლო ადერკი გარდაცვლილა თავისი ხანგრძლივი მეფობის ორმოცდამეჩვიდმეტე წელს. „ამას ადერკის ესხნეს ორნი ძენი, რომელთა ერქუა სახელად ერთსა ბარტომ და მეორეს ქართამ. და ამათ განუყო ყოველი ქუეყანა თჳსი: მისცა ქალაქი მცხეთა და ქუეყანა მტკუარსა შიდა ქართლი, მუხნარით კერძი ქალაქი და ყოველი ქართლი მტკუარსა ჩრდილოეთი. ჰერეთითგან ვიდრე თავადმდე ქართლისა და ეგრისისა — ესე ყოველი მისცა ბარტომს ძესა თჳსსა, ხოლო არმაზით კერძი ქალაქი, მტკუარსა სამხრით ქართლი, ხუნანითგან ვიდრე თავადმდე მტკუარისა, და კლარჯეთი ყოველი მისცა ქართამს ძესა თჳსსა. და მოკუდა ადერკი.“³⁵

³⁵ ქ ა რ თ ლ ი ს ც ხ ო ვ რ ე ბ ა, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, 1955, გვ. 43.

თუ ლეონტი მროველის ამ ცნობას ვერწმუნებით, მაშინ გამოდის, რომ ახ. წ. I საუკუნის 50-იანი წლების ბოლოს მეფე ადერკის მთლიანი ქართლის სამეფო ორ ნაწილად გაუყვია. ერთი ნაწილი, ქალაქი მცხეთა, ქუეყანა მტკვრის ჩრდილოეთით შიდა ქართლი, მუხნარით კერძი ქალაქი ბარტომისათვის, ხოლო მეორე ნაწილი, არმაზით კერძი ქალაქი და მტკვრის სამხრეთით ქართლი ქართამისათვის მიუცია, აქვეა დასახელებული საზღვრები ამ სამეფოებისა. თითქოს აქ ყველაფერი ნათელია, თუ, რა თქმა უნდა, ეს ამბავი ისტორიულ სინამდვილეს შეეფერება.

ამ ცნობის მიხედვით გამოდის, რომ მცხეთა და არმაზი დამოუკიდებელი ქალაქებია და ისინი ერთი ქალაქის ორ ნაწილს არ წარმოადგენენ; რომ მცხეთა მდ. მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარეობს, არმაზი კი მტკვრის სამხრეთით მდებარე ქართლს ეკუთვნის. მცხეთასთან ერთად შიდა ქართლშია „მუხნარით კერძი ქალაქი“ და რომ იგი ამ შემთხვევაში არ არის მცხეთის ეკვივალენტი. ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ მუხნარით კერძი ქალაქი დასახელებულია „არმაზით კერძი ქალაქის“ დასაპირისპირებლად, ამდენად, შეიძლება დავუშვათ, რომ იგი არმაზის რანგის ქალაქია.

ორმეფობის ხანა ქართლში დიდხანს არ გაგრძელებულა, სულ ექვსი წყვილი მეფე მეფობდა ერთდროულად. ბარტომისა და ქართამის გარდაცვალების შემდეგ გამეფდნენ მათი შვილები ფარსმანი — არმაზს, ხოლო კაოს — შიდა ქალაქსა. აქ საინტერესო ისაა, რომ კაოსის რეზიდენციად შიდა ქალაქია დასახელებული და არა მცხეთა — არმაზის საპირისპიროდ. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „შიდა ქალაქი“ ამჯერად „მუხნარით კერძი ქალაქის“ ეკვივალენტს წარმოადგენს.

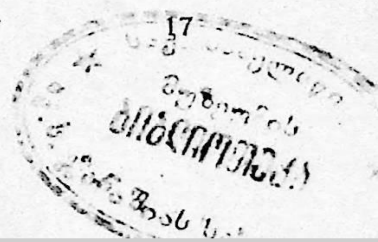
სხვა წყვილების გამეფებისას, მეფის რეზიდენციად დასახელებულია შიდა ქართლი, რომელშიც მდებარეობს „მუხნარით კერძი ქალაქი“. აქედან გამომდინარე, შესაძლებელია ვარაუდი, რომ „შიდა ქართლი“ და „მუხნარით კერძი ქალაქი“ ერთი და იმავე ადგილის, ამ შემთხვევაში ქალაქის აღმნიშვნელადაა ნახმარი. შიდა ქართლის ტერიტორიაზე, კერძოდ კი მუხნარის ველზე, ლეონტის დროს ალბათ ნაქალაქარის ნანგრევებიც კი არ არსებობდა, ამდენად, ამ გარემოებას, როგორც ჩანს, ეჭვი გამოუწვევია და მემპტიანეს ნაცვლად „მუხნარით კერძი ქალაქისა“, ზოგადად, „შიდა ქართლი“ აქვს დასახელებული.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში ორმეფობის ამბავი მოკლედაა გადმოცემული „და მეფობდა როკ, რომელმაც რაფთურით მცხეთა გაიშორა და მეფობა ორად გაიყო, ორნი მეფენი დასხდეს იმიერ და ამიერ“³⁶. პირველი მეფეების რეზიდენცია აქ ზუსტადაა მითითებული „და მეფობდა ქარბამ არმაზს და მცხეთას ბარტმან.“³⁷ ამის შემდეგ კი სამეფო რეზიდენცია დასახელებული არაა, უბრალოდაა აღნიშნული „იმიერ“ და „ამიერ“.

განსხვავებით „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-სა, „ქართლის ცხოვრება“-ში მოცემულია მეფეთა რეზიდენციის დასახელება, მესამე წყვილი მეფეებისა ჯდე-

³⁶ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წიგნ. I, 1964, გვ. 82.

³⁷ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, გვ. 82.

ბიან „არმაზს აზორკ და შიდა ქართლსა არმაზაელ.“³⁸ აქ ყურადღება უნდა მიექცეს იმ გარემოებას, რომ „შიდა ქალაქის“ მაგივრად ეხლა მის ეკვივალენტად დასახელებულია „შიდა ქართლი“, მომდევნო წყვილებიც მეფეებისა ასევე ნაწილდება „არმაზსა“ და „შიდა ქართლს“ შორის. როდესაც ქართლში ორმეფობა გაუქმდა და კვლავ აღსდგა ერთმეფობა, როდესაც ფარსმან ქველისა და მირდატის ურთიერთშორის ბრძოლა ბოლოს და ბოლოს ფარსმან ქველის გამარჯვებით მთავრდება, მისი შთამომავლობა მეფობას არმაზში ავრძელებს და ამისი აღნიშვნა ლეონტი მროველს აღარც უცვნიია საჭიროდ.

ჩვენთვის ეხლა დიდი მნიშვნელობა იმ გარემოებას აქვს, რომ ლეონტი მროველის მოთხრობაში „არმაზით კერძი ქალაქი“ და „მუხნარით კერძი ქალაქი“ ერთი ქალაქის, მცხეთის, ორ ნაწილს არ წარმოადგენს. ეს რომ ასეა, ამაზე ზევით მოტანილი ცნობები უნდა მიუთითებდეს.

თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ საკითხს რამდენიმე მკვლევარი შეეხო და ეს ორი დამოუკიდებელი და ერთმანეთისაგან საკმაოდ მანძილით დაშორებული ქალაქი ერთი ქალაქის ორ ნაწილად წარმოადგინა, რომელთაც მხოლოდ მდ. მტკვარი ჰყოფს.

შრომაში „არმაზის ლოკალიზაციის საკითხისათვის“ პროფ. ა. აფაქიძე, იკვლევდა რა არმაზის ადგილმდებარეობას, შეეხო და ფართოდ განიხილა ქართლის სამეფოს დედაქალაქთან დაკავშირებული საკითხები. „ქართლი — წერს პროფ. ა. აფაქიძე — დედაქალაქის უძველესი სახელი ჩანს, რომლის ნაწილებს შეადგენენ ამ შემთხვევაში: „ძუელი მცხეთა“, „ძუელი ქალაქი“, „არმაზი“, „არმაზით კერძი ქალაქი“ და „მუხნარით კერძი ქალაქი“. ჩვენი მიზნისათვის ახლა არსებითი მნიშვნელობა იმას აქვს, რომ ეროვნული საისტორიო წყაროს ცნობით, დედაქალაქი მდ. მტკვრის ორივე ნაპირზე გაშლილი ქალაქია. მარჯვენა ნაპირზე დედაქალაქის სამხრეთი ნაწილია, ანუ „არმაზით კერძი ქალაქი“, ხოლო მარცხენა ნაპირზე დედაქალაქის ჩრდილოეთი ნაწილია, ანუ „მუხნარით კერძი ქალაქი“³⁹.

როგორც მოტანილი გამონათქვამიდან ჩანს, პროფ. ა. აფაქიძეს დედაქალაქის შემადგენელ ნაწილებად მიაჩნია „ძუელი მცხეთა“, „ძუელი ქალაქი“, „არმაზი“, „არმაზით კერძი ქალაქი“ და „მუხნარით კერძი ქალაქი“. აქვეა აღნიშნული, რომ „არმაზით კერძი ქალაქი“ და „მუხნარით კერძი ქალაქი“ დედაქალაქის ორ ნაწილს შეადგენს, რომელიც მდ. მტკვრის მარჯვენა და მარცხენა ნაპირებზე მდებარეობს⁴⁰. იგივე მოსაზრება სიტყვასიტყვითაა განმეორებული წიგნში, რომელიც მიეძღვნა მცხეთის შესწავლას⁴¹. „საკუთრივ მცხეთის უბნის“ დახასიათებისას აღნიშნულია, რომ „ასე საერთო დახასიათებითაც კი, ჩვენი აზრით, საკუთრივ მცხეთას ან ქართული საისტორიო წყაროების მიხედვით „მუხნარით კერძ ქალაქს“ დედაქალაქობის ხანის დიდად მნიშვნელოვან უბნად წარმოგვიდგენს⁴². აქ, პირდაპირ ხაზგასმითაა აღნიშნული,

³⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 45.

³⁹ ა. აფაქიძე, არმაზის ლოკალიზაციის საკითხისათვის, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის „შრომები“, ტ. IV, ნაკვ. I, 1958, გვ. 74.

⁴⁰ იქვე, გვ. 93.

⁴¹ ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, I, 1963, გვ. 163.

⁴² იქვე, გვ. 218.

რომ „მუხნარით კერძი ქალაქი“ იგივეა, რაც საკუთრივ მცხეთის უბანი და მოიცავს მდ. მტკვრისა და არაგვის შესაყარს. აქვე ისიცაა აღნიშნული, რომ „მუხნარით კერძი ქალაქი“ ხიდებით უკავშირდებოდა დედაქალაქის სხვა უბნებს; ერთი მხრით, „არმაზით კერძ ქალაქს“ მდ. მტკვარზე გადებული ხიდით და, მეორე მხრით, დედაქალაქის „წიწამურის“ უბანს მდ. არაგვზე გადებული ხიდით. ყოველივე ზემოთ თქმულის შემდეგ გაკეთებულია დასკვნა: „ქართლის (იბერიის) სამეფოს ძველი დედაქალაქი შედგებოდა ორი ძირითადი ნაწილისაგან. ესენია: „არმაზით კერძი ქალაქი“ და „მუხნარით კერძი ქალაქი“. — ძველი დედაქალაქის ამ ორ ნაწილს ჰყოფდა მდ. მტკვარი. შესაბამისად, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე გაშლილი იყო „არმაზით კერძი ქალაქი“, ხოლო მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე — „მუხნარით კერძი ქალაქი.“⁴³ ასეთივე დასკვნაა გაკეთებული პროფ. ა. აფაქიძის ახლახან გამოსულ ნაშრომშიც „... მცხეთა, მაგალითად, ორი ძირითადი ნაწილისაგან „არმაზით კერძი ქალაქისა“ და „მუხნარით კერძი ქალაქისაგან“ შედგებოდა“⁴⁴.

მოტანილ გამონათქვამებში ჩვენ ამჯერად „მუხნარით კერძი ქალაქი“ და მასთან დაკავშირებული საკითხები გვაინტერესებს. პროფ. ა. აფაქიძეს, უცხოურ და ქართულ საისტორიო წყაროების ცნობებისა და არქეოლოგიური მონაპოვრების გათვალისწინებით მართებულად აქვს „არმაზისა“ და „წიწამურის“ ადგილმდებარეობა ლოკალიზებული, ხოლო რაც შეეხება „მუხნარით კერძ ქალაქს“ იგი ყოყმანის გარეშე გამოცხადებულია ძველი დედაქალაქის ნაწილად, საკუთრივ მცხეთის უბნად და, აქედან გამომდინარე, მოთავსებულია მდ. მტკვრისა და მდ. არაგვის შესაყარში.

ჩვენი აზრით, არ არსებობს ასეთი მტკიცების საფუძველი იმის გამო, რომ ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში არსად არაა ნათქვამი, თუნდაც გაკვრით, რომ „მუხნარით კერძი ქალაქი“ მცხეთაა ან მცხეთის უბანს წარმოადგენს. ლეონტი მროველი პირდაპირ ამბობს, ადერკი მეფემ, ქართლის მთლიანი სამეფოს ორ ნაწილად გაყოფის შემდეგ ბარტომს „მისცა ქალაქი მცხეთა. და ქუეყანა მტკუარსა შიდა ქართლი, მუხნარით კერძი ქალაქი და ყოველი ქართლი მტკუარსა ჩრდილოეთით.“⁴⁵ აქედან ნათლად ჩანს, რომ „მუხნარით კერძი ქალაქი“ მცხეთა ან მისი შემადგენელი ნაწილი კი არ არის, არამედ დამოუკიდებელი ქალაქია და საკმაოდ შორს უნდა მდებარეობდეს მცხეთიდან, ყოველ შემთხვევაში იგი შიდა ქართლის ქალაქი ჩანს, რომელიც მდ. მტკვარს დიდი მანძილითაა დაშორებული.

მეორე მხრივ, მოტანილი დასკვნებისათვის მყარი საფუძველი არც არქეოლოგიურად არსებობს. ეხლა კარგადაა ცნობილი, რომ ახ. წ. IV საუკუნის პირველ ნახევარამდე საკუთრივ მცხეთის უბანში არამც თუ ქალაქური, არამედ საერთოდ არ ჩანს დასახლების კვალი, ამდენად, დაუსახლებელი. ადგილის, ძველი დედაქალაქის ერთ-ერთ ძირითად უბნად გამოცხადება, და რომ „ეს უბანი გვაძლევს საყურადღებო მასალას განსახლების თუ ცალკეულ კვარტალთა განაშენიანების შესახებ“⁴⁶ სიმართლესაა მოკლებული.

⁴³ ი ქ ვ ე, გვ. 220.

⁴⁴ ა. აფაქიძე, ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის განვითარების ნახევარსაუკუნოვანი გზა, 1972 გვ. 103.

⁴⁵ ქ ა რ თ ლ ი ს ც ხ ო ვ რ ე ბ ა, გვ. 43.

⁴⁶ ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, გვ. 217.

პროფ. ა. აფაქიძე ეყრდნობა სტრაბონის ცნობას, „ხოლო გზის ბოლო (ლაპარაკია არაგვის ხეობაზე გამავალ გზაზე. — ა. ბ.) ძნელად ასაღები კედლით არის გამაგრებული.“⁴⁷ უკეთებს რა ამ ცნობას კომენტარს, იგი აღნიშნავს; „ამ უბანს უნდა მიეკუთვნოს ახლანდელი ბებრის ციხის ადგილას აღმართული კედელი, რომელიც, სტრაბონის მიხედვით, მიუდგომელი სიმაგრე იყო. ამრიგად, ირკვევა, რომ ძვ. წ. III—II საუკუნეებში ქართლის ძველი დედაქალაქის არგვის კარი მიუდგომელი ზღუდე-გალავნით იყო ჩაკეტილი.“⁴⁸ ეს ფაქტიც არ შეეფერება სინამდვილეს. რამდენადაც ჩემთვის ცნობილია, ბებრის ციხის მიდამოებში არავითარი კვალი ზღუდე-გალავნისა მიკვლეული არ არის და თვითონ ბებრის ციხეც ადრე შუასაუკუნეების სიმაგრეს წარმოადგენს. ახ. წ. IV საუკუნემდე აქ სიმაგრის აგება არავითარ საჭიროებას არ წარმოადგენდა, რადგან, როგორც აღნიშნული იყო, მდ. მტკვრისა და მდ. არაგვის შესაყარი ადგილი, დღევანდელი მცხეთის ტერიტორია, დაუსახლებელი იყო. ბებრის ციხის მიდამოებში ზღუდე-გალავნის არსებობა იმისათვის იყო საჭირო, რომ როგორმე გამართლება ეპოვათ „მუხნარით კერძი ქალაქის“ მტკვრისა და არაგვის შესაყარში არსებობისათვის. საერთოდ კი, ყოველგვარი მტკიცებანი ძველი დედაქალაქის ამ რაიონში არსებობის თაობაზე უნაყოფოა, რადგან იბერიის ძველი დედაქალაქი ელინისტურ ხანაში ამ ადგილებიდან შორს, დასავლეთით, მდ. მტკვრისა და მდ. ქსნის შესაყარში მდებარეობდა.

აზრს, რომ „მუხნარით კერძი ქალაქი“ საკუთრივ მცხეთის ტერიტორიაა, იზიარებს დ. ხახუტაიშვილიც, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს-ს“ „ძველი მცხეთა“, რომელიც ქართლის მეფის პირველი რეზიდენცია იყო, მდ. მტკვრის მარცხენა მხარეს „მუხნარით კერძი ქალაქის“, ანუ საკუთრივ მცხეთის ტერიტორიაზე მდებარეობდა.“⁴⁹ ეს მოსაზრება დაახლოებით იგივეა, რაც ზევით განხილული მოსაზრებანი, ამიტომ მის განხილვას ხელმეორედ აღარ შევუდგებით.

იბერიის ძველ დედაქალაქთან დაკავშირებული ფრიად მნიშვნელოვანი და საინტერესო საკითხები უახლოეს მომავალში გახდება ცალკე კვლევის საგანი, ამდენად, საკითხების რიგს, რომლებსაც აქ განგებ ავუარეთ გვერდი, ახლო მომავალში საგანგებოდ განვიხილავთ.

განხილული საკითხებიდან ჩანს, რომ „მუხნარით კერძი ქალაქი“ მცხეთის ნაწილს არ წარმოადგენს და ამდენად, მისი „საკუთრივ მცხეთის უბანთან“ გაიგივება ყოველგვარ საფუძველსაა მოკლებული. მისი ადგილმდებარეობის განსაზღვრისათვის ისევ ლეონტი მროველს უნდა დავუბრუნდეთ. ორმეფობის დასაწყისში გაყოფილი ქართლის სამეფოს ნახევარი მდ. მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარეობს და იგივეა, რაც მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე შიდა ქართლი. შიდა ქართლის ტერიტორიაზე, ლეონტი მროველის მიხედვით, მდებარეობს „მცხეთა და ქუეყანა შიდა ქართლი“, „მუხნარით კერძი ქალაქი“ და „ყოველი ქართლი მტკუარსა ჩრდილოეთით“. მოტანილი ცნობიდან ჩანს, რომ მცხეთა და „მუხნარით კერძი ქალაქი“ ერთი და იგივე ქალაქის, ერთი და იგი-

⁴⁷ სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტი თარგმნა და კომენტარები დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, 1957, XI, III, გვ. 5.

⁴⁸ ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება... გვ. 217.

⁴⁹ დ. ხახუტაიშვილი, იბერიის ქალაქთა ისტორიის საკითხები, 1966, გვ. 80.

ვე ადგილის სახელი კი არა, სხვადასხვა ადგილებში მდებარე ქალაქების სახელია, აქედან ისიც ჩანს, რომ „მუხნარით კერძი ქალაქი“ ქვეყნის შიგნით, შიდა ქართლში მდებარეობს. ეს რომ ასეა, ამას კარგად მოწმობს, ლეონტი მროველის მიერ მეორე, მესამე, მეოთხე და მეხუთე წყვილი მეფეების რეზიდენციის დასახელება. ასე მაგალითად, მეორე წყვილი მეფეების სამეფო რეზიდენციას წარმოადგენს ფარსმანისათვის — არმაზი, კაოსისათვის — შიდა ქართლი, შემდეგ შიდა ქართლის ნაცვლად სამეფო რეზიდენციად „შიდა ქალაქი“ დასახელებული, მეორე მეფის რეზიდენციად კი არმაზი. ე. ი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ შემთხვევაში „შიდა ქალაქი“ „შიდა ქართლის“ ეკვივალენტია და შიდა ქართლშია. შიდა ქართლში კი, თუ წყაროს დავუჯერებთ, „მუხნარით კერძი ქალაქი“ მდებარეობს. ამდენად, თავისთავად ცხადია, რომ ქართლში არსებულ ორმეფობის ხანაში, შიდა ქართლში არსებობდა ქალაქი, რომელსაც ნემატიანე „მუხნარით კერძი ქალაქის“ სახელით იცნობს, და ეს ქალაქი გარკვეულ დროს წარმოადგენდა შიდა ქართლის მეფეთა რეზიდენციას.

თუ დავუშვებთ იმის ვარაუდს, რომ „ქართლი“ იბერიის დედაქალაქის უძველესი, თავდაპირველი სახელია, ხოლო ლეონტი მროველის „შიდა ქართლში“ სწორედ მას დავინახავთ, მაშინ გამოვა, რომ მეორე მეფეც არმაზის მიდამოებში იჯდა, რადგან „ქართლი“, ზოგი მკვლევარის მიხედვით, სწორედ არმაზის ადგილის თავდაპირველ სახელს წარმოადგენდა. ამდენად, ეს დაშვებაც გამორიცხებულია, რადგან თუ ეს დაშვება სწორია, მაშინ, ორმეფობის ხანა ახ. წ. I საუკუნის II ნახევრიდან ძვ. წ. I ათასწლეულში მაინც გადავიდოდა. ასეთ თეზას ნხარს უჭერს ზოგიერთი მკვლევარი,⁵⁰ მაგრამ, ჩვენი მოსაზრებით, მისი მტკიცებისათვის ჯერჯერობით საფუძველი არ არსებობს.

შიდა ქართლში, მუხრანის ველზე, აწინდელი სოფ. ძალისის ადგილზე ქალაქის არსებობა, კლავდიოს პტოლემეაიოსის გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში, ხსენებული ქალაქის (Ζαλ:ααα)-ს სახით წერილობითი წყაროთია დადასტურებული. 1971—1972 წლების სადაზვერვო-არქეოლოგიურმა კვლევამ — ძიებამ წერილობითი წყაროს ცნობა მატერიალური კულტურის ძეგლების აღმოჩენით დაადასტურა, რომ აქ მართლაც არსებობდა მაღალგანვითარებული არქიტექტურულად გაფორმებული ქალაქი, რომელიც რიგითი ქალაქების რანგისა არ ყოფილა. ამ ქალაქს, მეფის რეზიდენციის პატივი ჰქონდა; როგორც ჩანს, ორმეფობამდე და ორმეფობის შემდეგ ქართლის სამეფოს სპასპეტის, ნახარბიშთაგრის საჯდომი ქალაქი იყო. ამის მოწმობად შეიძლება გამოდგეს ლეონტი მროველის ცნობა, რომლის მიხედვით, შიდა ქართლი სპასპეტის სამფლობელოს წარმოადგენდა. ნემატიანე, ქართლის პირველი მეფის ფარნავაზის ნოდვაწეობასთან დაკავშირებით გადმოგვცემს, რომ ქვეყანა მას მ საერისთაოდ დაუყვია, „ხოლო ერთი დაადგინა სპასპეტად და მისცა ტფილისითგან და არაგვითგან ვიდრე ტაშის კარამდე და ფანვარადმდე, რომელ არს შიდა ქართლი. და ესე სპასპეტი იყო შემდგომადვე წინაშე მეფისა, მთავრობით განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა.“⁵¹ აქედან კარგად ჩანს, რომ

⁵⁰ ვ. მ. მ. უ. ლ. ი. ა. გადმოცემები სუმბატ ბივრტიანის შესახებ, როგორც ლეონტი მროველის წყარო, „ძველი ისტორიის საკითხები“, 1970, გვ. 147—163. მ. ი. ს. ვ. ვ., „არია-ქართლის“ საკითხისათვის, „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“, 1968, გვ. 212—231.

⁵¹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 24—25.

სპასპეტისათვის გამოყოფილი სამფლობელო თითქმის იგივეა, რაც ორმეფობის დასაწყისში ბარტომისათვის გამოყოფილი შიდა ქართლი.

აკად. გ. მელიქიშვილი, ორმეფობის ხანაში შიდა ქართლში მჯდომარე მეფეებში დაწინაურებულ და განდიდებულ სპასპეტებს ხედავს. ეს მოსაზრებები ფრიად საყურადღებოა და ანგარიში უნდა გაეწიოს.⁵² შიდა ქართლში სპასპეტს თავისი რეზიდენცია უნდა ჰქონოდა; როგორც ჩანს, მისი ადგილსამყოფელი მეფისას არ ჩამოუვარდებოდა. სპასპეტი, მემატიანის ცნობის მიხედვით, მეფის შემდეგ მეორე კაცი იყო. „ესე სპასპეტი იყო შემდგომადვე წინაშე მეფისა, მთავრობით განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა“, აქვე უნდა მოვიგონოთ სტრაბონის ცნობაც პირველი გენოსის შესახებ, სადაც აღნიშნულია, „ერთი (გვარია) და პირველი, რომლისგანაც მეფეებს სხამენ მახლობლობისა და ასაკის მიხედვით უხუცესს, ხოლო მეორე (ამგვარიდან) მოსამართლეობს და მხედართმთავრობს.“⁵³ ამ ცნობიდან ირკვევა, რომ მხედართმთავარი სამეფო სახლის წარმომადგენელია და ალბათ ხშირ შემთხვევაში მეფის ძმაც იყო. მემკვიდრეობით მიღებული ქონების გარდა, ომებისა და დაპყრობების შემდეგობით მის ხელში თავი უნდა მოეყარა უამრავ ტყვესა და დიდძალ სიმდიდრეს. ერთიცა და მეორეც მას შეეძლო თავისი რეზიდენციის კეთილმოწყობისათვის გამოყენებინა. ასეთი ვითარების გამო სპასპეტის რეზიდენციაში დიდი სიმდიდრე უნდა დაგროვილიყო, ხოლო იაფი მუშახელის გამოყენებით ქალაქი იმ დროისათვის კეთილმოწყობილია და არქიტექტურულად კარგად ყოფილა გაფორმებული. ამის გამო სპასპეტის რეზიდენცია მეფის რეზიდენციას არც სიმდიდრით ჩამორჩებოდა და არც არქიტექტურული გაფორმების თვალსაზრისით. თუ გავითვალისწინებთ 1971—1972 წლებში აწინდელი ძალისის მიდამოებში სადაზვერვო-არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგებს და აღმოჩენილი ძეგლების მნიშვნელობას, აქ არსებული ქალაქი — გეგმარებით, სასახლის თუ ტაძრის ნანგრევებით, ალიზის აგურით აგებული და კრამიტით დახურული საცხოვრებელი ნაგებობის ნაშთებით, რომლებსაც კედლები შელესილი და მოხატული ჰქონდათ, კანალიზაციის მთავარი კოლექტორითა და საკანალიზაციო სისტემით, წყალსადენით, მოზაიკისა და ტაკიანი აბანოთი, აგურფენილი ქუჩებითა და მოედნებით და ა. შ. სწორედ ასეთ დაწინაურებულ არქიტექტურულად გაფორმებულ მდიდარ და მაღალგანვითარებულ ქალაქად წარმოგვიდგება. მემატიანის ცნობაც რომ არ იყოს დაცული ამ ადგილებში მეფის რეზიდენციის არსებობის შესახებ, იგი მაინც ასეთ ქალაქად უნდა მიგვეჩნია აქ გამოვლენილი ნაშთების შედეგად.

ზევით არა ერთგზის იყო აღნიშნული, რომ II საუკუნის ბერძენი გეოგრაფოსის კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“ იბერიის აღწერისას ხსენებული Ζαλίσσα იმავე ადგილზე მდებარეობდა, სადაც აწინდელი სოფ. ძალისია. ისიც კარგად მოწმდება, რომ პტოლემეაიოსთან სახელწოდება „ძალისა“ მეგრულის ყოველგვარი გავლენის გარეშეა მოხვედრილი, ამის უტყუარი მოწმობა ისაა, რომ მუხრანის ეკლესია ტოპონიმი დღესაც ცოცხალია და ჰქვია სოფელს, რომელიც გვიან ანტიკური ხანის ნაქა-

⁵² გ. მელიქიშვილი, ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიის ქრონოლოგიის საკითხისათვის, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. IV, ნაკვ. I, 1958, გვ. 158—159.

⁵³ სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 3, 6.

ლაქარის ტერიტორიაზეა. ამდენად, აქ მდებარე ქალაქის სახელი რომ ძალიან იყო, ჩვენ ექვემდებარებად მიგვაჩნია. ამ ქალაქის სახელი „ძალისა“ ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში არ არსებობს, ამის მიზეზი ზევით გვექონდა განხილული და ის უნდა იყოს, რომ IV საუკუნის შემდეგ აქ ქალაქი აღარ არსებობდა. ძალისას სახელი იმ ხალხმა შემოინახა, რომლებიც ქალაქის დაცემის შემდეგ დღევანდელი სოფლების ერედისა და წილკნის მიდამოებში სახლობდა, ძალისას ჩრდილოეთითა და ჩრდილო-აღმოსავლეთით კვირაცხოვლის ეკლესიიდან მოკიდებული.

ჩვენ გვგონია, რომ წილკანში, ძალისიდან 3—4 კმ-ის დაშორებით, ქრისტიანული კერის — საეპისკოპოსოს შექმნა, ქრისტიანობის გავრცელებისთანავე. სწორედ იმის საპირისპიროდ უნდა იყოს გაკეთებული, რომ ანტიკური ხანის ძალისა წარმოადგენდა დიდსა და ძლიერ ქალაქს, რომელიც ამავე დროს წარმართული რელიგიის ბუდეც იყო. ცხადია, ასეთ ქალაქს და რელიგიურ კერას ასეთივე ძლიერი ახალი კერა უნდა დაპირისპირებოდა.

იმ ადგილებს, სადაც ძვ. წ. პირველ საუკუნეებში ქალაქი ძალისა მდებარეობდა, როგორც ჩანს, თავიდანვე „მუხნარი“ ეწოდებოდა, რომლის არსებობის უშუალო მოწმედ ამ ადგილებში დღეისათვის შემორჩა სოფლის სახელწოდება მუხრანო. ეს სახელი მუხრანისა ნაწარმოები. „მუხნარი“ — „მუხრანი“ ამჟამად ერთი სოფლის სახელია, წინათ კი იგი შიდა ქართლს მთელ კუთხეს რქმევია, რომელიც გადაჭიმული იყო ოკამის გორიდან მდ. არაგვამდე. ეს კარგად სცოდნია ვახუშტი ბაგრატიონს. „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ — ში მოცემულია: „ხოლო მუხრანმა მოიგო სახელი ესე მუხათაგან, სადაცა არს ადგილთა ამათ შინა ტყე უმეტეს მუხანი. გარნა საზღვარი მუხრანისა არის ძეგვის — წყლიდამ დიღმის იწრომდე. არმედ აწ აღმოსავლით მზღვრის არაგვი, სამხრით მტყუარი, ჩრდილოეთით ციხე ბოდავისა და ტინის მთა, დასავლით გორა ოკამისა, სამხრითკენ გადაჭრილი ხაზი შავ-ტყესა და წლევისა კასპის ბოლომდე“⁵⁴.

ივ. ჯავახიშვილის შედგენილ საქართველოს ისტორიულ რუკაზე ეს ადგილი „მუხნარ“-ად არის აღნიშნული. ახლახანს გამოცემულ წიგნში, სადაც გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ახსნა-განმარტებებია მოცემული, ჩვენთვის საინტერესო ადგილის სახელწოდება ასეა განმარტებული: „მუხნა-სთანაა დაკავშირებული სოფლების სახელწოდებანი საქართველოში — მუხრანი — მცხეთის რაიონში“⁵⁵ და სხვა.

ამრიგად, „მუხნარი“ უძველესი და საკმაოდ მოზრდილი ტერიტორიის სახელია შიდა ქართლში. სწორედ ამ ტერიტორიაზე მუხნარად წოდებულ ადგილში მდებარეობდა ახ. წ. პირველ საუკუნეებში დიდი და საკმაოდ განვითარებული ქალაქი „ძალისა“, რომლის არსებობაც უცხოურმა წყარომ თავისი ნამდვილი სახელით შემოგვინახა. „ქართლის ცხოვრების“ ავტორისათვის მის ხელთ არსებული წყაროებიდან ქალაქიცა და მისი სახელიც ცნობილი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ მის დროს ქალაქი აღარ არსებობდა, ხოლო ძალისა ალბათ პატარა დასახლებას თუ ერქვა. ამავე დროს ქალაქის

⁵⁴ ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, 1941, გვ. 60.

⁵⁵ გ. გეხტმანი, ნ. გეხტმანი, გ. ზარდალიშვილი, ე. მესხი, გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ახსნა-განმარტება, 1965, გვ. 96.

ნანგრევებიც გადასწორებული იყო და მის ადგილზე ნაქალაქარის კვალის შემჩნევა ძნელი იქნებოდა. მემკვიდრის უტყუარი ცნობები უნდა ჰქონოდა ხელთ ამ ადგილებში ადრე ქალაქის არსებობისა, მაგრამ ნაქალაქარი არ ჩანდა. ამიტომ მან ქალაქის სახელი აღარ მოიხსენია და, ზოგადად, და ისიც ორმეფობასთან დაკავშირებით ახსენა ამ ადგილებში არსებული ქალაქი, „მუხნარით კერძი ქალაქი“.

ამრიგად, „მუხნარით კერძი ქალაქი“ ეკვივალენტს წარმოადგენს პტოლემეოსისეული „ძალისასი“, რომელიც მუხრანის ველზე, აწინდელი ძალისის ადგილზე, მდებარეობდა, იგი ეკონომიურად ძლიერს, კულტურულად მაღალგანვითარებულს, არქიტექტურულად გაფორმებულ ქალაქს წარმოადგენდა, რომელიც ქართლის სამეფოს სპასპეტის, ხოლო ორმეფობის ხანაში შიდა ქართლის მეფეთა რეზიდენცია იყო.

А. В. БОХОЧАДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ГОРОДОВ КАРТЛИЙСКОГО ЦАРСТВА АНТИЧНОЙ ЭПОХИ

(ДЗАЛИСА)

(Резюме)

В труде рассматривается вопрос о локализации городища Картлийского (Иберийского) царства античной эпохи — Дзалиса. Оно не упоминается в древнегрузинских исторических источниках. Единственное сведение о нем имеется в географическом справочнике Александрийского географа Клавдия Птолемея.

Вопроса локализации Дзалиса коснулись С. Какабадзе, С. Еремян, Л. Меликсет-бег, Н. Ломоури, Н. Бердзенишвили, Дж. Гвасалия, Р. Рамишвили. Н. Ломоури, Н. Бердзенишвили и Дж. Гвасалия верно определили местонахождение Г. Дзалиса. С. Какабадзе, С. Еремян и Л. Меликсет-бег Дзалиса считали эквивалентным г. Тбилиси и его местонахождение предполагали на территории нынешнего Тбилиси. Р. Рамишвили его отождествил с Жалети.

В результате археологических работ выявлен уникальный материал, после изучения которого установлено, что г. Дзалиса был расположен в Мухранской долине на обоих берегах р. Нареквани и представлял собой архитектурно прекрасно оформленный, богатый и высоко развитой город.

Г. Дзалиса являлся резиденцией спаспета, а в период двоецарствия, резиденцией царей Шида Картли.

В труде поставлен вопрос о первой столице Картлийского царства «Дзуели Мухета» и о главном торговом пути.

ა. მიწიშვილი

მხატვრული კერამიკის ერთი ჯგუფის შესახებ

(მოთეთრო თიხის ჭურჭელი)

ყველა ეპოქას გარკვეული თვისებების მქონე ჭურჭელი ახასიათებს. მათ თავისებურებას მრავალი მიზეზი განაპირობებს (ეკონომიკური, პოლიტიკური, ესთეტიკური და სხვ.), ამავე დროს ყოველთვის არსებობს ნატიფი და უბრალო ჭურჭელი. ადრეფეოდალური ხანის ნატიფ ჭურჭელს მოთეთრო თიხის ჭურჭელი უნდა მივაკუთვნოთ.

აღნიშნულ წერილში შევეხებით 1972 წელს რუსთავის ნაციხარზე (სამხრეთ სექტორში) აღმოჩენილ მოთეთრო თიხის ჭურჭელს.

როგორც არქეოლოგიური მასალიდან ჩანს, მოთეთრო თიხის ჭურჭელი სხვა თიხის ჭურჭელთან შედარებით მცირე რაოდენობით მზადდებოდა. უმრავლესობა პატარა ზომის (დიამეტრი — 3-5 სმ), მინიატურული, თხელკედლიანი ჭურჭლებია, მაგრამ მათ შორის სხვაობა მაინც შეიმჩნევა. მოთეთრო თიხის ჭურჭლის გარკვეულ ნაწილს სხვადასხვა ელფერი დაჰკრავს — მოყვითალო, ჩალისფერი, მონწვანო, თეთრი (რძისფერი) და სხვ. მიუხედავად ამისა, ისინიც მოთეთრო თიხის ჭურჭელს უნდა მივაკუთვნოთ, ვინაიდან იგრძნობა, რომ ხელოსნის მიზანს თეთრი ჭურჭლის დამზადება წარმოადგენდა.

მოთეთრო თიხის ჭურჭელი, კეცის მიხედვით, გაიყო ორ ჯგუფად, ხოლო ყოველ მათგანში ზედაპირზე არსებულ შემკულობათა მიხედვით გამოიყო ქვეჯგუფები.

I თიხის ჭურჭელი, სადაც კეცი მოთეთროა, ზედაპირი შემკულია სხვადასხვა სახის ორნამენტით (წყლისებური, კოხებით, კანელურებით). II თიხის ჭურჭელი, სადაც კეცი მოყვითალო, მოვარდისფრო, მოწითალოა, ზედაპირი დაფარულია ანგობით და მოხატულია.

წყლისებური ორნამენტით შემკული ჭურჭელი

რუსთავის ნაციხარზე აღმოჩნდა მოთეთრო თიხის ჭურჭლის ნატეხები, ზედაპირი დაფარულია ოდნავ შესამჩნევი ღარებით და შემკულია ხშირი ტალღებით, ისინი ერთმანეთთან მჭიდროდ არიან მიჯრილნი და წყლის შთაბეჭდილებას ტოვებენ. ტალღები გამოყვანილია მკრთალად, სავარცხლისებური იარაღით (ტაბ. I, სურ. 1, № 7449/2).

ხშირი, ერთმანეთთან მჭიდროდ მიჯრილ ტალღებისაგან შედგენილ ორნამენტს წყლისებურს ვუწოდებთ.

ანალოგიური ორნამენტით შემკული მოთეთრო თიხის ჭურჭელი აღმოჩენილია რუსთავის ნაქალაქარზე¹, ლოჭინის ნასოფლარზე, ურბნისში, თბილისში, ერეკლე II-ის სახ. მოედანზე.

ლოჭინის ნასოფლარი ერთფენოვან ძეგლს წარმოადგენს, აქ აღმოჩენილი მასალა და მათ შორის მოთეთრო თიხის ჭურჭელი შემკული წყლისებური ორნამენტით გამოხრელთა მიერ IV—VI საუკუნეებით არის დათარიღებული².

ურბნისში, წყლისებური ორნამენტით შემკული მოთეთრო თიხის ჭურჭელი უმთავრესად IV—VI საუკუნეების ფენაში ჩანს, მაგრამ ზოგი ასეთი ნატეხი VI—VIII საუკუნეების ფენაშიც არის აღმოჩენილი³.

წყლისებური ორნამენტით შემკული წითელლაკიანი ლანგარი აღმოჩნდა ბიჭვინტაში და თარიღდება IV საუკუნით⁴. ანალოგიური აღმოჩენილია სოხუმშიც.

ბიჭვინტაშივე არის აღმოჩენილი სხვადასხვა სახის ჭურჭელთა ნატეხები შემკული წყლისებური ორნამენტით, სახელდობრ, მოწითალო თიხისა (№ 1530/29), სუფთად განლექილი მოყვითალო თიხისა (№ 400), რუხი ვარდისფერსარჩულიანი (№ 1832) და სხვ. მათ გარდა აღმოჩნდა ჯამი, რომლის მაღალი ქიმი აგრეთვე შემკულია წყლისებური ორნამენტით (№ 3034).

ბიჭვინტის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი საყოფაცხოვრებო კერამიკა ზოგადად ახ. წ. II—VI საუკუნეებით თარიღდება⁵. ამდენად, დასახელებული ნიმუშებიც იმ ქრონოლოგიურ ჩარჩოში უნდამოთავსდეს, სადაც ზედა ქრონოლოგიური საზღვარი VI საუკუნეს არ სცილდება.

წყლისებური ორნამენტით შემკული სხვადასხვა სახის („ურნები“, ხელაღები და სხვ.) ჭურჭელი აღმოჩენილია წებელდაში, ოლგინსკოეს სამაროვანზე და დათარიღებულია IV—VI საუკუნეებით⁶.

წყლისებური ორნამენტით შემკული ქვევრისპირის გვირგვინები აღმოჩენილია ციხესულორზე, ისინი ადრეფეოდალურ ხანას მიეკუთვნება⁷.

ვინაიდან წყლისებური ორნამენტით შემკულ ჭურჭელთა უმრავლესობას IV—VI საუკუნეებით ათარიღებენ, ამიტომ რუსთავის ნაციხარზე აღმოჩენილი მოთეთრო თიხის ჭურჭელი შემკული წყლისებური ორნამენტით ამავე ხანას უნდა მიეკუთვნოთ.

როგორც დავინახეთ, წყლისებური ორნამენტით შემკული ჭურჭელი აღმოჩენილია ნაქალაქარზე (ურბნისი, რუსთავი, ბიჭვინტა, თბილისი), ნასოფლარზე (ლოჭინი), ნაციხარზე (რუსთავი, ციხესულორი), სამაროვანზე (წე-

¹ 511 (10)—1450, 57—23—1957, 126(2)—1944, 1583 (1001)—1450, 370(227)—1949 და ა. შ.

² რ. აბრამიშვილი, ლ. ქილაშვილი, ლოჭინის ნასოფლარის არქეოლოგიური გათხრები, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XXIII, თბ., 1962, გვ. 201, სურ. 5, გვ. 203.

³ მ. სინაურიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა, მასალები, საქ. მატ. კულტ. ისტორიისათვის, 1966, გვ. 62; ლ. ქილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, 1964, გვ. 99, 100, სურ. 44.

⁴ ოთ. ლორთქიფანიძე, ბიჭვინტის წითელლაკიანი კერამიკა, საქ. მეცნ. აკადემიის სახ. მეცნ. განყოფილების მოამბე, I, 1962; ქ. ბერძენიშვილი, ბიჭვინტის წითელლაკიანი ჭურჭლის შესწავლისათვის, მსკა, ტ. II, 1963, გვ. 114, გვ. 115. სურ. 5, 6, 7.

⁵ ლ. ასათიანი, ბიჭვინტის სამზარეულო კერამიკა, დიდი პიტიუნტი I, 1975, გვ. 251.

⁶ ქ. ბერძენიშვილი, წებელდის გვიანტიკური ხანის კერამიკა, მსკა, II, 1957, გვ. 95—107, ტაბ. 4, სურ. I, 2, ტაბ. VI, სურ. 5.

⁷ მ. მიწიშვილი, ციხესულორის ნაციხარზე წარმოებული არქეოლოგიური თხრის შედეგები, ვანი II, 1977, გვ. 39—40.

ბელდა) და სხვ. ამ ორნამენტით შემკულია, როგორც ნატიფი (წითელლაკიანი და მოთეთრო თიხის ტურქელი), ასევე უბრალო (ხელადები, ქვევრები და სხვ.) ტურქელი. რაც იმას მოწმობს, რომ IV—VI საუკუნეებში ორნამენტის ეს სახე ძალზე გავრცელებული და მიღებული ყოფილა.

აღსანიშნავია ერთი გარემოება, რომ წყლისებური ორნამენტი ასევე გავრცელებული ჩანს ადრეანტიკურ ხანაში (ძვ. წ. VI—IV საუკუნეები). წყლისებური ორნამენტით შემკული არის ამ ხანის კოლხური კერამიკა. სასწისები ცილინდრული ტანით⁸, ხელადები⁹, ქვევრისპირის გვირგვინები¹⁰. სარქველი და სხვ. მათ მონაცრისფრო-რუხი და მოწითალო (მინარევეებიანი) კეცი აქვთ. შემდეგში (ძვ. III ს.) აღნიშნული ორნამენტი დამოუკიდებლად აღარ ჩანს და მხოლოდ წნეხვით გამოყვანილ პრილა ზაზებთან ერთად არის წარმოდგენილი. ასეთი ორნამენტით შემკული ტურქელი მცირე რაოდენობით გვხვდება. აღსანიშნავია, რომ ძვ. წ. III საუკუნიდან მოყოლებული წყლისებური ორნამენტი სრულიად ქრება.

როგორც დავინახეთ, წყლისებურ ორნამენტს ღრმა ფესვები ჰქონია. ამ ორნამენტით მასიურად ამკობდნენ კოლხურ კერამიკას ძვ. წ. VI—IV საუკუნეებში, ხოლო გარკვეული დროის შემდეგ კერძოდ ახ. წ. IV—VI საუკუნეებში ხდება მისი აღორძინება.

კოვაკით შემკული მოთეთრო თიხის ჯუჯვარი

რუსთავის ნაციხარზე აღმოჩნდა მოთეთრო თიხის, თხელკედლიანი კოჭობი და სასმისი. მათ სწორი პირი, კოხტად გამოყვანილი დაბალი ყელი, მრგვალი ტანი (ზოგჯერ ოდნავ ქვევით დაწეული), ბრტყელი ძირი (ძირის დიამეტრი 3—5 სმ, სიმაღლე—8 სმ, პირის დიამეტრი—5,3 სმ) და პირიდან გადმოკეცილი ბრტყელგანივკვეთიანი ყური აქვთ. მათი ზედაპირი გაპრიალეებულია და შემკულია შიგნიდან გამოყვანილია პაწია, რელიეფური შვერილებით (კოპებით), ისინი ზედაპირზე რბილად ჩნდებიან და ტურქლის ორგანულ ნაწილად გვევლინებიან (ტაბ. I, სურ. 2, № 6710, № 7093).

ანალოგიური ტურქელი (შემკული კოპებით) აღმოჩენილია დმანისში¹¹, გუდარეხში¹², რუსთავის ნაქალაქარზე¹³, განჯისკარში¹⁴, ციხესულორზე¹⁵.

აღსანიშნავია, რომ მოთეთრო თიხის ტურქლის უმრავლესობას (შემკულს კოპებით, კანელურებით, სადა თუ ანგობით დაფარულებს) ზედაპირი გაპრიალეებული აქვს. ტურქლის ზედაპირის გაპრიალეებით ხელოსანი აღწევს იმას, რომ ტურქელი უფრო თხელკედლიანი და მჩატე ჩანს, ვიდრე ნამდვილად არ-

⁸ თ. შიქელიძე, ძეგლი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, ტაბ. 15, სურ. 1, 2, 3, ტაბ. X, სურ. 19; აგრეთვე 07:1—70/252, 07:1—76/143.

⁹ 07:1—73/58, 07:1—73/45.

¹⁰ 07:1—67/73.

¹¹ ვ. ჯაფარიძე, ქართული კერამიკა (XI—XIII სს.), 1956, გვ. 21, ტაბ. XI, 3.

¹² ლ. მუსხელიშვილი, ვ. ჯაფარიძე, შ. ხიდაშელი, გუდარეხი, 1954, გვ. 80.

¹³ დაცულია რუსთავის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ფონდში.

¹⁴ დაცულია ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შუასაუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილების „განჯისკარის“ ფონდში № 1—54: 1241, 1—54: 2071.

¹⁵ საინვენტ № 07. 2.73/34.

ის. ე. ი. ხელოსანი იყენებს შემცობის ისეთ ხერხს, რის მეშვეობითაც ჭურჭელი ნატიფი, უფრო მაღალი ხარისხისა ჩანს.

როგორც მეცნიერები აღნიშნავენ, პრიალა ზედაპირიანი, წითლად შეღებილი, ბზინვარე (წითელლაკიანი) ჭურჭლის წარმოება გვიანელინისტურ ხანაში იწყება და სრულიად გაბატონებულია გვიანანტიკურ ხანაში. ვინაიდან ძვ. წ. I საუკუნიდან იგი მთლიანად დევნის შავლაკიან ჭურჭელს¹⁶.

საქართველოში „წითელლაკიანი“ ჭურჭლეული აღმოჩენილია ბიჭვინტის ნაქალაქარზე¹⁷ და მის გარეთ¹⁸, ლოჭინის ნასოფლარზე¹⁹, რუსთავის ნაქალაქარზე²⁰. ურბნისის სამაროვანზე²¹ და ნაქალაქარზე²², ოჩამჩირეში, ვაშნარში, სოფ. ლიაში²³.

ბიჭვინტაში ძირითადად აღმოჩენილია „წითელლაკიანი“²⁴ სასუფრე ჭურჭელი (ლანგრები, თეფშები, ჯამები და სხვ.) I—III და II—IV საუკუნეებისა, ხოლო ლოჭინში, ურბნისში, რუსთავში ოჩამჩირეში, ვაშნარში, და სოფ. ლიაში აღმოჩენილია ერთი ტიპის, პატარა ზომის, ცალყურა ხელადები, წითლად შეღებილი და ზედაპირგაპრიალებული, IV—VI საუკუნეებისა.

როგორც დავინახეთ, გვიანანტიკური ხანის ტრადიციები გრძელდება ადრეფეოდალურ ხანაშიც (ახ. წ. IV—VI სს.), იმ განსხვავებით, რომ აღნიშნული ხანის ჭურჭელი ისეთი მაღალი ხარისხის არ არის, როგორიც წინა ხანისა. ჭურჭლის ზედაპირი იფარება წერნაქით (ანგობით) და წნეხვით არის გაპრიალებული, ან უწერნაქოა და გაპრიალებული ზედაპირი აქვს. ამავდროულად დამუშავებული (გაპრიალებული) მოთეთრო თიხის ჭურჭელი სადა თუ ანგობი დაფარული.

მ. სინაურიძე, რომელმაც სპეციალურად შეისწავლა ადრეფეოდალური ხანის აღმოსავლეთ საქართველოს კერამიკა, აღნიშნავს, რომ „ახ. წ. IV—VI საუკუნეების გაპრიალებული ჭურჭელი ძლიერ წმინდა სტრუქტურის თიხისაა. კეცი მკვრივია, გამომწვარია ჩვეულებრივ მოვარდისფროდ, ღია ნარინჯის-

¹⁶ ქ. ბერძენიშვილი, ბიჭვინტის წითელლაკიანი ჭურჭლის შესწავლისათვის, მსკა, III, 1963, გვ. 107—108.

¹⁷ ქ. ბერძენიშვილი, ბიჭვინტის წითელლაკიანი ჭურჭლის შესწავლისათვის, მსკა, III, 1963, გვ. 120; რ. რამიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, მსკა III, 1963, გვ. 75, 76; ოთ. დამბაშის ძის ბიჭვინტის VII თხრილში 1956—1957 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოს წინასწარული ანგარიში, მსკა, III, 1963, გვ. 89.

¹⁸ ოთ. ლორთქიფანიძის, ინკიტის ტბის მიდამოებში ჩატარებული სადაზვერვო-არქეოლოგიური მუშაობის წინასწარული ანგარიში, მსკა III, 1963, გვ. 100—101.

¹⁹ რ. აბრამიშვილი, ლ. ქილაშვილი, ლოჭინის ნასოფლარის არქეოლოგიური გათხრები, სმმ XXIII-B, 1962, გვ. 200, სურ. 4.

²⁰ ლ. ქილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, 1958, გვ. 104, 105, ტაბ. V, 23.

²¹ ლ. ქილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, 1964, გვ. 63—78.

²² მ. სინაურიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა, მასალები საქ. მატ. კულტ. ისტორიისათვის, 1956, გვ. 62.

²³ დ. კაკარავა, ვენოსი გვიანანტიკურ ხანაში, საკანდ. დისერტაცია, 1972, გვ. 159, ტაბ. XIII.

²⁴ წითელლაკიანი ჭურჭელი აღმოჩენილია ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში. აღსანიშნავია, რომ მთელი ჩრდ. შავიზღვისპირეთის წითელლაკიანი კერამიკა პირველად შეისწავლა ე. ბელიაევმა. მან აღნიშნული მასალა IV—VII საუკუნეებით დაათარიდა; გამოყო ადვილობრივი და შემოტანილი (სამხრეთ გალიის, მაგრიტანის, კართაგენის, ეგვიპტის, იტალიის, ანტიოქიის, სირია-პალესტინისა და სხვ.) ნაწარმი (С. А. Беляев. Краснолаковая керамика Северного причерноморья IV—VII вв. н. э., Тезисы докладов, Е., 1976, с. 53). ეს გარემოება კი იმაზე მიუთითებს, რომ ჩრდ. შავიზღვისპირეთსა და ზევით დასახელებულ ქვეყნებში გვიანანტიკური ხანის ტრადიციები IV—VIII საუკუნეებშიც გრძელდებოდა.

ფრად ან მოთეთრო-მოყვითალოდ (ხაზი ჩვენია მ. მ.), შემდეგში გაპრიალებული ჭურჭლის კეცი თანდათან უხეშდება, ხოლო გაპრიალების ხარისხი კლებულობს, იცვლება აგრეთვე ჭურჭლის ფორმებიც²⁵.

თუ ყოველივე ზემოთქმულს გავითვალისწინებთ, ცხადი ხდება, რომ ზედაპირის გაპრიალება ერთ-ერთი დამახასიათებელი თვისება არის ადრეფეოდალური ხანის თიხის ჭურჭლისათვის. ვინაიდან ამ ნიშნის მატარებელია რუსთავის ნაციხარზე აღმოჩენილი მოთეთრო თიხის თხელკედლიანი ჭურჭელი კოპებითა თუ კანელურებით (ტაბ. II, სურ. 3, 4)²⁶ შემკული, ბუნებრივია დავუშვათ, რომ ისინიც ადრეფეოდალური ხანის (ახ. წ. IV—VI სს.) ნაწარმი იყოს.

აღსანიშნავია, რომ ღია ფერის თიხის ჭურჭელი, შემკული კოპებით, აღმოჩენილია მცხეთის სამაროვანზე (I—III სს.)²⁷, ურბნისში (I—II სს.)²⁸, ნასტაკისში (I—IV სს.)²⁹ და სხვ. ისინი საშუალო ზომის მრგვალმუცლიანი, ბრტყელძირიანი ჭურჭლებია, შემკულია ხშირი კოპებით, უმრავლესობას ბრტყელგანივკვეთიანი ორი ყური აქვს, მათი არსებობის დრო I—IV საუკუნეებია.

რუსთავის ნაციხარზე აღმოჩენილი კოპებიანი ჭურჭელი მათგან განსხვავებულია, სახელდობრ-ჭურჭელი მცირე ზომისაა (მოთეთრო-მოყვითალო), თხელკედლიანია, არ არის დაფარული ხშირი კოპებით და ზედაპირი გაპრიალებული აქვს. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ისინი IV—VI საუკუნეებს მიეკუთვნება.

ჩანს, კოპებით შემკული ჭურჭელი მზადდება როგორც I—IV საუკუნეებში, ასევე IV—VI საუკუნეებში. ისინი ზოგადად ერთმანეთის მსგავსია, ამავე დროს განსხვავებულიც. მათ შორის არსებული განსხვავება სხვა დროს უნდა მოეტანა, ხოლო ზოგადი მსგავსება იმაში გამოიხატება, რომ ადრევე ცნობილი ორნამენტი (კოპები) და ზედაპირის დამუშავების ხერხი (გაპრიალება) შემდეგშიც (IV—VI სს.) აგრძელებს არსებობას.

ამრიგად, დასახელებულ ჭურჭელს შორის არსებულმა განსხვავებულმა ნიშნებმა საშუალება მოგვცა ერთმანეთისაგან გამოვყოთ ორი სხვადასხვა პერიოდის (I—IV სს და IV—VI სს) ჯგუფი, ვინაიდან ისინი ქრონოლოგიურად ერთმანეთის გაგრძელებას წარმოადგენენ, ამიტომ შესაძლებელია თვალი გადადევნოთ მათი არსებობის მანძილზე (I—VI საუკუნეებში) თუ რა ცვლილებებს და გარდასახვას განიცდის კოპებით შემკული ჭურჭელი.

II თიხის ჭურჭელი, სადაც კეცი მოყვითალო, მოვარდისფრო, მოწითალოა, ზედაპირი დაფარულია ანგობით და მოხატულია.

რუსთავის ნაციხარზე აღმოჩნდა პაწია ზომის, მოყვითალო, მოწითალო და სხვ. სუფთად განლექილი თიხის თხელკედლიანი ჭურჭლები: ზედაპირი დაფარულია მოთეთრო-მოყვითალო (კარგი ხარისხის) ანგობით და გაპრიალებულია. სრული შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ჭურჭელი მოთეთრო თიხისაგანაა დამზადებული, ვინაიდან ხელოსანი მაღალი ოსტატობით ერთმანეთს მიუსა-

²⁵ მ. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 78.

²⁶ № 7327, № 6737.

²⁷ ა. ა ფ ა ქ ი ძ ე, გ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, აღ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, მცხეთა I, 1955, ტაბ. CIX, სურ. 12.

²⁸ ლ. ქ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ნაქალაქარი ურბნისი, 1964, გვ. 48, 49, ტაბ. VXII, სურ. 3.

²⁹ ცნობა მოგვაწოდა აღ. ბოხოჩაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ.

დაგებს ძალზე თხელ კეცსა და ანგობს, სადაც ანგობისა და კეცის ერთმანეთისაგან გამოყოფა შეუძლებელი ხდება, ე. ი. მოთეთრო თიხის ჭურჭლის არსებობის გარკვეულ საფეხურებზე ჩნდება ახალი ნიშანი — ზედაპირის ანგობით დაფარვა (ამავე დროს არსებობს ძველი ხერხი — ზედაპირის გაპრიალება), რის შედეგადაც ჩნდება მოთეთრო თიხის მსგავსი ჭურჭელი. ამ მინაბადების არსებობა მოწმობს ამგვარი ჭურჭლის დიდ საჭიროებას, მათი დამზადების აუცილებლობას. მეორე მხრივ, მინაბადების დამზადება თავისთავად ახანგრძლივებს მოთეთრო თიხის ჭურჭლის არსებობის დროსაც.

საფიქრალია, რომ მოთეთრო თიხის ჭურჭლის მიღების ახალი ხერხი, სხვა დროს შედეგია, ჩვენი ვარაუდით, ეს დრო ამ ჭურჭელთა არსებობის ბოლო საფეხური, სახელდობრ ადრეფეოდალური ხანის ბოლო პერიოდი უნდა იყოს.

რუსთავის ნაციხარზე აღმოჩნდა მოთეთრო თიხის მცირე ზომის ჭურჭელი — სწორპირიანი, მაღალყელიანი, მრგვალმუცლიანი, ოდნავ ქუსლგამოყვანილი და ბრტყელძირიანი, მისი ზედაპირი დაფარულია ანგობით. ყელს გარშემოყვება შავი ხაზი, მხარს კი წითელი ლაქები; ყური ჩამოტეხილი აქვს, ფოსოების მიხედვით, პირიდან გადმოკეცილი ზეაწეული მრგვალგანივკვეთიანი ყური ტანის შუა ნაწილს (№ 6960) უნდა შეერთებოდა.

აღსანიშნავია, რომ ურბნისში აღმოჩენილ მოთეთრო თიხის ჭურჭელს წითელი და შავი საღებავით მოხატულს მ. სინაურიძე IX—X სს. მიაკუთვნებს³⁰. იგი აღნიშნავს, რომ „ანგობითა და ფერადი საღებავით მოხატული ჭურჭელი, როგორც ჩანს, ჩნდება ამ პერიოდის ადრეფეოდალური ხანის დასასრულს და ფართოდ გავრცელდება შემდეგშიც“³¹. ჩვენი ვარაუდით, რუსთავის ნაციხარზე აღმოჩენილი ჭურჭელიც სწორედ ამ დროს (IX—X სს.) უნდა განეკუთვნოს.

თუ ანტიკურ ხანაში დიდი რაოდენობით არსებობდა ნატიფი ჭურჭელი — შავლაკიანი, წითელლაკიანი და სხვა, ადრეფეოდალური ხანის უამრავ კარგი ხარისხის თიხის ჭურჭელს შორის ნატიფ ჭურჭლად მოთეთრო თიხის ჭურჭელი უნდა მივიჩნიოთ. მათი არსებობის გარკვეულ ეტაპზე, სახელდობრ ადრეფეოდალური ხანის ბოლოს, მეცხრე საუკუნიდან აღინიშნება ჭიქურით დაფარული ჭურჭლის შემოჭრა. ამდენად, ჩნდება კიდევ ერთი სახის ნატიფი ჭურჭელი. იგი ახალი ეპოქის პროდუქტია. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ყველა ეპოქაში თავისებური სახისა და ხარისხის ნატიფი ჭურჭელი არსებობდა, ამათუ იმ დროს ისინი ენაცვლებოდნენ ერთმანეთს საზოგადოების მოთხოვნილებებისა და გემოვნების შესატყვისად. მაგალითად, მოთეთრო თიხის ჭურჭელი უნდა შეეცვალა მოჭიქულს, ეს უკანასკნელი შეცვალა ფაიანსმა და ა. შ.

1972 წელს ნაციხარზე, სამხრეთ სექტორში წარმოებული თხრის დროს, მოთეთრო თიხის ჭურჭელთან ერთად ამოდიოდა მრავალფეროვანი და საინტერესო ადრეფეოდალური ხანის თიხის ჭურჭელი. იგი წარმოადგენდა მასალის უძრავისობას³². საველე მონაცემები და დამოწმებული ანალოგიური მასალა, ორივე ერთად, იმას გვიჩვენებს, რომ ზევით განხილული მოთეთრო თიხის ჭურჭელი ადრეფეოდალურ ხანას განეკუთვნება.

³⁰ მ. სინაურიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 67.

³¹ მ. სინაურიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 78.

³² მ. მიწიშვილი და სხვ., 1972 წელს რუსთავის ნაციხარზე (სამხრეთ სექტორში) წარმოებული თხრის შედეგები.

М. Н. МИЦИШВИЛИ

ОБ ОДНОЙ ГРУППЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КЕРАМИКИ

(Белоглиняная посуда)

(Резюме)

Каждой эпохе свойственна посуда определенных качеств. Ее особенности обуславливаются множеством причин (экономических, политических, эстетических и др.). В тоже время всегда существует изысканная и простая посуда.

В статье рассматривается белоглиняная посуда, обнаруженная в 1972 году на Руставской крепости. После тщательного изучения она отнесена к раннему средневековью (IV—IX вв.).

Белоглиняной посуде присущи признаки, характерные для античной посуды — лощение, волнистый орнамент и др.

Видимо, в раннем средневековье (IV—VI вв.) происходит возрождение орнаментов, присущих древнейшей посуде.

Если в античную эпоху существовала изысканная чернолаковая, краснолаковая и др. посуда, то в раннем средневековье, по нашему мнению, такой изысканной посудой является белоглиняная посуда (табл. I, II, рис. 1, 2, 3, 4). Нужно отметить, что с IX века появляется глазурованная посуда, т. е. еще одна группа изысканной посуды, как продукт новой эпохи. Это обстоятельство дает нам право думать, что каждой эпохе присуща своеобразная изысканная посуда. (Например, белоглиняную посуду, по нашему мнению, сменила глазурованная, ее — фаянс и т. д.). Она изменяется в соответствии с требованиями и вкусами общества каждой последующей эпохи.

საქართველოში აღმოჩენილი შუა საუკუნეთა მინის ჭურჭლის კიმიური შედგენილობის გამოკვლევა

ჭურჭლის შესწავლას მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს. „იგი საინტერესოა როგორც ტექნიკის, ისევე მხატვრული შესრულებისა და კულტურის განვითარების თვალსაზრისით“¹. ქართულ მრავალფეროვან და მრავალგვაროვან (თიხა, ლითონი, ქვა, ხე და სხვა) ჭურჭელს შორის ერთ-ერთი საყურადღებო და საინტერესო მინის ჭურჭელია.

ბუნებრივ მინას (ობსიდიანი, ტექტიტი) ადამიანი ქვის ხანიდან მოყოლებული, ათასეული წლების განმავლობაში იყენებდა². მინის ხელოვნური მიღება კი მან უფრო გვიან ისწავლა, სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ადგილას. მინასა და ჭიქურს შორის ძალიან დიდი მსგავსების გამო ფიქრობენ, რომ მინის აღმოჩენა მჭიდროდ უკავშირდება ჭიქურის აღმოჩენას³ და რომ მათი წარმოება ერთმანეთთან იყო დაკავშირებული⁴. სწორედ ჭიქური წარმოადგენდა მინის წინამორბედს. ჭიქურის შემთხვევითი მიღება კი სულ ადვილი შესაძლებელი იყო როგორც კერამიკული, ისე ლითონის წარმოების გარეგანა⁵. კერამიკის წარმოებისას ბუნებრივად მიიღებოდა აგრეთვე მინისებური მარცვლები — ნახევრადგამლევარი სილისა და ნაცრისაგან, ხოლო ლითონის წარმოებისას მისი ნარჩენი — წიდა. ესენი წარმოადგენდნენ პირველ მინას⁶. ამგვარად, თიხის ლითონისა და მინის წარმოება მათი აღმოცენების პირველსავე ხანიდან—ტექნიკურად ერთმანეთთან იყო დაკავშირებული. მინისა და ჭიქურის შედგენილობა ძირითადად ერთი და იგივეა, მაგრამ ძირითადი განსხვავება მათ გამოყენებაშია. ჭიქურით ყოველთვის სხვა საგნის შედაპირს ფარავენ, მინა კი — დამოუკიდებელ მასალას წარმოადგენს⁷.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, II, თბ., 1965, გვ. 41.

² А. В. Арциховский. Основы археологии, М., 1954, с. 26—27.

³ Н. Флиттнер. Стекольно-керамические мастерские Тель-Амарны, Ежегодник Российского института истории искусств, т. I, Петербург, 1922, с. 138; А. Лукас. Материалы и ремесленные производства Древнего Египта, М., 1958, с. 289, 694.

⁴ Л. М. Блюмен. Глазури, М., 1954, с. 6.

⁵ А. Лукас. დასახ. ნაშრ., გვ. 257, 273—278. А. А. Абдуразаков, М. А. Безбородов, Средневековые стекла средней Азии (опыт химической характеристики), Ташкент, 1966, с. 12—13.

⁶ М. А. Безбородов. Стеклоделние в Древней Руси, Минск, 1956, с. 6.

⁷ А. Лукас, დასახ. ნაშრ., გვ. 289.

დიდი ხნის განმავლობაში მინის ნაწარმის შესწავლის თითქმის ერთადერთი ხერხს მისი ტიპოლოგიური ანალიზი წარმოადგენდა; მაგრამ თანდათან ცხადი გახდა, რომ მარტო ეს საკმარისი არ არის, რათა გავარკვიოთ მინის ნაწარმის წარმომავლობა, თარიღი, ტექნიკისა და ტექნოლოგიის საკითხები, ლოკალური თავისებურებანი. ამიტომ მინის ნაწარმის ტიპოლოგიური მეთოდით შესწავლასთან ერთად უკვე დიდი მნიშვნელობა მიენიჭა მინის, როგორც ნივთიერების მატერიალური ბუნების, შესწავლას⁸.

ძველი მინის ქიმიურ-ანალიზური კვლევა XVIII ს. ბოლოს დაიწყო ანალიზური ქიმიის ცნობილმა პიონერმა მ. კლაპროტმა⁹. შემდგომში მსოფლიოს მრავალი მეცნიერი მუშაობდა მინის არქეოლოგიური ტექნოლოგიის საკითხებზე¹⁰. გამოყენებული იყო კვლევის სხვადასხვა მეთოდი: ქიმიურ-რაოდენობითი, სპექტრულ-თვისებითი, სპექტრულ-რაოდენობითი, მიკროსკოპული და სხვა.

ცნობილია, რომ რ. ბახტაძე არის ერთ-ერთი პირველთაგანი იმ მკვლევართა შორის (ე. ოლჩაკი, ვ. გეილმანი, ა. აბდურაზაკოვი, მ. ბეზბოროდოვი), რომლებმაც კვლევის მეთოდად, სადღეისოდ, ყველაზე უფრო სწორად მიჩნეული, ქიმიურ-რაოდენობითი და სპექტრულ-რაოდენობითი ანალიზების შერწყმა აირჩიეს¹¹. მასვე ეკუთვნის საქართველოში აღმოჩენილი მინის ქიმიური შედგენილობისა და მისი ტექნოლოგიის საკითხების კვლევის დაწყება. მის მიერ შესწავლილი ნიმუშების (სამკაული, ჭურჭელი) თარიღი განისაზღვრება ძვ. წ. III ათასწლეულიდან ახ. წ. XIV ს. ჩატარებულმა დიდმა მუშაობამ ავტორს შესაძლებლობა მისცა გაეკეთებინა მთელი რიგი დასკვნები საქართველოში მინის წარმოების განვითარების ისტორიის შემუშავებისათვის¹².

დიდი ხანია არსებობს მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც კავკასია მინის წარმოების ერთ-ერთ უძველეს კერად ითვლება¹³. არქეოლოგიური მინის ყოველმხრივი შესწავლის საფუძველზე ცხადი ხდება, რომ საქართველოში მინის წარმოება, ისევე როგორც მეტალურგია¹⁴, უძველესი საწყისის მქონეა. ურბნისში, ქვაცხელებზე უძველეს — III ათასწლეულის I ნახევრით დათარიღებულ ფენაში ბუნებრივი ქვების, მინერალებისა (კვარცი, ოპალი, ქალცედონი, სტეატიტი და სხვა) და ლითონის ნძივებთან ერთად გვხვდება ლითონის წარმოე-

⁸ М. А. Безбородов. Химия и технология древних и средневековых стекол, Минск, 1969, с. 9—30; Ю. Л. Щапова. Из истории древнейшей технологии стекла, «Очерки технологии древнейших производств», М., 1975, с. 152.

⁹ А. А. Абдуразаков, М. А. Безбородов, Ю. А. Заднепровский и др. Стеклоделние Средней Азии в древности и средневековье, Ташкент, 1963, с. 57.

¹⁰ Ю. Л. Щапова. Стекло Киевской Руси, М., 1972, с. 11—21.

¹¹ М. А. Безбородов. Химия и технология..., с. 39; აქვე იხილეთ ლიტერატურა.

¹² რ. ბახტაძე, საქართველოს უძველესი მინების შესწავლისათვის, თბ., 1964.

¹³ F. Petrie. Glass in the Early Ages, Journ. Soc. Glass Technology, vol. X, № 39, 1926, p. 229; E. Berger, Glasbereitung und Glas-Rohstoffgemenge vor zweitausend-fünfhundert Jahren, Glastechnische Berichte, Bd. S. H. 4, 1927, зз. 160—166.

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960, გვ. 3, 8, 10 და შემდეგი; ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა, თბ., 1965 გვ. 8 და შემდ. აქვე იხ. ლიტერატურა. გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ბევრი მკვლევარი მინის წარმოებას ლითონის წარმოებას უკავშირებს; მათი აზრით, მინის წარმოება პირველად განვითარებული მეტალურგიის მქონე ქვეყნებში აღმოცენდა; იხ. М. А. Безбородов. Стеклоделние в Древней Руси..., с. 3; ნ. უგრეღიძე, მინა ძველ საქართველოში, თბ., 1961, გვ. 3.

ბის ნარჩენისაგან — ლითონის წილისაგან დამზადებული მძივები; სტეატი-
ტისაგან ნაკეთები მძივები კი მოჭიქულია; ჭიქური ნატრიუმ-კალციუმის სი-
ლიკატს წარმოადგენს¹⁵.

რ. ბახტაძის დასკვნით, ძველ საქართველოში მინის წარმოების ჩასახვის
დროდ ძვ. წ. III ათასწლეული უნდა იქნეს მიჩნეული¹⁶.

ქართულმა მიწამ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მატერიალური
კულტურის სხვა ძეგლებთან ერთად უხვად გამოავლინა არა მარტო მრავალ-
გვარი და მრავალფეროვანი მინის ნაწარმი, არამედ მინის საწარმოებიც. ამ-
დენად, საშუალება გვაქვს მეტ-ნაკლები სისრულით თვალი გავადევნოთ ჩვენ-
ში უძველესი ტრადიციების მქონე ხელოსნობის ერთ-ერთ დარგს — ქართუ-
ლი მინის წარმოებას, რომელიც გარკვეულ ეტაპებზე თავისი განვითარების
უმაღლეს დონეს აღწევდა.

შუა საუკუნეთა საქართველოში აღმოჩენილი მინის ჭურჭლისა და სარ-
კმლის მინის შესწავლისას ტიპოლოგიურ და სხვა მეთოდებთან ერთად გამო-
ვიყენეთ ქიმიური და ფიზიკური კვლევის მეთოდები. ქიმიური შედგენილობისა
და სხვა ტექნოლოგიური საკითხების შესწავლის მიზნით, თითქმის ყველა გან-
ხილული პუნქტიდან შერჩეულ იქნა II—XVIII სს. 124 ნიმუში, აქედან: 51 —
სარკმლის მინის, 68 — ჭურჭლის, 2 — სამაჯურის და 3 — წილის. ქიმიურ-რაოდე-
ნობითი სპექტრული ანალიზები ჩატარდა სამეცნიერო-ტექნიკური გაერთიან-
ება „საქსაშენმასალების“ ფიზიკურ-ქიმიური კვლევებისა და ანალიზური ქი-
მიის ლაბორატორიებში¹⁷. ქიმიური შედგენილობის შესასწავლად გამოყენებუ-
ლი იყო სხვადასხვა მეთოდი — გრაფიმეტრიული, ტიტრიმეტრიული, კოლო-
რიმეტრიული, ალურიფოტომეტრიული, ქრომატომეტრიული და სხვა. ნიმუშებ-
ში უნაწიფებლო რაოდენობით შემავალი ელემენტების დასადგენად, რომელ-
თაც საკითხის გასარკვევად მეტად დიდი მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს,
გამოყენებულ იქნა ნახევრად რაოდენობითი ემისიური სპექტროსკოპული მე-
თოდი.

ქიმიური და სპექტროსკოპული მეთოდების ერთდროული გამოყენება სა-
შუალებას იძლევა აღებული მინის ნიმუშებში უფრო სრულყოფილად დავად-
გინოთ როგორც ძირითადი შემადგენელი კომპონენტები, ასევე შედარებით
მცირე რაოდენობით შემავალი სხვადასხვა შემფერავი ელემენტები, მინის და-
სამზადებლად აღებული ნედლეულის სისუფთავე, მინის ხარისხი და სხვა სა-
კითხები.

მინის ნაკეთობათა ნიმუშების (124 ნიმუში) ქიმიური შედგენილობის
შესწავლის შედეგად დაგროვდა დიდძალი მასალა, რაც ადრე ჩატარებული
მუშაობის შედეგებთან ერთად¹⁸, საშუალებას იძლევა არქეოლოგიური მინის
და კერძოდ, ქართული არქეოლოგიური მინის ტექნოლოგიის საკითხების შე-
მდგომი კვლევისათვის.

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია შუა საუკუნეთა მინის ჭურჭლის ქიმი-

¹⁵ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, 1, თბ., 1962, გვ. 47, 58, 59, ტაბ. XXXIV;
რ. ბახტაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 10—11, 93.

¹⁶ რ. ბახტაძე, დასახ. ნაშრ., იქვე.

¹⁷ ანალიზები ჩატარეს: უფრ. იწყინერმა რ. დათეშიძემ; უმც. მეც. თანამშრომლებმა: ნ. ური-
ლიამ, ჯ. ცუცქირიძემ, მ. მაქარაძემ, ლ. თედეიშვილმა.

¹⁸ რ. ბახტაძე, საქართველოს უძველესი მინების შესწავლისათვის, თბ., 1964.

ური და სპექტრული ანალიზების გაანალიზებით მიღებული ძირითადი შედეგების ჩვენება¹⁹.

საკვლევად განკუთვნილი მთელი მასალა დაჯგუფდა ქრონოლოგიურად. 70 ნიმუშიდან 1 გვიანანტიკურ ხანას განეკუთვნება (ურბნისი) და ისევე, როგორც ამ ხანის სარკმლის მინა იგი გამოირჩევა SiO_2 -ის მაღალი პროცენტული რაოდენობით — 69.28% (ცხრ. 2,1), 25 ნიმუში — ადრეფეოდალური ხანისაა — IV—X სს. (ალაიანი, მცხეთა, რუსთავი, ლამაზი გორა, ყულევი), 23 ნიმუში შუაფეოდალურ ხანას — XI — XIII ს. განეკუთვნება (უჯარმა, ლამაზი გორა, რუსთავი, თბილისი, დმანისი, ჟინვალი), 1 ნიმუში შუა ფეოდალური ხანის დასასრულსა და გვიანფეოდალური ხანის დასაწყისს — XIII—XIV სს. (ჟინვალი), 20 ნიმუში — გვიანფეოდალურ ხანას — XVI — XIII სს. (თბილისი, მცხეთა, გრემი, ყარაღაჯი, გუდარეხი).

საანალიზოდ შერჩეულ ნიმუშებში სხვადასხვა დანიშნულების ჭურჭელია წარმოდგენილი. ყველაზე მეტადაა სუფრის ჭურჭელი, მათ შორის კი სხვადასხვა ფერის, ფორმისა და შემკულობის სასმისები; მრავლადაა წარმოდგენილი სურები და ბოთლები, გვაქვს ქილა, სამარილე, მათარა, დიდ-პატარა ფლავონები, ლამპარი და სხვა.

ქიმიური და სპექტრული ანალიზებით (ცხრ. 1—6) მიღებული შედეგებიდან ჩანს, რომ ყველა შესწავლილი მინის ჭურჭელი ძირითადად წარმოადგენს ნატრიუმ-კალციუმ-სილიკატური სისტემის მინას $\text{Na}_2\text{O}-\text{CaO}-\text{SiO}_2$, რომელნიც სხვადასხვა რაოდენობით შეიცავენ აგრეთვე MgO , Al_2O_3 , Fe_2O_3 , MnO , K_2O და უმნიშვნელო რაოდენობით სხვა ელემენტებსაც.

ადრეფეოდალური ხანის 25 ნიმუშიდან განსაკუთრებით საინტერესოა IX—X სს. სამი ნიმუში — ერთი თბილისიდან (ცხრ. 2, № 22) და ორი — რუსთავის ნაციხვარიდან (ცხრ. 2, № 25, 26). ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავდება ფერით. სახელდობრ, კობალტის შემცველი სინჯები — № 25 და 26 ლურჯი ფერისაა, ხოლო სინჯი № 22, რომელიც არ შეიცავს კობალტს — მომწვანო — მოცისფროა. დანარჩენი ძირითადი შემადგენელი კომპონენტების რაოდენობის მიხედვით კი, ეს ნიმუშები ძალზე ახლოს დგას ერთიმეორესთან და არსებითად განსხვავდება ამ პერიოდის სხვა ნიმუშებისაგან. მაგ.: აღნიშნულ სინჯებში (№ 22, 25, 26) SiO_2 -ის რაოდენობა საგრძნობლად დაბალია (53—57%); ამ პერიოდის სხვა სინჯებში იგი 64—69%-მდე მერყეობს. Al_2O_3 -ის რაოდენობა კი 4—5ჯერ მეტია, ვიდრე სხვა ნიმუშებში. შედარებით შემცირებულია CaO და პირიქით, გაზრდილია MgO -ის ოდენობანი, რაც შეიძლება აიხსნას დოლომიტების ან დოლომიტიზებული კირქვების გამოყენებით. სამაგიეროდ, სხვა სინჯებთან შედარებით ეს ნიმუშები საგრძნობლად გამდიდრებულია ტუტე მეტალთა ჟანგულებით (18. 5—23. 1%-მდე). არ არის გამორიცხული, რომ ეს ნიმუშები, მიუხედავად სხვადასხვა ტერიტორიაზე აღმოჩენისა, ერთი და იგივე სახელოსნოში იყოს დამზადებული.

აღსანიშნავია, რომ ერთი ტიპის და სინქრონული, მაგრამ სხვადასხვა პუნქტიდან (მცხეთა, ურბნისი, რუსთავი, ლამაზი გორა) მომდინარე ნიმუშებსაც ემჩნევა შემადგენლობათა დიდი მსგავსება. მაგალითად: VI—VIII სს. უფერო,

¹⁹ სარკმლის მინის შესახებ იხ.: ს. პაპუაშვილი, ა. გეგენავა, მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინის ქიმიური შედგენილობის გარკვევა, „ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, III“, თბ., 1978.

I—III და IV—X სს. მინის ჰურჭლის ნიმუშებისა და

№	აღმოჩენის ადგილი	ნივთის დასახელება №	პერიოდი	Si
1	2	3	4	5
1	ურბნისი	ჰურჭლის კედლის ნატეხი, მოცისფრო, სსმ, № 1—57—739	I—III სს	ბლ
2	ალაიანი	სანელსაცხებლე, ბურცობებიანი, მომწვანო, შემთხვევითი, ანალიზის № 38	IV ს	ბლ
3	მცხეთა-სვეტიცხოველთან	სასმისი, ფაცეტებიანი, ოდნავ მომწვანო, მმმ, № 1685	VI—VIII სს	ბლ
4	"	სასმისი, ფაცეტებიანი, უფერული, მმმ, № 3353	"	ბლ
5	"	სასმისი, გლუვი, მომწვანო, მმმ, № 1933	"	ბლ
6	"	სასმისი, ფეხიანი, ოდნავ მომწვანო, მმმ, № 2041	"	ბლ
7	ურბნისი	სასმისი, ფაცეტებიანი, მომწვანო, სსმ, № 1—61—3223	"	ბლ
8	"	სასმისი, ფაცეტებიანი, მომწვანო, სსმ, № 1—59—2102	"	ბლ
9	"	სასმისი, გლუვი, მომწვანო სსმ, № 1—57—597	"	ბლ
10	რუსთავი-ნაქალაქარი	სასმისი, ფაცეტებიანი, უფერული, რმმ, № 1711	"	ბლ
11	"	სასმისი, ფაცეტებიანი, მომწვანო-მოცისფრო, № რ—1477—59	"	ბლ
12	"	სასმისი, გლუვი, უფერული, რმმ, № 1679	"	ბლ
13	"	სასმისი, დამუხლულფეხიანი, ზურმუხტისფერი, რმმ, № 1538	"	ბლ
14	რუსთავი-ნაციხვარი	სასმისი, ფაცეტებიანი, ოდნავ მომწვანო-მოცისფრო, № რ—6584—65	"	ბლ
15	"	სასმისი, ფეხიანი, ცისფერი, № რ—5509—65	"	ბლ
16	ლამაზი გორა	სასმისი, ფაცეტებიანი, ოდნავ მომწვანო, № 231	"	ბლ
17	"	სასმისი, ფაცეტებიანი, ოდნავ მომწვანო, № 292	"	ბლ
18	"	სასმისი, ფაცეტებიანი, ოდნავ მომწვანო, № 435	"	ბლ
19	ყულევი	სასმისი, ფეხიანი, ღია მწვანე, № 539, 540	"	ბლ
20	"	სასმისი, ფეხიანი, ღია ლურჯი, № 539, 540	"	ბლ
21	"	სასმისი, ფეხიანი, წყლისფერი № 539, 540	"	ბლ
22	თბილისი, ერეკლე II სახ. მოედანი	სასმისი, ტალღური, მომწვანო-მოცისფრო, № ბ—1827—57	IX—X სს	ბლ
23	"	სასმისი, ტალღური, პირგადმოკეცილი, მოცისფრო, № შ—950—56	"	ბლ
24	"	სურა, ყელზე სარტყლით, მოცისფრო, № შ—855—56	"	ბლ
25	რუსთავი-ნაციხვარი	ჰურჭლის ნატეხი, ტალღური, მუქი ლურჯი, № რ—62—4967	"	ბლ
26	"	სამაჯურის ნატეხი, მუქი ლურჯი, № რ—1827—60	"	ბლ

შენიშვნა: „კვ“ (კვალი) 0.001—0.01%, „ცოტა“ 0.01—0.1%, „არის“ 0.1—1%, „ბლ“ (ბლომად) 1% და მეტი

№	აღმოჩენის ადგილი	ნივთის დასახელება №	პერიოდი	SiO ₂
1	2	3	4	5
1	ურბნისი	ჭურჭლის კედლის ნატეხი, მოცისფრო, სსმ, № 1—57—739	I—III სს	69,28
2	ალაიანი	სანელსაცხებლე, ბურცობებიანი, მომწვანო, შემთხვევითი, ანალიზის № 38	IV ს	63,84
3	მცხეთა—სვეტიცხოველთან	სასმისი, ფაცეტებიანი, ოდნავ მომწვანო, მმ, № 1685	VI—VIII სს	66,60
4	"	სასმისი, ფაცეტებიანი, უფერული, მმ, № 3353	"	64,95
5	"	სასმისი, გლუვი, მომწვანო, მმ, № 1933	"	67,26
6	"	სასმისი, ფეხიანი, ოდნავ მომწვანო, მმ, № 2041	"	66,55
7	ურბნისი	სასმისი, ფაცეტებიანი, მომწვანო, სსმ, № 1—61—3223	"	65,18
8	"	სასმისი, ფაცეტებიანი, მომწვანო, სსმ, № 1—59—2102	"	66,85
9	"	სასმისი, გლუვი, მომწვანო, სსმ, № 1—57—597	"	66,47
10	რუსთავი—ნაქალაქარი	სასმისი, ფაცეტებიანი, უფერული, რმმ, № 1711	"	66,57
11	"	სასმისი, ფაცეტებიანი, მომწვანო-მოცისფრო, № რ—1477—59	"	68,20
12	"	სასმისი, გლუვი, უფერული, რმმ, № 1679	"	66,91
13	"	სასმისი, დამუხლულფეხიანი, ზურმუხტისფერი, რმმ, № 1538	"	68,83
14	რუსთავი—ნაციხვარი	სასმისი, ფაცეტებიანი ოდნავ მომწვანო-მოცისფრო, № რ—6584—65	"	64,92
15	"	სასმისი, ფეხიანი, ცისფერი № რ—5509—65	"	67,59
16	ლამაზი—გორა	სასმისი, ფაცეტებიანი, ოდნავ მომწვანო, № 231	"	67,50
17	"	სასმისი, ფაცეტებიანი, ოდნავ მომწვანო, № 292	"	66,84
18	"	სასმისი, ფაცეტებიანი, ოდნავ მომწვანო, № 435	"	67,30
19	ყულევი	სასმისი, ფეხიანი, ღია მწვანე, № 539, 540	"	68,35
20	"	სასმისი, ფეხიანი, ღია ლურჯი, № 539, 540	"	67,78
21	"	სასმისი, ფეხიანი, წყლისფერი, № 539, 540	"	69,46
22	თბილისი, ერეკლე II სახ. მოედანი	სასმისი, ტალღური, მომწვანო-მოცისფრო, № ბ—1827—57	IX—X სს	57,67
23	"	სასმისი, ტალღური, პირგადმოკეცილი, მოცისფრო, № შ—950—56	"	66,08
24	"	სურა, ყელზე სარტყლით, მოცისფრო, № შ—855—56	"	65,58
25	რუსთავი—ნაციხვარი	ჭურჭლის ნატეხი, ტალღური, მუქი ლურჯი, № რ—62—4967	"	54,63
26	"	სამაჯურის ნატეხი, მუქი ლურჯი, № რ—1827—60	"	53,28

სამაჯურის ქიმიური შედგენილობა %-ში

Al_2O_3	Fe_2O_3	CaO	MgO	SO_3	MnO	TiO_2	Na_2O	K_2O
6	7	8	9	10	11	12	13	14
2,49	0,42	8,75	1,58	0,88	0,63	0,16	15,00	0,65
2,95	0,99	7,59	4,61	0,59	0,69	0,06	15,68	2,60
2,03	1,10	9,11	4,52	0,94	0,51	0,12	13,15	1,70
2,22	0,99	8,68	5,21	0,68	0,41	0,09	13,90	2,65
1,61	1,10	8,76	5,52	0,91	0,51	0,04	12,10	2,00
1,56	0,99	8,40	6,08	0,86	0,41	0,04	12,65	2,30
2,46	0,63	7,82	3,73	0,73	0,21	0,14	16,50	0,75
1,97	0,63	7,22	4,31	0,68	0,21	0,10	15,30	2,60
1,67	0,68	7,35	4,51	0,88	0,21	0,14	15,20	2,75
2,25	0,64	8,06	4,83	0,32	0,61	0,12	14,70	1,90
2,12	1,21	8,65	3,35	0,78	0,41	0,12	13,30	1,70
2,59	0,86	7,36	4,92	0,47	0,51	0,12	15,00	1,65
4,30	1,48	6,95	2,36	0,37	0,56	0,12	12,85	2,10
1,70	1,43	8,13	4,33	0,88	0,60	0,12	14,90	2,75
2,60	1,32	8,68	3,53	0,76	0,61	0,12	13,45	1,75
2,19	1,21	10,22	2,46	0,86	2,67	0,12	11,50	1,40
1,78	1,32	8,06	6,23	0,85	0,82	0,12	12,25	1,90
1,28	0,88	7,44	1,40	0,98	1,23	0,12	12,50	2,05
2,68	1,21	8,47	2,34	0,95	1,58	0,06	13,19	1,20
2,86	1,32	7,44	1,55	0,95	0,82	0,12	16,68	0,50
4,20	0,66	8,06	1,40	0,51	1,03	0,12	14,20	0,50
12,22	1,53	5,69	2,97	0,87	0,21	0,36	15,35	3,10
4,01	1,07	9,43	1,66	0,36	0,41	0,12	15,00	1,90
3,00	1,27	10,00	4,13	0,97	0,21	0,28	12,05	2,50
10,16	1,44	4,88	4,30	0,70	0,42	0,24	20,00	3,10
11,40	1,07	5,41	4,28	0,88	0,31	0,32	19,35	3,60

XI—XIV სს. მინის ჭურჭლის ნიმუშთა და სამაჯურის სპექტრული

№	აღმოჩენის ადგილი	ნივთის დასახელება №	პერიოდი	Si
1	2	3	4	5
1	უჯარმა	ჭურჭლის კედლის ნატეხი, მომწვანო-მოყვითალო, სსმ, № 2—57—705	XI—XIII სს	ბო
2	ლამაზი გორა	ფიალის ძირი, შაბიამნის ფერი, № 448	"	ბო
3	"	ფიალის ძირი, მუქი მწვანე, № 577	"	ბო
4	"	ფიალის ძირი, მუქი შაბიამნის ფერი, № 294	"	ბო
5	რუსთავი, ნაქალაქარი	სასმისი, ძირზე სარტყელიანი, მოყვითალო, რმმ, № 1635	"	ბო
6	"	სასმისი, ყურბიანი, ძაფებით შემკული, უფერული, რმმ, № 1973	"	ბო
7	რუსთავი-ნაციხვარი	სასმისი, ძირზე სარტყელიანი, მომწვანო-მოყვითალო, რ—59—941	"	ბო
8	"	სასმისი, ძირზე სარტყელიანი, მომწვანო-მოყვითალო, № რ—3533—61	"	ბო
9	"	სასმისი, ძაბრისებრი, ღია მწვანე, № რ—65—6563	"	ბო
10	"	სასმისი, ძაბრისებრი, მომწვანო — მოყვითალო, № რ—871—59	"	ბო
11	"	ფიალა, მომწვანო, № რ—61—4162	"	ბო
12	"	სამარილე, მუქი ყავისფერი, № რ—4670—62.	"	ბო
13	თბილისი, კერამიკული სახელოსნო	ფიალა, მომწვანო-მოცისფრო, სსმ, № 1—54—3602	"	ბო
14	"	ფიალა, მომწვანო, სსმ, № 1—54—3602	"	ბო
15	თბილისი, ერეკლე II სახ. მოედანი	ფიალა, მწვანე, № შ—1110—56	"	ბო
16	"	შიბაქის მილი, უფერული, № შ—1170—56	"	ბო
17	დმანისი	სასმისი, ძაბრისებრი, მწვანე, სსმ № 81—65—1513	"	ბო
18	"	ჭურჭლის ძირი, მწვანე, სსმ, № 81—65—1643	"	ბო
19	"	სამარილე, მუქი მწვანე, სსმ, № 81—65—1729	"	ბო
20	"	სასმისი, ძირზე სარტყელიანი, ღია მწვანე, სსმ, № 81—65—1433	"	ბო
21	უინგალი	სამაჯური, შავი, № 09—111—73—126	XII—XIII სს	ბო
22	"	ფლაკონი, მუქი მწვანე, № 72—787	"	ბო
23	"	ფლაკონის კედლის ნატეხი, უფერული, № 09—111—74—13	"	ბო
24	"	ბოთლის კედლის ნატეხი, მომწვანო-მოცისფრო, № 09—IV—74—148	XIII—XIV სს	ბო

მომწვანო — მოცისფრო ან მომწვანო ე. წ. ფაცეტებიანი მინის სასმისები (ცხრ. 2, №№ 3, 4, 7, 8, 10, 11 და სხვ.) ძირითად შემადგენელ კომპონენტებს თიოქმის ერთნაირი რაოდენობით შეიცავენ. ეს კი იმაზე მეტყველებს, რომ ისინი დამზადებულია ერთნაირი შედგენილობის ან ერთი და იგივე ადგილმდებარეობის ნედლეულისაგან, რაც ადსტურებს ჩვენ მიერ ადრე მიღებულ დასკვნას — საქართველოში აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი (100-მდე ნატეხი) ფაცეტებიანი სასმისების ადგილობრივი წარმოების შესახებ.

საყურადღებო ნიმუშია ფეხიანი ლურჯი ფერის სასმისი ყულევიდან (ცხრ. 2, № 20). იგი ამ პერიოდის სხვა ნიმუშებისაგან განსხვავდება იმით, რომ გარდა კობალტისა, საკმაო რაოდენობით შეიცავს ტყვიასა და კალას, რო-

XI—XIV სს. მინის კურკლის ნიმუშთა და სამაჯურის

№	აღმოჩენის ადგილი	ნივთის დასახელება №	პერიოდი	SiO ₂
1	2	3	4	5
1	უჯარმა	კურკლის კედლის ნატეხი, მომწვანო-მოყვითალო, სსმ, № 2—57—705	XI—XIII სს	62,72
2	ლამაზი გორა	ფიალის ძირი, შაბიამნისფერი, № 448		55,40
3	"	ფიალის ძირი, მუქი მწვანე № 577		56,73
4	"	ფიალის ძირი, მუქი შაბიამნისფერი, № 294		69,66
5	რუსთავი, ნაქალაქარი	სასმისი, ძირზე სარტყელიანი მოყვითალო, სსმ, № 1635	"	62,44
6	"	სასმისი, ყურიანი, ძაფებით შემკული, უფერული, რმმ, № 1973	"	59,76
7	რუსთავი, ნაციხვარი	სასმისი, ძირზე სარტყელიანი, მომწვანო-მოყვითალო, № რ—59—941	"	61,36
8	"	სასმისი, ძირზე სარტყელიანი, მომწვანო-მოყვითალო, № რ—3533—61	"	61,98
9	"	სასმისი, ძაბრისებრი, ღია მწვანე, № რ—65—6563	"	59,83
10	"	სასმისი, ძაბრისებრი მომწვანო-მოყვითალო, № რ—871—59	"	60,44
11	"	ფიალა, მომწვანო, № რ—61—4162,	"	59,76
12	"	სამარილე, მუქი ყავისფერი, № რ—4670—62	"	54,02
13	თბილისი, კერამიკული სახელოსნო	ფიალა, მომწვანო-მოცისფრო, სსმ, № 1.54—3602	"	66,78
14	"	ფიალა, მომწვანო, სსმ, № 1—54—3602	"	61,82
15	თბილისი, ერეკლე II სახ. მოედ.	ფიალა, მწვანე, № შ=1110—56	"	61,94
16	"	შიბაქის მილი, უფერული, № შ—1170—56	"	66,64
17	დმანისი	სასმისი, ძაბრისებრი, მწვანე სსმ, № 81—65—1513	"	59,84
18	"	კურკლის ძირი, მწვანე, სსმ, № 81—65—1643	"	63,60
19	"	სამარილე, მუქი მწვანე, სსმ, № 81—65—1729	"	53,68
20	"	სასმისი, ძირზე სარტყელიანი, ღია მწვანე, სსმ, № 81—65—1433	"	62,84
21	ვინეალი	სამაჯური, შავი, № 09—111—73—126	XII—XIII სს	65,12
22	"	ფლაკონი, მუქი მწვანე, № 72—787		59,57
23	"	ფლაკონის კედლის ნატეხი, უფერული, № 09—III—74—13	"	61,43
24	"	ბოთლის კედლის ნატეხი, მომწვანო-მოცისფრო, № 09—IV—74—148	XIII—XIV სს	61,66

ცავს მანგანუმს, ვიდრე სხვა რესპუბლიკის ტერიტორიაზე არსებული საბადოების ქვიშები, რაც შეიძლება საშუალებას აძლევდა მაშინდელ მინის ხელოსნებს ნოქხარშათ უფერო ან ოდნავ შეფერილი მინა ადგილობრივი ნედლეულის გამოყენებით. მიუხედავად ამისა, გამორიცხული არ არის ამ მიზნით მანგანუმის შემცველი ნაერთების საგანგებოდ გამოყენება.

შუაფეოდალური ხანის ნიმუშების უმრავლესობა თავისი ქიმიური შედგენილობით მსგავსია, აშკარად განსხვავდება ადრეფეოდალური ხანის ნიმუშებისაგან და გაცილებით მცირე რაოდენობით შეიცავს SiO₂, რომელიც მერყეობს 54%-დან 62%-მდე. გამონაკლისს წარმოადგენს 4 ნიმუში — № 4, 13, 16, 21 (ცხრ. 4). ამათგან პირველი ორი ნიმუში შაბიამნისფერი ფიალის ძირი ლამაზი

ქიმიური შედგენილობა %-ში

Al_2O_3	Fe_2O_3	CaO	MgO	SO_3	MnO	TiO_2	Na_2O	K_2O
6	7	8	9	10	11	12	13	14
2,80	1,10	6,14	3,05	0,64	1,02	0,14	19,65	2,45
9,20	1,10	6,50	6,15	0,64	1,65	0,12	16,25	3,10
11,60	2,14	5,65	3,20	0,44	0,51	0,16	16,25	3,30
1,73	1,63	7,93	2,85	0,60	0,41	0,12	13,15	1,65
4,90	1,50	7,78	3,40	0,61	1,06	0,16	14,80	3,20
6,82	0,88	6,16	6,52	0,37	2,05	0,16	14,70	2,60
5,54	1,56	8,02	3,76	0,31	1,43	0,16	14,90	2,70
2,87	1,76	8,10	3,38	0,76	1,64	0,12	17,50	1,75
5,25	1,44	10,70	3,43	0,49	0,41	0,12	16,00	2,05
6,93	2,17	8,36	2,98	0,75	2,26	0,18	14,40	1,70
5,44	1,56	8,75	3,11	0,99	0,51	0,12	16,30	3,25
11,09	0,88	6,50	6,20	0,88	1,23	0,16	15,00	4,10
5,76	1,18	6,93	1,91	1,49	0,61	0,16	12,00	3,37
3,85	0,85	10,81	3,18	0,75	0,30	0,40	14,10	4,10
10,27	1,23	5,40	2,39	0,65	0,51	0,20	14,10	3,30
4,37	0,93	6,83	2,86	0,86	0,73	0,24	13,90	2,95
4,82	1,29	9,28	3,06	0,84	0,36	0,14	17,50	2,70
5,00	2,36	5,93	2,39	1,05	0,81	0,24	15,60	2,85
8,66	2,29	5,97	6,60	0,71	0,63	0,67	18,95	1,80
4,51	1,19	8,54	3,61	0,83	0,84	0,26	15,45	1,65
4,94	1,76	7,90	2,98	0,64	2,27	0,11	14,10	0,20
3,97	2,31	11,23	3,60	0,64	0,82	0,12	12,75	5,23
3,06	2,40	10,45	3,82	0,97	0,61	0,12	12,25	4,60
4,11	2,42	7,98	3,78	0,69	0,41	0,12	15,85	2,80

გორიდან (№4) და მომწვანო-მონაცისფრო ფიალა თბილისის კერამიკული სახელოსნოდან (№ 13) შესაძლოა ადრეფოდალურიდან შუაფეოდალურზე გარდამავალ პერიოდს X—XI სს. განეკუთვნებოდეს. ადრეფეოდალური ხანის ნიმუშებთან შედარებით შუაფეოდალური ხანის ნიმუშების უმრავლესობაში 20—30%-ით უფრო მაღალია ტუტე მეტალთა ჟანგეულების საერთო შემცველობა ($Na_2O + K_2O$). მაგალითად, უჯარმის ჭურჭლის ნატეხში (№1)—22.1%-ია, ლამაზი გორის ფიალის ნატეხში (№ 2) — 19.35%. ასევე მაღალია ტუტეების შემცველობა № 3, 8, 11, 12, 17, 18, 19, 22, 24 ნიმუშებში (ცხრ. 4). ამ მხრივ გამოჩნდის მხოლოდ რამდენიმე ნიმუში (№ 4, 13, 21). საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ ნიმუშები, რომლებშიც SiO_2 -ის რაოდენობა გაცილებ-

XVI—XVIII სს. მინის ჭურჭლის ნიმუშთა

№	აღმოჩენის ადგილი	ნივთის დასახელება №	პერიოდი	Si
1	2	3	4	5
1	გუდარები	ჭურჭლის ნატეხი, უფერული, სსმ, № 2—58—580	XVII ს	ბლ
2	თბილისი, დედაციხე	სურა, ტალღური, ლურჯი, მუქი, № 4780—69	XVI XVIII	ბლ
3	"	სურა, მწვანე, № 2433—67	"	ბლ
4	"	ქილა, უფერული, № 3086—67	"	ბლ
5	"	ბოთლი, დაკეპნილსარტყლიანი, უფერული, № 2759—67	"	ბლ
6	"	ბოთლი, დაკეპნილსარტყლიანი, ცისფერი, № 3086—67	"	ბლ
7	"	მათარა, თაფლისფერი, № 1269—66	"	ბლ
8	"	დეკორატიული ჭურჭლის ნატეხი, უფერული, № 2803—67	"	ბლ
9	"	დეკორატიული ჭურჭლის ნატეხი, უფერული, № 2800—67	"	ბლ
10	"	ბოთლი, მღვრიე-მომწვანო, № 935—66	"	ბლ
11	თბილისი, ერეკლე II სახ. მოედ.	ჭურჭლის ნატეხი, მომწვანო-მოცისფრო, № 2—510—56	XVII—XVIII	ბლ
12	"	სურა, ტალღური, უფერული, № 2—1495—57	"	ბლ
13	"	ჭურჭლის კედლის ნატეხი, ცისფერი, № 2—1066—57	"	ბლ
14	მცხეთა, სვეტიცხოველთან	ლამპრის კედლის ნატეხი, მომწვანო, მშმ, № 2878	"	ბლ
15	გრემი	სურის ნატეხი, მომწვანო, სსმ, № 94—66—68	XVI—XVII	ბლ
16	"	სურის ნატეხი, მოცისფრო, სსმ, № 94—66—83	"	ბლ
17	ყარაღაჯი	სურა, მუქი მწვანე, სსმ, № 4277	XVII—XVIII	ბლ
18	"	სურა, მომწვანო-მოყვითალო, სსმ, № 4277	"	ბლ
19	"	სურა, უფერული, სსმ, № 4277	"	ბლ
20	"	ბოთლი, დაკეპნილსარტყლიანი, უფერული, სსმ, № 4277	"	ბლ

ბით მეტია, ვიდრე ამ პერიოდისათვის დამახასიათებელ მინებში, შედარებით მცირე რაოდენობით შეიცავს ტუტე მეტალთა ქანგეულებს (ცხრ. 4, № 4, 13, 21).

ამ პერიოდის მინებში თვალსაჩინოდ ჩანს აგრეთვე ის, რომ ნიმუშები, რომლებშიც SiO_2 -ის რაოდენობა დაბალია, დიდი რაოდენობით შეიცავს Al_2O_3 . ამასთან აღსანიშნავია, რომ თუ Al_2O_3 რაოდენობა ადრეფეოდალური ხანის IX—X სს-ის ნიმუშების უმრავლესობაში მერყეობდა 1,28%-დან 3%-მდე, შუაფეოდალური ხანის ნიმუშებში 3%-დან 12,6%-მდე მერყეობს. ეს შეიძლება აიხსნას. ამ პერიოდში ნაკლებად სუფთა, მინდვრის შპატებთან²⁰ და თიხოვანი ჩანართებით გაჭუჭყიანებული ქვიშის გამოყენებით.

²⁰ აღსანიშნავია, რომ რუსთავეში XII—XIII სს. ერთ-ერთ ნაგებობაში, წარმოების სხვა ნაშთებთან ერთად, აღმოჩენილია მინდვრის შპატის მოზრდილი კაჭარიც. იხ. გ. ლომთათიძე, რუსთავეში წარმოებული თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, თბ., 1955, გვ. 188; ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, თბ., 1958, გვ. 84.

XVI—XVIII ს. მინის ჭურჭლის ნიმუშთა

№	აღმოჩენის ადგილი	ნივთის დასახელება №	პერიოდი	SiO ₂
1	2	3	4	5
1	გუდარები	ჭურჭლის ნატეხი, უფერული, სსმ, № 2—58—580	XVII ს	64,71
2	თბილისი—დგაძიხე	სურა, ტალღური, მუქი ლურჯი, № 4780—69	XVI—XVIII	63,88
3	"	სურა, მწვანე, № 2433—67	"	63,87
4	"	ქილა, უფერული, № 3086—67	"	66,83
5	"	ბოთლი, დაკეცილსართყელიანი, უფერული; № 2759—67	"	62,68
6	"	ბოთლი, დაკეცილსართყელიანი, ცისფერი, № 3086—67	"	64,03
7	"	მათარა, თაფლისფერი, № 1269—66	"	64,26
8	"	დეკორატიული ჭურჭლის ნატეხი, უფერული, № 2803—67	"	65,00
9	"	დეკორატიული ჭურჭლის ნატეხი, უფერული, № 2800—67	"	66,97
10	"	ბოთლი, მღვრიე მომწვანო, № 935—66	"	58,80
11	თბილისი, ეკლესია II სახ. მოედ.	ჭურჭლის ნატეხი, მომწვანო-მოცისფრო, № 8—510—56	XVII—XVIII	64,85
12	"	სურა, ტალღური, უფერული, № 8—1495—57	"	64,32
13	"	ჭურჭლის კედლის ნატეხი, ცისფერი № 8—1066—57	"	62,27
14	მცხეთა, სვეტიცხოველთან	ლაშკრის კედლის ნატეხი, მომწვანო, მშპ, № 2878	"	66,64
15	გრემი	სურის ნატეხი, მომწვანო, სსმ, № 94—66—68	XVI—XVII	61,06
16	"	სურის ნატეხი, მოცისფრო, სსმ, № 94—66—83	"	63,36
17	ყარაღაჯი	სურა, მუქი მწვანე, სსმ, № 4277	XVII—XVIII	64,24
18	"	სურა მომწვანო—მოყვითალო, სსმ, № 4277	"	64,13
19	"	სურა, უფერული, სსმ, № 4277	"	64,41
20	"	ბოთლი, დაკეცილსართყელიანი უფერული, სსმ, № 4277	"	63,24

თად, ძირზე სართყელიანი სასმისები რუსთავის ნაქალაქარიდან (ცხრ. 4, № 5, 7). ქიმიური შედგენილობით ასევე ემსგავსება ერთმანეთს ფლავონები უინვალის ნაქალაქარიდან (ცხრ. 4, № 22, 23). ეს მსგავსება კი მიგვანიშნებს, რომ აღნიშნული ანალოგიური ტიპები, ერთი მხრივ, ორივე სასმისი (№№ 5, 7) და, მეორე მხრივ, ორივე ფლავონი, ერთსა და იმავე ადგილას — რუსთავში და უინვალშია დამზადებული.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ჩატარებული ანალიზების შედეგად კარგად ჩანს შუაფეოდალური ხანის მინის ჭურჭლისა და სარკმლის მინის ქიმიური შედგენილობის ახლო მსგავსება. როგორც ვიცით, შუაფეოდალური ხანაში ეს ორივე სახეობა ადგილობრივი, ქართული მინის წარმოების პროდუქციას წარმოადგენს.

გვიანფეოდალური ხანის მინის ნაწარმიდან შესწავლილ იქნა XVI—XVIII სს. მინის ჭურჭლის 20 ნიმუში. ისინი ქიმიური შედგენილობით ერთიმეორის მსგავსია (ცხრ. 6) და შესამჩნევად განსხვავდება შუაფეოდალური ხანის — XI—XIII სს. ნიმუშებისაგან (ცხრ. 4). გვიანფეოდალური ხანის ნიმუშებში შედარებით წინა პერიოდთან: მაღალია SiO₂-ის რაოდენობა — იგი

ქიმიური შედგენილობა %-ში

Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	SO ₃	MnO	TiO ₂	Na ₂ O	K ₂ O
6	7	8	9	10	11	12	13	14
2,99	0,76	5,79	2,22	0,59	0,82	0,14	19,45	2,35
3,39	0,96	10,98	3,94	1,02	0,21	0,12	13,55	1,55
3,78	0,97	8,09	2,84	0,51	1,63	0,12	15,65	2,40
1,56	0,64	8,64	4,17	0,39	0,42	0,12	15,15	1,90
1,44	0,96	9,86	4,77	0,31	1,05	0,12	16,75	1,80
4,04	0,96	7,98	4,82	0,34	0,42	0,16	15,50	1,90
3,89	0,86	6,93	4,92	0,72	1,26	0,24	15,85	1,70
4,66	0,64	4,58	2,88	0,35	0,42	0,02	18,95	2,25
3,25	0,75	7,66	1,78	0,34	1,25	0,16	15,00	2,75
7,50	0,97	22,59	3,65	1,15	0,61	0,32	0,65	4,00
3,33	1,02	9,86	2,81	0,85	1,05	0,24	13,95	1,85
1,82	0,68	10,84	2,99	0,61	1,47	0,08	15,20	1,65
4,44	0,76	5,56	4,00	1,36	0,63	0,24	18,65	2,00
1,51	1,94	10,34	2,67	0,84	0,84	0,24	15,00	0,50
4,87	2,21	5,28	2,50	0,73	0,84	0,28	21,50	0,90
4,71	1,93	6,65	1,83	2,43	0,71	0,16	15,90	1,90
3,16	0,97	6,77	2,28	0,94	1,02	0,12	17,70	2,65
2,02	0,81	9,45	1,99	0,72	1,02	0,12	17,20	2,60
3,50	0,85	7,01	2,37	0,51	1,63	0,12	16,75	2,65
2,49	0,51	9,55	4,65	0,94	0,92	0,12	14,90	2,45

ძირითადად მერყეობს 60—65% შორის; დაბალია Al₂O₃-ის რაოდენობა, — იგი მერყეობს 1,5—4,5%-მდე; შეიმჩნევა აგრეთვე ტუტე მეტალთა ჟანგეულების პროცენტული შეცულობის ნაწილობრივი შემცირება. ეტყობა მინის მისაღებად გამოყენებული ნედლეული ნაკლებად შეიცავდა თიხოვან ჩანართებს და ამიტომაც Al₂O₃-ის რაოდენობა მცირეა. მაგრამ თუ ტუტე მეტალთა რაოდენობა ნიმუშებში მაინც შედარებით მაღალია, ეს ალბათ იმიტომ, რომ დაბალ ტემპერატურაზე უფრო ადვილად მიეღოთ ერთგვაროვანი მინა.

ამ პერიოდის მინის ნიმუშებიდან სრულიად განსხვავებულია თბილისის დედაციხეზე აღმოჩენილი ბოთლის ნიმუში (ცხრ. 6, № 10), რომელშიც ტუტე მეტალთა ჟანგეულების ჯამი 4,65% შეადგენს. ვინაიდან ასეთი მცირეტიანი მინა ძნელად მისაღებია, ამიტომ მასში ხელოვნურად ზრდიდნენ კალციუმისა და მაგნიუმის ჟანგების რაოდენობას (26. 24%-მდე), რომ რამენაირად მოეხარშათ მინა. ასევე შედარებით მაღალია Al₂O₃-ის რაოდენობაც, იგი 7,50%-ს შეადგენს. ასეთ სრულიად განსხვავებულ შედგენილობას არ შეიძლება გავლენა არ მოეხდინა მიღებული მინის ნაწარმის ხარისხზე, რაც კარგად შეიმჩნევა და აღნიშნულიც იყო: იგი ცუდად არის მოხარშული, შეიცავს

ბევრ ბუშტულებს, აქვს მღვრიე მწვანე ფერი და სხვა. შესაძლოა, რომ ეს ნიმუში არც იყოს ადგილობრივი წარმოშობის. აქვე აღვნიშნავთ, რომ რამდენიმე ანალოგიური ბოთლი აღმოჩენილია მოსკოვში და განეკუთვნება XVII ს²¹. შესაძლებელია, რომ აღნიშნული ნიმუში საქართველოში რუსეთიდან იყოს შემოტანილი.

შუა საუკუნეთა საქართველოში აღმოჩენილი მინის ჭურჭელი მრავალფეროვანია. ადრეფეოდალური ხანის — IV—X სს ნიმუშების უმეტესობა უფრო, მოციფრო ან მომწვანოა (ცხრ. 1). ზოგიერთი ნიმუში სულ არ შეიცავს ჰაერის ბუშტულებს, ზოგი კი დიდი რაოდენობით.

შუაფეოდალური ხანის — XI—XIII სს. მინის ჭურჭელი ძირითადად სხვადასხვა ელფერის მწვანე ან უფერულია, კარბობს მომწვანო-მოყვითალო ფერი. ერთი ნიმუში მუქი ყავისფერია (ცხრ. 3 № 12), მინა თხელკედლიანია, გამჭვირვალე; მცირე რაოდენობით ან ზოგჯერ კი სრულებით არ შეიცავს ჰაერის ბუშტულებს.

გვიანფეოდალური ხანის — XVI—XVIII სს. მინის ჭურჭელი გამოირჩევა, ერთი მხრივ, მრავალფერადობით (ცისფერი, მწვანე, მომწვანო-მოციფრო, მომწვანო-მოყვითალო, თაფლისფერი და სხვა) და, მეორე მხრივ, იმით, რომ იგი ძალზე დიდი რაოდენობით შეიცავს ჰაერის ბუშტულებს — ცუდად არის მოხარშული. რაც შეეხება ამ ხანის უფერული მინის ნიმუშებს, კარგად არის მოხარშული, ძალზე მცირე რაოდენობით შეიცავს ბუშტულებს და გამჭვირვალეა.

აღებული 70 ნიმუშიდან ლურჯი ფერის მხოლოდ 4 ნიმუშია — ადრეფეოდალური ხანის ჭურჭლისა და სამაჯურის (ცხრ. 1, № 20, 25, 26) და გვიანფეოდალური ხანის ჭურჭლის (ცხრ. 5, № 2).

ამრიგად, მრავალრიცხოვანი ნიმუშების ქიმიური და სპექტრული კვლევის შედეგად დადგინდა, ცალკეული პერიოდის ნიმუშების ქიმიურ შედგენილობათა მსგავსება, რაც მიუთითებს, რომ ისინი ადგილობრივი, ერთნაირი ნედლეულით უნდა იყოს დამზადებული.

ჭურჭლის ნიმუშების ქიმიური შედგენილობიდან ნათლად ჩანს, რომ ადრეფეოდალური ხანის ნიმუშები დამზადებულია უფრო მაღალხარისხოვანი ნედლეულის გამოყენებით, შეიცავს მცირე რაოდენობით თიხოვან ჩანართებს და ტუტე მეტალთა შემცველობაც არ არის დიდი.

შუაფეოდალური ხანის ნიმუშებში საგრძნობლად შემცირებულია SiO_2 -ის რაოდენობა, Al_2O_3 -ის რაოდენობა კი საგრძნობლად გაზრდილია, რაც იმით აიხსნება, რომ მინის მისაღებად გამოყენებული იყო ისეთი ქვიშები, რომელნიც შესამჩნევი რაოდენობით შეიცავენ მინდვრის შპატებს და თიხოვან ჩანართებს. ამ გარემოებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული აგრეთვე ტუტე მეტალთა ჟანგეულების შედარებით გაზრდილი რაოდენობა.

აღსანიშნავია, რომ გვიანფეოდალური ხანის — XVI—XVIII სს. ნიმუშები თავიანთი ქიმიური შემადგენლობით უფრო ახლოს დგას ადრეფეოდალური ხანის — IV—X სს. ნიმუშებთან, ვიდრე შუაფეოდალური ხანის XI—XIII სს. ნიმუშებთან.

²¹ მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი, კერამიკის განყოფილების ფონდი. აზრი გვეზიარა განყოფილების თანამშრომელმა ნ. აშაროვამ.

ქიმიურმა ანალიზებმა გვიჩვენა, რომ მოსახარში მინის კაზმების შედგენისას მალღობლების ურთიერთოდენობრივ კორექტირებას (შენაცვლებას) ახდენდნენ, რაც მინის ხარშვის ტექნოლოგიის მაღალ დონეს მოწმობს.

შემდგომადი ელემენტებიდან რკინა და სპილენძი მინაში ხვდებოდა ნედლეულის მეშვეობით. რაც შეეხება მანგანუმის ნაერთებს, შესაძლებელია, ისიც ხვდებოდა ნედლეულიდან, ვინაიდან ცნობილია, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე მანგანუმი ნედლეულში გადიდებული რაოდენობით გვხვდება, მაგრამ არ არის გამორიცხული ისიც, რომ მათ იცოდნენ მანგანუმის გამოყენება, როგორც გამაუფერულებელი საშუალებისა და მას საგანგებოდ უმატებდნენ მინის გასაუფერულებლად ან სხვა ფერადი (მოვარდისფრო, იისფერი ან მოყვითალო) მინის მისაღებად. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ჭურჭელთან შედარებით სარკმლის მინა უფრო დიდი რაოდენობით შეიცავს მანგანუმის ქანგს. კობალტს საგანგებოდ უმატებდნენ ლურჯი ფერის მისაღებად.

А. Г. ГЕГЕНАВА, С. Н. ПАПУАШВИЛИ, М. Н. ЧХАТАРАШВИЛИ

ИССЛЕДОВАНИЕ ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА СТЕКЛЯННОЙ ПОСУДЫ СРЕДНИХ ВЕКОВ, НАЙДЕННЫХ В ГРУЗИИ

(Резюме)

Изучен химический состав 124 образцов стеклянных изделий средних веков Грузии; отсюда 68 — стеклянной посуды, 51 — оконного стекла, 2 — браслета и 3 стеклянных слитка.

На основе результатов химического и эмиссионного спектрального анализов установлено, что образцы стеклянной посуды IV—XVIII веков, найденные во время археологических раскопок на различных территориях Грузии, являются сложными многокомпонентными силикатными системами.

Химический состав этих изделий хронологически значительно изменяется, оставаясь в то же время почти неизменным в определенном историческом периоде.

Посуда раннефеодального периода (IV—X вв) изготовлена из высококачественного сырья, с небольшим количеством различных примесей.

В образцах среднефеодального периода (XI—XIII вв) заметно уменьшено количество SiO_2 и повышено содержание Al_2O_3 , что возможно связано с применением песка с довольно большим количеством полево-шпатовых и глинистых минералов. По видимому этим и было вызвано увеличение содержания окислов щелочных металлов в образцах указанного периода.

Образцы стекла позднефеодального периода (XVI—XVIII вв) по своему химическому составу ближе к образцам раннефеодального пе-

риода (IV—X вв), но отличаются от образцов среднефеодального периода (XI—XIII вв).

Результаты химических анализов показали, что соотношение $\frac{R_2O}{RO}$ в исследуемых изделиях стеклянной посуды колеблется в достаточно широком интервале, что свидетельствует о довольно высоком уровне подготовке шихты для варки стекла.

Красящими веществами являлись железо и медь, содержащиеся в сырье, а соединения марганца попадали не только из сырья, но возможно, были специально введены в шихту как для обесцвечивания, так и для крашения.

Следует отметить, что в образцах оконного стекла* марганец содержится в гораздо большем количестве, чем в образцах посуды.

Для получения изделий синего цвета, специально добавляли соединения кобальта.

* См. С. Н. Папуашвили, А. Г. Гегенава, М. Н. Чхатарашвили. Исследование химического состава оконного стекла, найденного в Грузии, сб. «Археологические памятники феодальной Грузии, III», Тб., 1978, с. 110.

ბ. გრიგოლია

ერისწყლის ხეობის ჰვედაკალეოლოგიური ძეგლები

მდ. ერისწყლის ხეობა წარმოადგენს ენგურის უნიკალური ელექტროსადგურის მშენებლობის ტერიტორიას, რომელსაც ჰესისა და მისი კაშხალის აგების შემდეგ წყლით დაფარვის საშიშროება დაემუქრა.

შექმნილი ვითარებიდან გამომდინარე, ყოველგვარი გაუთვალისწინებელი შემთხვევების თავიდან აცილების მიზნით, დღის წესრიგში დაისვა ერისწყლის ხეობაში წინასწარული საძიებო-არქეოლოგიური სამუშაოების ჩატარების საკითხი, რაც 1963 წ. ითავა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ენგურჰესის საძიებო-არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ¹. 1965 წელს ენგურის არქეოლოგიური ექსპედიციის (ექსპ. ხელმძღვ. რ. აბრამიშვილი) ქვის ხანის შემსწავლელმა რაზმმა დაწყებული სამუშაოები კიდევ უფრო გააფართოვა².

ერისწყლის ხეობაში ორი (1963, 1965) წლის მანძილზე ჩატარებული საძიებო სამუშაოების შედეგად გამოვლინდა მატერიალური კულტურის მრავალი ძეგლი, რომელთა ქრონოლოგიური ჩარჩოები მოიცავს დროის დიდ მონაკვეთს ქვედა პალეოლითიდან ფეოდალური ხანის ჩათვლით.

ერისწყლის ხეობაში აღმოჩენილი ძეგლებიდან უძველესია სამი: რეჩხი I, რეჩხი II და რეჩხი III, რომლებიც შესაბამისად აშელის, მუსტიესა და განვითარებული მუსტიეს ხანით თარიღდებიან. სამივე ძეგლი მდინარის მარჯვენა ნაპირის ტერასებზე მოწყობილი ე. წ. გარესადგომებია.

რეჩხი I

რეჩხი I მდებარეობს ამავე სახელწოდების სოფლის (გალის რ-ნი) ტერიტორიის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში მდ. ერისწყლის ჭალისზედა 4—5 მ. სიმაღლის ტერასაზე, წყალსაცავი ჯებირის აღმოსავლეთით 60 მ მანძილზე.

¹ გ. გრიგოლია, მ. ბარამიძე, ენგურჰესის მშენებლობასთან დაკავშირებული საძიებო-არქეოლოგიური ექსპედიციის 1963 წ. მუშაობის შედეგები, XIII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1963 წლის საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბილისი, 1964, გვ. 10—14.

² გ. გრიგოლია, ენგურის არქეოლოგიური ექსპედიციის ქვის ხანის შემსწავლელი რაზმის 1965 წ. მუშაობის შედეგები, XV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1965 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი (მოხსენებათა ანოტაციები), თბილისი, 1966, გვ. 5—6. მდ. ერისწყლის ხეობის საძიებო-არქეოლოგიურ სამუშაოებში მონაწილეობას იღებდნენ: გ. ცქიტიშვილი, დ. ბერძენიშვილი, თ. ბერაძე, და ზ. ცინცაძე.

ტერასა, რომლის ზედაპირზეც აიკრიფა მასალა, დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით 100 მ სიგრძისა და 50 მ სიგანისაა. მას დასავლეთიდან ჩაუდის პატარა წყლიანი ხევი, სამხრეთიდან ესაზღვრება მდ. ერისწყალი, აღმოსავლეთიდან შემოზღუდულია უსახელო მშრალი ხეობით, ჩრდილოეთით კი ებჯინება მდ. ერისწყალსა და რეჩხს შორის გაწოლილ წყალგამყოფ ბორცვოვან ზოლს (ტაბ. III, 1).

სადგომის ტერიტორიაზე წყალსაცავი ჯებირის მშენებელთა მიერ გაშიშვლებულ ქრილში და ჩვენ მიერ 1965 წ. გათხრილი საცდელი შურფის ფლატეში მოჩანს ტერასის აგებულებაში მონაწილე დელუვიურ — ალუვიური წარმოშობის ფენების ურთიერთმონაცვლეობის შემდეგი სურათი (ტაბ. IV, 1):

I ფენა (ზემოდან) სუსტად განვითარებული ჰუმუსური ნიადაგსაფარია.

II ფენა 1,0—1,5 მ სისქის დელუვიური გენეზისის მოყვითალო თიხებია, რომლის ზედა ნაწილში ჩართულია აშელისა და მუსტიერის დროის მასალები.

III ფენა 2 მ სისქის ალუვიური რიყნარს წარმოადგენს.

IV ფენა ასეთივე წარმოშობის 1,5 მ სისქის მოყვითალო ქვიშებია³.

მასალა აიკრიფა უშუალოდ ტერასის ზედაპირზე იმ ადგილებში, სადაც ნიადაგი თავისუფალია კორდოვანი საფარისაგან და გაშიშვლებულია მოყვითალო-ცხიმოვანი თიხნარი. რამდენიმე ანატკეცი ვიპოვეთ აგრეთვე ბორცვოვანი ზოლის სამხრეთი კალთის ძირობაზე, რამაც მიგვანიშნა, რომ ტერასაზე მოხვედრილი მასალები უფრო ზედა დონეებიდან უნდა ყოფილიყო ჩამორეცხილი.

რეჩხი I-ის ტერიტორიაზე ზედაპირულად თუ საცდელი შურფების საშუალებით მოპოვებულ იქნა 52 კაჟის იარაღ-ანატკეცი, რომელიც ტიპოლოგიური ანალიზის საფუძველზე ორ ჯგუფად იყოფა. ერთი განეკუთვნება აშელურ ხანას (20 ერთეული), ხოლო მეორე მუსტიერის ხანით თარიღდება (32 ერთეული).

რამდენადაც მასალა პირველად შემოდის მეცნიერულ მიმოქცევაში, შევეცდებით ქრონოლოგიური პრინციპის დაცვით თანმიმდევრულად აღვწეროთ ცალკეული ჯგუფის ტიპოლოგიური და ტექნიკური მხარეების განმსაზღვრელი ყველა ძირითადი მონაპოვარი.

აშელური მასალა

ხ ე ლ ნ ა ჯ ა ხ ი, აშელური ჯგუფის ყველაზე არქაული და საყურადღებო მონაპოვარია. საერთო მოყვანილობით იარაღი თავბოლოგაფართოებული, მოგრძო ოვალის მსგავსია. ხელნაჯახის დასამზადებლად გამოყენებულია კირქვიერი კაჟის ქვარგვალის იარაღი ორმხრივ არის დამუშავებული ფართო, მაღალი განივი ანატკეცების ჩამოცილების გზით, რის გამოც ხელნაჯახის სიგრძივი გვერდების მაგისტრალური ხაზი საგრძნობლად ტეხილია. იარაღის ორივე სიბრტყე მკვეთრად ამოზურგულია და განივკვეთში რომბს ემსგავსება. სიგრ-

³ ქვის ხანის სადგომებზე გამოვლენილი გეოლოგიური ფენების დახასიათება და საერთოდ მდ. ერისწყლის ხეობის მეოთხეული წარმონაქმნების აღწერა ეკუთვნის პროფ. დ. წერეთელს. იხ. დ. წერეთელი, ს. ს. ლიასა და რეჩხის (მდ. ენგურისა და ერისწყლის ხეობები) "მიდამოებში აღმოჩენილი პალეოლითური იარაღების გეოლოგიური პირობები, თბილისი, 1966, გვ. 1—12 (ხელნაწერი).

ძივ კიდევებს, ანუ სამუშაო პირს მეორადი შესწორების ნიშნები არ ეტყობა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ერთ-ერთი სიგრძივი გვერდის დაბლაგვულ მცირე მონაკვეთს, რომელიც კაჭრის ქერქით დაფარული ნაწილის გაგრძელებას წარმოადგენს. ხელნაჯახის ფართო ბოლოში მოწყობილ ბრტყელზედა-პირიან მასივურ ქუსლს მთლიანად ფარავს კაჭრის ბუნებრივი ქერქი. ასეთივე ბუნებრივი ქერქი ფარავს აგრეთვე იარაღის ერთ-ერთი სიბრტყის ქუსლთან მომიჯნავე მონაკვეთს და ბლაგვი წვერის მცირე ნაწილს.

ხელნაჯახის ბლაგვი წვერი, ქუსლის მდებარეობა და მისი მოსაზღვრე კაჭრის ქერქიანი გვერდის ნაწილობრივ ციცაბო რეტუშით გაფორმება გვაფიქრებინებს, რომ იარაღი საჩეხი დანიშნულებით იხმარებოდა (ტაბ. III, 2; ტაბ. VI).

საერთოდ ხელნაჯახი საკმაოდ ტლანქია და მთელი რიგი ტექნიკური ნიშნებით არჩაულ იერს ატარებს. მისი სიგრძე უდრის 17 სმ, სიგანე—9,3 სმ-ია, ხოლო სისქე — 5,5 სმ-ს არ აღემატება.

ნუკლეუსი 2 ც. ლევალუაზური ტიპისა, სწორკუთხა მოყვანილობისა, ერთსიბრტყიანი. ორივე შემთხვევაში მასალად გამოყენებულია კირქვიერი კაჟის, ოვალური ფორმის ქვარგვანები, რომელთა თავის გადამტვრევით შექმნილია ზურგისაკენ დახრილი წრიული დარტყმის მოედნები.

ერთ-ერთი ნუკლეუსის ატკეცის სიბრტყეს წარმოადგენს ფრონტალური უგრძესი გვერდი, რომლის კიდევებზე ასახულია წინასწარი მომზადების მიზნით ჩამოცილებული განივი ანატკეცების ნეგატიური ფაცეტები. ნუკლეუსის წინა სიბრტყეზე შემორჩენილია ერთი მოგრძო, სწორკუთხა მოყვანილობის ლევალუაზური ანატკეცის ნეგატიური წახნაგები, ზურგი კი მთლიანად კაჭრის ქერქით არის დაფარული. ნუკლეუსის ზომებია: სიგრძე — 14,3 სმ; სიგანე — 7,5 სმ; სისქე — 11 სმ (ტაბ. V, 1).

მეორე ნუკლეუსის ატკეცის სიბრტყეს ორი მომიჯნავე გვერდი წარმოადგენს, საიდანაც ოთხი მოგრძო ლევალუაზური ანატკეცი ჩამოუცილებიათ. ნუკლეუსის ქვედა ბოლო წინასწარ მომზადების მიზნით განივი ანატკეცებითაა დამუშავებული. ნუკლეუსის სიგრძე — 12,6 სმ, სიგანე — 6,5 სმ-ს აღწევს, ხოლო სისქე — 7,7 სმ-ს არ აღემატება (ტაბ. V, 2).

დისკოსებრი ნუკლეუსი, ცალმხრივი. მასალად გამოყენებულია მოყვითალო ფერის, კირქვიერი კაჟის ქვარგვანი. ნუკლეუსის წინა სიბრტყეზე გამოსახულია რადიალურად მიმართული ანატკეცების ნეგატიური წახნაგები, რომლებიც ურთიერთშეხვედრის წერტილში გარკვეულ შემალლებას ქმნიან. ნუკლეუსის ზომებია: დიამეტრი — 7,5 სმ, სისქე — 3,5 სმ ((ტაბ. VI, 1).

სახოკი, ჩამოყალიბებულია კირქვიერი კაჟის მომრგვალო ლევალუაზურ ანატკეცზე. იარაღის რეტუშირებულ პირს წარმოადგენს ერთ-ერთი სიგრძივი გვერდი, აგრეთვე მომიჯნავე გვერდების მცირე მონაკვეთები. იარაღის სწორხაზოვანი პირი ფართო ფაცეტოვანი რეტუშითაა გაფორმებული. მისი ზომებია: სიგრძე — 4,6 სმ, სიგანე — 3,8 სმ (ტაბ. VII, 2).

ანატკეცები მოგრძო, სწორკუთხა ლევალუაზური ტიპისა — 4 ც. მათ მისაღებად კირქვიერი კაჟია გამოყენებული. ყველა ანატკეცი პირველადი ან მეორადი ჩამოცილებისაა (ტაბ. VII, 3). რის გამოც ცალკეული მათგანი ორფერდა (3 ც), ან სამფერდაა (2 ც). ოთხივე ანატკეცის დარტყმის მოედანი სწორია და ოდნავ არის დახრილი ზურგისაკენ. ერთ-ერთი ასეთი ანატკეცის

ქვედა ბოლოზე კაჭრის ქერქის ფრაგმენტია შემორჩენილი (ტაბ. VII, 4). მისი ზომებია: სიგრძე — 13; სიგანე — 6 სმ; სისქე — 2,2 სმ.

როგორც წესი, ყველა ანატკეცს, ისევე როგორც მთელ მასალას, მიწის ზედაპირზე ხანგრძლივად ყოფნის და მნიშვნელოვანი გადაადგილების ნიშნები არ ეტყობა.

ანატკეცები სამკუთხა, ლევალუაზური ტიპისა — 4 ც. ყველა ანატკეცი მეორადი ჩამოცილებისა და ზედაპირზე დაუყვება წინამავალი ანატკეცის კონვეგენტური წახნაგები. სამი ანატკეცის დარტყმის სიბრტყე სწორია, გამოჩენილი წარმოადგენს ერთი ნიშნის, რომლის ოდნავ გვერდზე გადახრილი და ამოზურგული დარტყმის მოედანი დამატებით შესწორებულია. ამავდროულად ერთ-ერთი სიგრძივი გვერდი ადგილ-ადგილ წყვეტილი რეტუშით არის გაფორმებული. მისი ზომებია: $8,5 \times 5,7 \times 2,3$ სმ (ტაბ. VIII, 1).

ანატკეცები არალევალუაზური — 5 ც. ყველა ანატკეცის ზედაპირი უსისტემოდ დაწახნაგებული და მთლიანად თუ ნაწილობრივ კაჭრის ბუნებრივი ქერქი ფარავს. ასეთივე ქერქი ფარავს ერთ-ერთი ანატკეცის დარტყმის მოედანსაც. დანარჩენი ოთხი ანატკეცის სიბრტყე კი სწორია და ზურგისაკენაა დახრილი. მათი საშუალო ზომებია: $8,5 \times 5,6 \times 2,2$ სმ (ტაბ. VIII, 2).

ტიპოლოგიური და ტექნოლოგიური მონაცემებით რეჩხი I-ის აღრეული ჯგუფის მასალა აშკარად ლევალუაზური კულტურის კუთვნილებაა და აშელური ხანით უნდა დათარიღდეს.

მუსტიური მასალა

რეჩხი I-ის პალეოლითური სადგომის ტერიტორიაზე შეგროვილი მასალიდან, როგორც უკვე ითქვა, გამოიყოფა იარაღ-ანატკეცების მეორე ჯგუფი (32 ც), რომელიც როგორც გამოყენებული მასალის ხასიათით, ისე ტიპოლოგიურად და მთელი რიგი პროგრესული, ტექნიკური ნიშნებით აშკარად განსხვავდება აშელური მასალებისაგან.

ყველა მონაცემის მიხედვით, ეს ჯგუფი ქრონოლოგიურად განეკუთვნება მუსტიურ საფეხურს, ხოლო ტექნიკურად აღნიშნული ეპოქის ლევალუაზურ ფაციესს.

პრიზმისებური ნუკლეუსები — 2 ც. მასალად ორივე შემთხვევაში მაღალხარისხოვანი (მოყვანისფრო და ნაცრისფერი) კაყის ქვარგვალა გამოყენებული იმ განსხვავებით, რომ ერთი სწორკუთხა მოყვანილობისაა (ტაბ. IX, 1), ხოლო მეორე კონუსურს უახლოვდება (ტაბ. IX, 2). ნუკლეუსების გამოყენებულ მონაკვეთს წინა სიბრტყე წარმოადგენს, საიდანაც ლამელები და მათი მსგავსი ანატკეცები ჩამოუცილებიათ. ორივე ნუკლეუსის გლუვი დარტყმის სიბრტყე ზურგისაკენაა დაქანებული. მათი ზომებია: $7,2 \times 4,7 \times 2,4$ სმ — $5,8 \times 3,9 \times 3,7$ სმ.

წვეტანა — 3 ც. სამივე წვეტანა კირქვიერი კაყის, სამკუთხა მოყვანილობის ლევალუაზურ ანატკეცზეა გაფორმებული. ერთ-ერთი მათგანი რამდენადმე ასიმეტრიულია. მისი ერთი მოხრილი სიგრძივი გვერდი ბუნებრივად შესქელებულია და დანის დანიშნულებით ხმარებისას საჩვენებელი თითისათვის მარჯვე საყრდენს წარმოადგენს. ამ ნიშნის სწორი დარტყმის სიბრტყე

ოდნავადაა შესწორებული (ტაბ. IX, 3). მისი ზომებია: სიგრძე 6,7 სმ, სიგანე — 3 სმ, სისქე — 1,1 სმ.

მეორე წვეტანა შედარებით მოკლეა და ბლაგვწვერა. მისი სიგრძე კიდევები მცირე ზომის ჩანატეხებით დაკბილულია, მაგრამ ძნელია ითქვას, ეს შემთხვევითია თუ ხმარების შედეგადაა წარმოქმნილი, მით უმეტეს, რომ წვეტანა ნაგორები ჩანს. წვეტანის ოდნავ მორკალული დარტყმის სიბრტყე გულმოდგინედაა ფაცეტირებული (ტაბ. IX, 4). ზომებია: სიგრძე 5, 7 სმ, სიგანე — 3,7 სმ, სისქე — 1,3 სმ.

მესამე წვეტანას წვერი აკლია, მაგრამ წაგრძელებული მოყვანილობის უნდა ყოფილიყო. მისი ერთი სიგრძე გვერდი ნაწილობრივ რეტუშირებულია, მეორეს კი ხმარების შედეგად წარმოქმნილი ჩანატეხები დაუყვება. წვეტანის ორფერდა დარტყმის სიბრტყე ნაწილობრივ შესწორებულია (ტაბ. IX, 5). მისი ზომებია: სავარაუდო სიგრძე — 6 სმ, სიგანე — 3,5 სმ, სისქე — 0,9 სმ.

ორ პირა სახოკი. იარაღი ჩამოყალიბებულია მოყვითალო, ხალიანი კაჟის, მოგრძო, ფართო, ოვალური მოყვანილობის მქონე, ორფერდა ლევალუაზურ ანატკეცზე, რომელიც მკვეთრად არის მოხრილი ქვედა სიბრტყისაკენ. მისი დარტყმის მოედანი მთლიანად ფაცეტირებულია. საფხეკის ერთი სწორი გვერდი მთელ სიგრძეზე ჩანატეხებიანი რეტუშით არის გაფორმებული. როგორც ჩანს, იარაღის ძირითად სამუშაო ელემენტს ეს ნაწილი წარმოადგენდა. ასევე მთელ სიგრძეზეა გაფორმებული საფხეკის მეორე მორკალული გვერდიც, მაგრამ ამ შემთხვევაში რეტუში უფრო მეტად ფხის მიმცემია (ტაბ. IX, 6). სახოკის ზომებია: სიგრძე — 8,3 სმ, სიგანე — 3,4 სმ, სისქე — 1 სმ.

დანა-სახოკები — 3 ც. მათ შორის მხოლოდ ერთია გაფორმებული ლევალუაზურ მოგრძო, ორფერდა ლამელისებურ ანატკეცზე. მისი ორივე სიგრძე გვერდი მეტნაკლები სისრულით რეტუშირებულ-დაკბილულია (ტაბ. IX, 7).

დანარჩენი ორი იარაღისათვის არალევალუაზური ანატკეცებია გამოყენებული, რომელთა ერთ-ერთი სიგრძე გვერდი რეტუშირებულია, მეორეს კი კაქრის ქერქი ფარავს (ტაბ. IX, 8, 9).

ლამელისებური ანატკეცები — 6 ც. ყველა მოგრძო, ოთხკუთხა მოყვანილობისა. მათ შორის ერთი ორფერდა და სამი სამფერდაა (ტაბ. VII, 10).

არალევალუაზური ანატკეცები — 18 ც. სხვადასხვა ასაკის და ხარისხის კაჟისა. უმრავლესობის ზედაპირს მთლიანად ან ნაწილობრივ კაქრის ქერქი ფარავს ან უსისტემოდ არის ატკეცილი.

რეჩხი I-ის მეორე ჯგუფის მასალები ტიპოლოგიურად მუსტიერის ეპოქის განვითარებული საფეხურით უნდა დათარიღდეს.

ამრიგად, რეჩხი I-ის ტერიტორიაზე შეგროვილ იქნა საკმაოდ ადრეული საყურადღებო მასალა, რომლის ერთი ნაწილი აშელური, ხოლო მეორე მუსტიერის ხანით თარიღდება.

როგორც ცნობილია, ამ ასაკის ქვის ხანის მატერიალური კულტურის ნაშთები ყოველთვის დაკავშირებულია მეოთხეული გეოლოგიის წარმონაქმნებთან, ანუ უფრო ზუსტად ზღვიურ და მდინარეულ ტერასებთან. მაგალითად, თუ აშელური იარაღ-ანატკეცები თავდაპირველ განლაგებაშია, იგი უნდა

გვხვდებოდეს 70—85 მ და უფრო მაღალ შეფარდებით სიმაღლეებზე. ხოლო მუსტიეური ნაშთები 40—50 მ სიმაღლის ტერასებზე უფრო დაბლა აღარ გვხვდება. არქეოლოგიური მასალისა და გეოლოგიური წარმონაქმნების ამგვარი ქრონოლოგიური კორელაციის პრინციპი დაცულია ყველგან და განსაკუთრებით კავკასიაში.

ამ მხრივ გამოწვევის წარმოადგენს რეჩხი I, რომლის მასალები, როგორც დავინახეთ, შეგროვილ იქნა ერისწყლის ქვედა ე. წ. ქალისპირა ტერასაზე.

მართალია, არქეოლოგიურ მასალას არ ეტყობა გადაადგილების აშკარა ნიშნები გადალესილი წახნაგებისა და პატინირების სახით, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ჩამოირეცხა უფრო ზედა დენუდაციური ტერასებიდან.

რ ე ჩ ხ ი II

ძველი მდებარეობს სოფ. ცხირის ცენტრალურ ნაწილში, ნაყოფიების უბანში, უზნაძეების ბინის გვერდით, უშუალოდ მათ საკარმიდამო ნაკვეთზე. სოფ. პირველი გალიდან რეჩხის სასოფლო საბჭოსაკენ მიმავალი შარავის მარცხნივ. მდ. ერისწყლის მარჯვენა ნაპირის 20 მ სიმაღლის ტერასაზე. აქ ზედაპირულად აიკრიფა მუსტიეური იერის მქონე საინტერესო მასალა 16 ერთეულის რაოდენობით, რომელშიც შედის: ერთი მინიატურული ხელნაჯახი, ერთი სახოკი, ორი წვეტანა, ერთი საჭრისი და თერთმეტი ანატკეცი.

მინიატურული ხელნაჯახი ნაკეთებია მოვარდისფრო კაჟის ქვარგვალისაგან. იარაღი ოვალური მოყვანილობისაა და ორმხრივ არის დამუშავებული სიგრძივი და განივი ანატკეცებით.

ხელნაჯახის ერთი გვერდი ბრტყელია, მეორე ამოზურგულია და შუაში გამავალი, სიგრძივი ღერძის გასწვრივი ქედისებური შემაღლება ორ ნაწილად ყოფს მას. იარაღის მასივური ქუსლი ფაცეტირებულია, წვერი ბლაგვია, კიდეების მაგისტრალური ხაზი კი თითქმის სწორია. მისი ერთი, ბუნებრივად ფხიანი კიდე ადგილ-ადგილ რეტუშირებულია, მაშინ, როცა მოპირდაპირე კიდე კაჭრის ბუნებრივი ქერქი ფარავს. აღნიშნული მონაცემები მოწმობს, რომ ამ დეგრადირებული ხელნაჯახის ძირითად სამუშაო ნაწილს ფხიანი პირი და ბლაგვი წვერი წარმოადგენდა (ტაბ. X, 5). ხელნაჯახის ზომებია: სიგრძე — 7,8 სმ, სიგანე — 5,1 სმ, სისქე — 2,5 სმ.

პირმოთრკალული სახოკი ჩამოყალიბებულია მოვარდისფრო კაჟის სამკუთხა არალევალუაზურ ანატკეცზე. იარაღის მოხრილი გვერდი ზურგის მხრიდან მთელ სიგრძეზე გაფორმებულია ფართო ანატკეცებით, სახოკის მეორე სწორხაზოვანი გვერდი კაჭრის ქერქით არის დაფარული (ტაბ. X, 1). მისი ზომებია: სიგრძე — 5,3 სმ, სიგანე — 3,5 სმ, სისქე — 1,6 სმ.

წვეტანა — 2 ც. ლევალუაზური ტიპისა. ერთ შემთხვევაში გამოყენებულ მასალას მაღალხარისხოვანი კაჟი წარმოადგენს, ხოლო მეორე შემთხვევაში კირქვიერი კაჟი უხმარიათ. ორივე წვეტანა მოგრძო, სამკუთხა და სამფერდა ანატკეცებზეა გაფორმებული. მათი დამახასიათებელი ელემენტებია: მჭრელი, ურეტუშო სიგრძივი კიდეები და გვერდების შეხვედრის კუთხეში წარმოქმნილი მახვილი წვერი. ორივე იარაღის მასივური დარტყმის სიბრტყე გულმოდგინედ არის ფაცეტირებული (ტაბ. X, 2). წვეტანები როგორც მოყვანილობით, ისე დამუშავების ტექნიკით, ლევალუაზური ფაციესის ტიპური

ნიმუშებია, მათი ზომებია: სიგრძე 7 — 5 სმ, სიგანე — 3 — 1,7 სმ, სისქე — 1,3 — 0,9 სმ.

შუალასპრისი, მოვარდისფრო კაჟის ჩამოყალიბებულია ასიმეტრიულ სამკუთხა ანატკეცზე, რომლის წვერზე გარდიგარდმო მიმართულებით თითო სასპრისე ანატკეცია ჩამოცილებული. დაცულობით იარაღი აშკარად ქვედაპალეოლითური იერისაა (ტაბ. X, 3). მისი ზომებია: სიგრძე — 6 სმ, სიგანე — 3,5 სმ.

ლევალუზური ანატკეცები — 2 ც. მოვარდისფრო და მოყვითალო კაჟისა. ორივე ანატკეცი მოგრძო სწორკუთხა დანისებური მოყვანილობისაა, რომლებსაც დარტყმის მოედნები გულმოდგინედ აქვთ ფაცეტირებული. ერთ-ერთ მათგანს კიდებზე ხმარების შედეგად წარმოქმნილი ჩანატეხები დაუყვება (ტაბ. X, 4). მისი ზომებია: სიგრძე — 6 სმ; სიგანე — 2,9 სმ; სისქე — 1,1 სმ.

დაბალი, ფართო ანატკეცები — 9 ც. მასალად გამოყენებულია სხვადასხვა ფერისა და ასაკის მაღალხარისხოვანი ან კირქვიერი კაჟი. ანატკეცთა ზედა სიბრტყეზე გამოსახული წინამავალ ანატკეცთა ფაცეტები ძირითადად გვერდების პარალელურია, რაც მოწმობს, რომ ისინი მიღებულია ერთფუძიანი ოთხკუთხა ან სამკუთხა ნუკლეუსებიდან. ზოგიერთი ანატკეცის ზედაპირს მთლიანად (2 ც) ან ნაწილობრივ კაჟის ქერქი ფარავს. ანატკეცებს გააჩნიათ დიდი ზომის, უმეტესად შესწორებული სწორი ან ოდნავ დახრილი დარტყმის მოედანი და რელიეფური ატკეცის ბურცობი. მათი საშუალო ზომებია: სიგრძე — 4,3 სმ; სიგანე — 3,9 სმ; სისქე — 1,8 სმ.

რეჩხი II ყველა ნიშნით მუსტიეს ლევალუზური ფაციესის კუთვნილი ძეგლია.

რ ე ჩ ხ ი III

სოფ. რეჩხის III პალეოლითური სადგომი მდებარეობს მდ. ერისწყლისა და რეჩხის შესაყართან, 200 მეტრის მანძილზე (ჩრდილოეთით). მდ. ერისწყლის მარჯვენა ნაპირის II 20 — 25 მ სიმაღლის ტერასაზე, რომელიც ფაქტიურად ერისწყალსა და მდ. რეჩხს შორის გაწოლილი ბორცვოვანი ზოლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ დაბოლოებას წარმოადგენს. ტერასის მოვაკებული ფართობი 2—3 ჰექტარია და ოდნავადაა დახრილი დასავლეთისაკენ.

პალეოლითური სადგომის ფარგლებში კაჟის მასალა ძირითადად აიკრიფა ორ სხვადასხვა ტერიტორიაზე. ერთი ნაწილი გვხვდებოდა უშუალოდ ტერასის ზედაპირზე, იქ, სადაც ნიადაგი თავისუფალია კორდოვანი საფარისგან და გაშიშვლებულია მოყვითალო თიხნარი ფენები, ხოლო მეორე ნაწილი — ტერასის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდობზე, შვიდიოდე მეტრით უფრო ქვემოთ. ამ მონაკვეთში გაშიშვლებულია II ტერასის გეოლოგიური აგებულების კრილი, სადაც ზემოდან ქვემოთ თანმიმდევრობით მოჩანს:

I. ნიადაგის საფარის თხელი ფენა.

II ალუვიური წარმოშობის ღორღი დიდი ზომის ქვარგვლების კაჟისა და გაკაყებული კირქვის ნამსხვრევთა ჩანართებით (სისქე — 1 — 1,5 მ.).

III ნაცრისფერი თიხები 2—3 მ სისქის.

ჩვენი დაკვირვებით, არქეოლოგიური მასალა II ფენიდან მომდინარეობს, რომელიც უფრო ადრე ზედა ტერასებიდან უნდა იყოს გადმორეცხილი. ამას

თითქოს ისიც აღსატურებს, რომ ფერდობზე მოპოვებული მასალის ყველა ნიმუში აშკარად ნაგორები ჩანს. მათი წახნაგები გადაღესილია და ზედაპირს თამბაქოსფერი, სქელი პატინა ფარავს. ერთი შეხედვით, ასეთი არქაული ნიშნების მიუხედავად, ფერდობზე მოპოვებული მასალა ტიპოლოგიურად უფრო მოგვიანო ჩანს, ვიდრე ტერასაზე, აღმოჩენილი, მიუხედავად იმისა, რომ ტერასულ მასალებს გარეგნულად სიახლის იერი დაჰყრავს. ჩვენი აზრით, ეს უკანასკნელი გვიან აშელითა თუ უფრო მეტად ადრე მუსტიეს ხანით უნდა დათარიღდეს, ხოლო ფერდობზე მოპოვებული მასალის ასაკი მუსტიეური ეპოქის განვითარებულ ეტაპს უნდა შეესაბამებოდეს.

რეჩხი III პალეოლითური სადგომის ადრეულ და მოგვიანო მასალებს შორის არსებული მსგავსებისა თუ განმასხვავებელი ნიშნების უკეთ წარმოდგენის მიზნით საჭიროდ მიგვაჩნია მასალის ორივე ჯგუფი ქრონოლოგიური პრინციპის დაცვით ცალ-ცალკე დავახსიათოთ.

აღრეზუსტიერო მასალები

რეჩხი III ადრეული მასალის ჯგუფში შედის კაჟის 52 იარაღ-ანატეცი, მათ შორის ერთი ნუკლეუსი, ორი საჩეხი, ხუთი სახოკი, სამი წვეტანა და ორმოცდაორი ანატეცი.

სწორკუთხა, ერთფუძიანი ნუკლეუსი, მოყავისფრო კაჟისა ჩამოყალიბებულია შუაზე გახეთქილ კაჭარზე, რომელიც სრულიად გაშიშვლებულია ბუნებრივი ქერქისაგან. მისი დარტყმის სიბრტყე მკვეთრად არის დახრილი ზურგისაკენ და წინა ნაწილში მცირე მონაკვეთზე შესწორებულია. ნუკლეუსის ფრონტალურ ნაწილზე სამი, მოგრძო ლამელისებური ანატეცის ნეგატიური წახნაგებია შემორჩენილი, დანარჩენი გვერდები კი გამოუყენებელია (ტაბ. XII, 1). მისი ზომებია: სიგრძე — 6,7; სიგანე — 5,0 სმ; სისქე — 3,0 სმ.

ხელნაჯახისებური საჩეხი იარაღი, მოგრძო, სწორკუთხა მოყვანილობისა, ჩამოყალიბებულია კირქვიერი კაჟის შუაზე გახეთქილ კაჭარზე თუ მასივურ ანატეცზე. იარაღი ორმხრივ არის ატეცილი კიდეებზე მიყენებული დარტყმებით. მისი ამოზურგული ზედა სიბრტყე რამდენიმე დიდი ზომის, სხვადასხვა მიმართულების ანატეცის ჩამოცილების გზით გაუთავისუფლებიათ კაჭრის ქერქისაგან, რომლის ნაშთი ეხლაც შემორჩენია შუა ნაწილს ქედისებური შემადლებასა და ზედა მარჯვენა კუთხეში.

იარაღის ქვედა ნახევარი ირგვლივ დამატებით არის დამუშავებული ფართო ფაცეტოვანი მომცრო ანატეცებით.

კიდევ უფრო ინტენსიურად არის დამუშავებული საჩეხის ქვედა სიბრტყის ზედა ნახევარი ჰორიზონტალური, განივი ანატეცებით, რომლის კიდეები ფართოფაცეტოვანი რეტუშით არის დამატებით გაფორმებული. რამდენიმე განივი ანატეცითაა დამუშავებული, აგრეთვე, იარაღის მასივური ქუსლი. ქვედა, თითქმის სწორხაზოვანი სამუშაო ბოლო კი იმდენად თხელია, რომ იგი მუცლის მხრიდან აღარ აუტეციათ. საჩეხის მაგისტრალური ხაზი ორმხრივი ატეცის შედეგად საგრძნობლად ტეხილია (ტაბ. XI). მისი ზომებია: სიგრძე — 15,5 სმ; სიგანე — 7,1 სმ; სისქე — 4,2 სმ.

საჩეხი იარაღი, მოკლე, ფართო, მასივური იარაღის მისაღებად გამოყენებულია შუაზე გახეთქილი კირქვიერი კაჟის კაჭარი, რომლის ზურგი

კაქრის ქერქისაგან კონვეგენტური და განივი ანატკეცებით არის განთავისუფლებული. ქერქის ფრაგმენტი შემორჩენილია მხოლოდ შუა ნაწილში, საჩეხის ოვალური მოყვანილობის ქვედა ბოლო საკმაოდ უხეში, ციცაბო, ჩანატეხებიანი რეტუშით არის გაფორმებული. ასევე რამდენიმე ფართო ანატკეცი აქვს ჩამოცილებული იარაღს ქვედა სიბრტყიდანაც და ამდენად, საჩეხი ბიფასს წარმოადგენს (ტაბ. XII, 6). მისი ზომებია: სიგრძე — 7,4 სმ; სიგანე — 6,0 სმ; სისქე — 4,4 სმ.

სწორპირა სახოკი, ჩამოყალიბებულია მოყვითალო კაჟის სწორკუთხა ლევალუაზურ ანატკეცზე. გააჩნია ორფერდა შეუსწორებელი დარტყმის მოედანი. სახოკის სამუშაო პირს წარმოადგენს ერთ-ერთი სწორხაზოვანი კიდე, რომელიც მთელ სიგრძეზე ჩანატეხებიანი რეტუშით არის გაფორმებული. იარაღის წახნაგები ინტენსიურად გადაღესილია და ნაგორები ჩანს, რაც მას ტერასის ფერდობზე მოპოვებულ მასალებთან აახლოვებს (ტაბ. XII, 2). მისი ზომებია სიგრძე — 6 სმ; სიგანე—3,1 სმ; სისქე—1,2 სმ.

პირმოკალულო სახოკები — 2 ც. ერთი მცირე ზომის ($3 \times 3,2$ სმ) სამკუთხა ანატკეცზეა გაფორმებული და ბოლორეტუშირებულ საფხეკს ემსგავსება (ტაბ. XII, 3).

მეორე სახოკი მოზრდილ, მასივურ ($6,3 \times 2$ სმ) სამკუთხა ანატკეცზეა ჩამოყალიბებული, რომელიც სანახევროდ ქვედა სიბრტყიდანაც არის ატკეცილი (ტაბ. XII, 4).

ოპირა სახოკი დაბალი, ფართო, მასივურ კაქრის ქერქიან ანატკეცზეა გაფორმებული. იარაღის პირს წარმოადგენს ორივე სიგრძივი გვერდი, რომელთაგან ერთი ამოღარულია, ხოლო მეორე სწორხაზოვანადაა რეტუშირებული. სახოკი სანახევროდ ქვედა სიბრტყიდანაც აუტკეციათ (ტაბ. XII, 5). მისი ზომებია: სიგრძე—6,2 სმ; სიგანე — 4 სმ; სისქე—2,1 სმ.

წვეტანა — 2 ც. ორივე იარაღის დასამზადებლად კირქვიერი კაჟის სამფერდა ლევალუაზური ანატკეცია გამოყენებული. ერთს გააჩნია გლუვი, ხოლო მეორეს ორფერდა, ფაცეტირებული დარტყმის მოედანი. ორივე წვეტანა ზღაგწვერაა. ერთ-ერთ მათგანს ერთი სიგრძივი გვერდი წვერთან ახლოს ნაწილობრივ რეტუშირებული აქვს, მეორე კიდე კი ხმარების შედეგად წარმოქმნილი ჩანატეხები დაუყვება (ტაბ. XIII, 1, 2). მისი ზომებია სიგრძე — 6,2 სმ; სიგანე — 3,8 სმ; სისქე — 1,1 სმ.

ანატკეცები — 42 ც. თითქმის ყველა კირქვიერი კაჟისაა. მათ შორის 9 ნიმუში ლევალუაზურია (ტაბ. XIII, 3, 4, 5). რვა ერთეული ატიბიურია და 85 ც. არალევალუაზური. მათი ზომები მერყეობს $10,1 \times 6,2 \times 2,4$ — $4,3 \times 3,2 \times 10$ სმ შორის.

მუსტიური მასალები

რეჩხი III პალეოლითური სადგომის ფერდობზე შეგროვილი არქეოლოგიური მასალის ზედაპირი, როგორც უკვე ითქვა, მნიშვნელოვნად გამოფიტულია, სქელი თამბაქოს ფერი პატინა ფარავს და ატმოსფერული ნალექებისა თუ მდინარისწყლის ზემოქმედების შედეგად წახნაგები გადაღესილი აქვს. მასალის ამ ჯგუფში შედის კაჟის 22 იარაღ-ანატკეცი, რომელთა შორის 4 წვეტანა, 4 სახოკი, ერთი ორმაგი წვეტანა (შუბისპირი) და 13 ანატკეცია.

წვეტანა 4 ც. ყველა ნიმუში გაფორმებულია ორფერდა ან სამფერდა, მოგრძო, სამკუთხა ლევალუაზურ ანატკეცვებზე, რომლებსაც სწორი დარტყმის მოედანი მეტნაკლები ინტენსივობით აქვთ ფაცეტირებული. ერთ-ერთი წვეტანისათვის (ტაბ. XIV, 2) ოვალური მოყვანილობის, რელიეფურბურცობიანი, მასივური ანატკეცია გამოყენებული (ზომები $8,7 \times 5,9 \times 2,2$ სმ). მეორე, სამკუთხა წვეტანა (ტაბ. XIV, 3) საშუალო ($6 \times 3,5 \times 1,2$ სმ) ზომისაა და მესამე ნიმუშისათვის უფრო წაგრძელებული ნამზადია გამოყენებული (ზომები: $7,0 \times 3,5 \times 1,4$ სმ). ამ უკანასკნელს ერთ-ერთი სიგრძივი გვერდის შუა ნაწილზე, მეორე გვერდის წვერთან მიმდებარე მონაკვეთთან და ატკეცის ბურცოებზე, ქვედა სიბრტყიდან ორ-ორი ანატკეცი აქვს ჩამოცილებული (ტაბ. XIV, XI). საერთოდ კი, როგორც წესი, ყველა წვეტანის კიდე, ზურგის მხრიდან დატანილი წყვეტილი რეტუშით დაკბილულია.

ორ მ ა გ ი წვეტანა. დაფნის ფოთლისებური მოყვანილობისა, ჩამოყალიბებულია მოგრძო, სამფერდა ლევალუაზურ ანატკეცვზე. მისი ერთი გვერდი სწორხაზოვანია, ხოლო მეორე მორკალული ყოფილა, მაგრამ ამჟამად მისი ერთი ნაწილი მოტეხილია. იარაღის წვერი რანდენადმე ნახვილია. მეორე ბოლო (დარტყმის სიბრტყესთან) მართალია, ვიწროა, მაგრამ ბლავვია. წვეტანის ორივე გვერდი ზურგის მხრიდან, მთელ სიგრძეზე გაფორმებულია ჩანატეხე-ბიანი რეტუშით, რაც იარაღის კიდეების დაკბილვას იწვევს. ნამზადის სისქის გამო ქვედა ნაწილში რეტუში ციცაბოა, წვერისაკენ კი ანატკეცის მასივურობის შემცირებასთან ერთად რეტუში უფრო ფაქიზი და ფხისმიმცემი ხდება (ტაბ. XIV, 4). მისი ზომებია: სიგრძე — 9 სმ; სიგანე — 3,3 სმ; სისქე — 1,5 სმ.

ს ა ხ ო კ ე ბ ი — 4 ც. ყველა იარაღის დასამზადებლად გამოყენებულია მოგრძო პროპორციების სწორკუთხა ლევალუაზური ანატკეცები. მათი სწორი დარტყმის სიბრტყეები გულმოდგინედ არის ფაცეტირებული და ზედაპირის დაწახნაგება ყოველთვის სიგრძივი გვერდების პარალელურია. ოთხივე იარაღი ორპირაა, რისთვისაც ყოველთვის სწორხაზოვანი სიგრძივი გვერდებია გამოყენებული. საფხეკების სამუშაო კიდეები მთელ სიგრძეზე ზურგის მხრიდან დატანილი რეტუშით დაკბილულ-ამოღარულია (ტაბ. XIV, 5, 6). მათი ზომები მერყეობს: $2,2 \times 4,5 \times 2,3$ სმ — $6,1 \times 2,9 \times 0,8$ სმ შორის.

ა ნ ა ტ კ ე ც ე ბ ი — 13 ც. მათ შორის სამი ლევალუაზურია. ორი ფსევდოლევალუაზურს უახლოვდება და რვა არალევალუაზურია. ლევალუაზური ნიმუშების დახვეწილი ფორმების საპირისპიროდ, არალევალუაზური ანატკეცებისათვის ტიპურია შემთხვევითი მოხაზულობა, მისივურობა, ბუნებრივი ქერქიანი ზედაპირის უსისტემო დაწახნაგება და სხვა (ტაბ. XIV, 7).

როგორც უკვე ითქვა, რეჩხი III-ის მეორე ჯგუფის მასალები ქრონოლოგიურად განვითარებული მუსტიერური იერისაა, ხოლო ტექნიკურად დაკბილული, ანუ ე. წ. „ტაიაკური ტიპის“ ძეგლების ჯგუფს უნდა განეკუთვნებოდეს.

ამრიგად, მდ. ერისწყლის ხეობაში, სოფ. რეჩხის ტერიტორიაზე, სამსხვადასხვა პუნქტში აღმოჩენილია ქვედაპალეოლითური ხანის ხუთი ძეგლი, რომელთა შორის ერთი (რეჩხი I, 1) აშელური ასაკისაა, მეორე (რეჩხი III, 1) ადრემუსტიერთი უნდა დათარიღდეს და სამი ((რეჩხი I, 2; II და III, 2) განვითარებულ მუსტიეზე გვიანი არ უნდა იყოს.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, სამივე ძეგლი აღმოჩნდა მდ. ერისწყლის მარჯვენა მხარის დაბალ I და II შედარებით ახალგაზრდა ტერასებზე, რაც უნდა იქნეს ახსნილი გადაადგილებული მასალის მეორადი განლაგებით.

ბიოსტრატиграფიული, კერძოდ, პალეონოლოგიური, აბსოლუტური გეოქრონოლოგიური დათარიღებისა და არქეოლოგიური მასალების შესწავლის საფუძველზე, შავი ზღვის სანაპირო ზოლის ზღვიური და მდინარეული ქალისა და ქალისზედა პირველი ტერასები, მიჩნეულია გამყინვარების შემდგომი, ანუ პოლოცენური დროის წარმონაქმნებად. ზღვიური და მდინარეული ტერასების კორელაციის მიხედვით, 4—6 მ შეფარდებითი სიმაღლის მდინარეული ტერასები, რომლებიც სანაპირო ზოლში უშუალოდ ებმებიან ძველი შავი ზღვის ტერასებს, დაახლოებით 7—8 ათასი წლით თარიღდებიან⁴, რაც სავსებით არ შეესაბამება რეჩხი I სადგომის აშელ-მუსტიერული ძეგლების ასაკს.

როგორც ცნობილია, კავკასიაში მუსტიერული კულტურის ზედა საზღვარი 40—45 ათასი წელია, ხოლო აშელური კულტურის საწყისები გადადის 100 ათასი წლის მიღმა, რაც მათ უფრო ადრეულ, მეოთხეულ წარმონაქმნებთან აკავშირებს. ამ ძეგლების თანამედროვე გეოლოგიური და სტრატиграფიული განლაგება აშკარად მეორადია. ეჭვგარეშეა, რომ მუსტიერული და მით უფრო აშელური მასალები, დელუვიურ თიხებთან ერთად ჩამორეცხილი უნდა იყოს ერისწყლის უფრო ზედა III და IV ტერასებიდან, მაგრამ გადაადგილების მანძილი იმდენად მცირე ჩანს, რომ დენუდაციის დროს სიბრტყით ჩამორეცხვაში მონაწილე წყლის ზემოქმედების შედეგი კაჟის იარაღ-ანატაკეცების ზედაპირზე არ შეინიშნება.

იგივე უნდა გავიმეოროთ რეჩხი II-ისა და III-ის ძეგლების მიმართ, რომლის თავდაპირველი განლაგების წერტილები ჰიფსომეტრულად უფრო მაღალ დონეებზეა საძიებელი.

ასეთი ჩანს ერისწყლის 40—55 მ სიმაღლის III და უფრო მაღალი, ძველი ალუვიური IV ტერასა, რომელიც ძლიერ დანაწევრებულია და წყალგამყოფი გორაკ-ბორცვების სახითაა წარმოდგენილი მდ. — ერისწყალსა და ოქუშს შორის.

Г. К. ГРИГОЛИЯ

ПАМЯТНИКИ НИЖНЕГО ПАЛЕОЛИТА УЩЕЛЬЯ ЭРИСЦКАЛИ

(Резюме)

Энгурская археологическая экспедиция 1963—65 годов в ущельи Эрисцкали (Гальский р-он) открыла и исследовала три стоянки эпохи нижнего палеолита: Речхи I (ашель, мустие), Речхи II (мустие) и Речхи III (раннее и развитое мустие).

На территории Речхи I археологический материал был найден на надпойменной террасе высотой 4—5 метров.

⁴ დ. წერეთელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 29.

В комплекс материалов ашельского периода входит 20 изделий известкового кремня, в котором представлены: ручное рубило (табл. III, 2), левалуазские нуклеусы — 2 ед. (табл. V, 2), нуклеус дискоидальной формы (табл. VII, 1), скребло и левалуазские и нелевалуазские отщепы — 12 ед. (табл. VI, 2; табл. VII, 3—4; табл. VIII, 1).

В комплекс археологических материалов мустьерского периода входят 32 кремневых орудий и отщепов, представленные: призматическим нуклеусом — 2 ед. (табл. IX, 1—2), остроконечником — 3 ед. (табл. IX, 3—5), скреблом — 3 ед. (табл. IX, 7—9), скреблом двумя рабочими краями — 1 ед. (табл. IX, 6), пластинчатыми отщепами — 6 ед. (табл. VII, 10) и нелевалуазскими отщепами — 18 ед. Этот материал датируется развитой ступенью эпохи мустие.

Стоянка Речхи II находится также на правом берегу надпойменной террасы р. Эрисцкали. Археологический материал, найденный во вторичном залегании, который датируется левалуазским фациесом мустьерского периода, состоит из миниатюрного рубила (табл. X, 5), скребла — (табл. X, 1), остроконечника — 2 ед. (табл. X, 2), резца — 1 ед. (табл. X, 3) и отщепов — II ед. (табл. X, 4).

Стоянка Речхи III расположена вблизи слияния рек Эрисцкали и Речхи на высоте 20—25 м. Комплекс археологических материалов относится к двум этапам мустьерской эпохи: ранее и развитого мустие.

Материал, датированный раннемустьерской эпохой, состоит из нуклеуса — (табл. XII, 1), рубящего орудия — 2 ед. (табл. XI, табл. XII, 6), скребла — 5 ед. (табл. XII, 2—5), остроконечника — 2 ед. (табл. XIII, 1—2) и отщепов — 42 ед.

Ко второй группе этого периода (развитое мустие) относится: остроконечник — 4 ед. (табл. XIV, 2—3), двойной остроконечник — (табл. XIV, 4), скребло — 4 ед. (таб. XIV, 5—6) и отщепы — II ед. (табл. XIV, 7).

Вышеуказанные памятники открыты на сравнительно низких террасах р. Эрисцкали (4—5 м; 20—25 м), археологический материал которых безусловно смыт с более высоких гипсометрических точек.

3. ნიკოლაიშვილი

ვაშლაჯვარის სამაროვანი

(1972 წლის განათხარის მიხედვით)

ზეისავალი

დიღმის ხეობა მჭიდროდ ჩანს დასახლებული ფეოდალურ ხანაში¹. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ფეოდალური ხანის ძეგლები აღმოჩნდა: დიღმის ველზე, დიღომში, ვაშლაჯვარში, თელოვანში, დიდგორზე, ჯოიანში, ბაჭყალაზე, მუხათგვერდის ტბის მიდამოებში, ლელობში და სხვ.

აღნიშნულ ვითარებას აპირობებდა, ერთი მხრივ, ხელსაყრელი ბუნებრივი გარემო, რაც ხელს უწყობდა ტრადიციული დარგების მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებას და, მეორე მხრივ, მისი გეოგრაფიული მდებარეობა. დიღმის ხეობა დედაქალაქობის დროის თბილისის ერთ-ერთ ძირითად მასაზრდოებელ წყაროს წარმოადგენდა, ხეობის სავარგულები ამ პერიოდის ქართლის სამეფო კარის მამულებად ითვლებოდა.²

დიღმის ხეობაში დღემდეა შემორჩენილი ფეოდალური ხანის საირიგაციო სისტემის ნაშთები. გამოვლენილია ამ პერიოდის კაშხალები, აკვედუკები და კლდეში ნაკვეთი არხები. როგორც ჩანს, დიღმის ხეობა უძველესი დროიდან ირწყვებოდა.³ დიღმის ხეობაში მიკვლეულია აგრეთვე მატერიალური კულტურის სხვა ნაშთები.

ვაშლაჯვარის აღრეფიოდალური ხანის სამაროვანი

სამაროვანი მდებარეობს საქართველოს სამხედრო გზასთან, დიღმისწყლის მარჯვენა სანაპიროს გასწვრივ აღმართულ ქედზე. სამაროვანი აღნიშნული ქედის ფერდზე და თხემზე გამოვლინდა. სამარხები ერთმანეთისაგან I—1,5 მ-ის დაცილებით არიან განლაგებული. სულ გაითხარა 24 სამარხი. ვაშლაჯვარის სამაროვანზე ორი ტიპის სამარხები დადასტურდა: ქვაყუთები (18) და ქვის ფილებით გადახურული ორმოსამარხები (6). ვაშლაჯვარას სამაროვანი მასობრივია და აქ აღმოჩენილი ინვენტარის მიხედვით ახ. წ. IV—VII სს. მიეკუთვნება (ტაბ. XV—XVII).

¹ რ. აბრამიშვილი, გ. ნიკოლაიშვილი, ა. რამიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები დიღმის ხეობაში (ძირითადი შედეგები და მიზნები), მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, № 2, 1971, გვ. 166.

² ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. II, თბილისი, 1909, გვ., 70, 98.

³ რ. აბრამიშვილი, გ. ნიკოლაიშვილი, ა. რამიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები დიღმის ხეობაში, დასახ. ნაშრ., გვ. 168

ს ა მ ა რ ხ ი № 1

სამარხი აღმოჩნდა სადაზვერვო თხრილში. მიწის ზედაპირიდან 1,2 მ-ის სიღრმეზე. იგი ნაწილობრივ თირში ყოფილა გაჭრილი. ბანურსახურავიანი სამარხი ქვიშაქვის დიდრონი ფილებით აუგიათ. დამხრობილი იყო OW ღერძზე. იგი ოთხი უხეშად ნათალი ქვის ფილისაგან შეკრულ ქვაყუთს წარმოადგენდა ($2,2 \times 0,8$ მ). ქვაყუთის სიმაღლე $= 0,6$ მ. სამარხში სამი მიცვალებულია დაკრძალული. სამივე W-კენ დამხრობილი. ორი მათგანი გულალმა იწვა. გაშოტილ პოზაში, მესამე კი მარცხენა გვერდზე ესვენა — კიდურებმოკეცილი. ქვაყუთში აღმოჩნდა რკინის საკინძები და მინის სანელსაცხებლე (ტაბ. XV₄₋₆).

ს ა მ ა რ ხ ი № 2

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 1,4 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი OW ღერძზე ჩანდა დამხრობილი და ნაგები იყო უხეშად ნათალი ქვიშაქვის ფილებით. ოთხი ვერტიკალურად მდებარე ფილა გადაუხურავთ ბანურად — ასეთივე ფილებით. სამარხი ნაწილობრივ მიწით იყო ამოვსებული. ქვაყუთის კედლები გარედან ქვიშაქვის ნატეხი ქვებით ყოფილა ზოგან გამაგრებული. ქვაყუთში (შიდა ზომები $= 1,6 \times 0,6$ მ) ორი მიცვალებული იყო დაკრძალული. ორივე თავით W-კენ დამხრობილი. ერთი მიცვალებული მარჯვენა გვერდზე იწვა — ხელფეხმოკეცილი. მეორე კი გაშოტილ პოზაში ესვენა.

სამარხში აღმოჩნდა: ვერცხლის საყურეები, ბრინჯაოსა და რკინის საკინძები და მძივები (ტაბ. XV 7-13).

ს ა მ ა რ ხ ი № 3

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 1, 6მ-ის სიღრმეზე მდებარეობდა. ბანურსახურავიანი ქვაყუთი ნაგები იყო ქვიშაქვის უხეშად ნათალი დიდრონი ფილებისაგან ($2,3 \times 1,6$ მ.). ქვაყუთის გრძივი კედლები ორი მთლიანი ფილისაგან შედგებოდა. თავსა და ბოლოში სამარხს ორი ვერტიკალურად მდგარი ფილა ჰქონდა დატანებული (სამარხის შიდა ზომები $= 2 \times 0,8$ მ.) ქვაყუთი OW ღერძზე ყოფილა დამხრობილი. სამარხში სამი მიცვალებული დაუკრძალავთ. სამივე თავით W-კენ დამხრობილი. ყველა მათგანი გულალმა, გაშოტილ პოზაში ესვენა.

სამარხში აღმოჩნდა: რკინის საკინძები, ვერცხლის საყურეები და მძივები (ტაბ. XV₁₄₋₁₈).

ს ა მ ა რ ხ ი № 4

სამარხი სადაზვერვო თხრილში აღმოჩნდა — მიწის ზედაპირიდან 1 მ-ის სიღრმეზე. ქვაყუთი OW ღერძზე ყოფილა დამხრობილი. იგი ქვის უხეშად ნატეხი ფილებისაგან აუგიათ. ბანურსახურავიანი სამარხი ნაწილობრივ თირში იყო გაჭრილი (შიდა ზომები $= 2 \times 0,5 \times 0,55$ მ). ქვაყუთში მიწა თითქმის არ იყო ჩაყრილი. სამარხში ერთი მიცვალებული დაუკრძალავთ. იგი გულალმა

იწვა, თავით W-კენ დამხრობილი, ხელები ტანის გასწვრივ ჰქონდა ჩამოშვებული. მიცვალებული სამარხის S კედელთან იყო დასვენებული. ამკარად შემჩნეოდა, რომ სამარხში აღგილი იყო დატოვებული მეორე მიცვალებული-სათვის.

სამარხში აღმოჩნდა: ბრინჯაოს საკინძები და ბეჭედი (ტაბ. XVI₄₀₋₅₁).

ს ა მ ა რ ხ ი № 5

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 1,5 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი მცირე ზომისა ყოფილა (1,15×0,65 მ), ნაგები იყო თხელი, ნატეხი ფილებისაგან. ბანურსახურავიანი ქვაყუთი OW ღერძზე ჩანდა დამხრობილი. სამარხში სამი ბავშვის ჩონჩხი აღმოჩნდა. მიცვალებულები თავით W-კენ იყვნენ დამხრობილი. ჩონჩხის ძვლები ძლიერ დეფორმირებული და დაშლილი იყო.

სამარხში აღმოჩნდა: ბრინჯაოსა და ვერცხლის სასაფეთქლე რგოლი, საკინძი და მძივები (ტაბ. XV₁₀₋₂₁).

ს ა მ ა რ ხ ი № 6 (ტაბ. XVII₁₋₂).

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 0,6 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი OW ღერძზე ყოფილა დამხრობილი. ქვაყუთი კარგად ნათალი ქვიშაქვის ფილები-საგან აუგიათ (გარეგანი ზომები=2,6×1,4 მ). სამარხი ნაწილობრივ თირში იჯდა. იგი ოთხი დიდრონი ფილისაგან შეკრულ ქვაყუთს წარმოადგენდა (2,05×0,75 მ). ბანურსახურავიანი სამარხის ფილებს გარედან კარგად ეტყობოდა ქვის საკოდი იარაღით დამუშავების კვალი. სამარხზე, როგორც ჩანს, აღმართული ყოფილა სტელა (1,1×0,25×0,32 მ) ასომთავრული წარწერით. სტელას ერთი მხარე ჩამომტვრეული აქვს. სამარხი ქვა ცერად იყო გადმოწოლილი. მას ძირზე სამაგრად რიყის ქვები ჰქონდა შემოწყობილი. სტელაზე ამოკვეთილია 5 ასო ორ მწკრივად **ს ს ო ო**, წარწერა ქვაზე ამოღებულ ჩარჩოში ყოფილა მოთავსებული (ტაბ. XVII₂).

სამარხში ოთხი მიცვალებული აღმოჩნდა. ოთხივე თავით W-კენ დამხრობილი. მიცვალებულები გულაღმა იყვნენ, გაშოტილ პოზაში. ჩონჩხის ძვლები ძლიერ დაშლილი და დეფორმირებული იყო.

სამარხში აღმოჩნდა: ბრინჯაოს, რკინისა და ძვლის საკინძები, ბრინჯაოს და ვერცხლის ბეჭდები და რკინის მშვილდსაკინძი (ტაბ. XVI₁₋₁₅).

ს ა მ ა რ ხ ი № 7

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 0,9 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი OW ღერძზე ყოფილა დამხრობილი. ნაგები ყოფილა ქვიშაქვის თხელი, ნატეხი ფილებით. მცირე ზომის ქვაყუთი (1,2×0,6 მ) მიწით იყო ამოვსებული. სამარხში ორი ბავშვის ჩონჩხი აღმოჩნდა. ორივე თავით W-კენ ჩანდა დამხრობილი, გაშოტილ პოზაში.

სამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს მშვილდსაკინძი (ტაბ. XVI₂₉).

ს ა მ ა რ ხ ი № 8

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 0,7 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი ქვიშაქვის უხეშად ნათალი ფილებით აუგიათ. დამხრობილი ყოფილა OW ღერძ-
5. საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები

ზე. ქვაყუთის კედლები ოთხი ერთიანი ფილისაგან შედგებოდა (შიდა ზომები = $1,9 \times 0,9$ მ). სამარხში ოთხი მიცვალებული ესვენა. ოთხივე თავით W-კენ მიმართული. ჩონჩხები ძლიერ დაშლილი და დეფორმირებული იყო. სამარხში დადასტურდა ქსოვილის ნაწილები. ბოლოს დაკრძალულ მიცვალებულს, როგორც ჩანს, სუდარა გადააფარეს.

სამარხში აღმოჩნდა: ბრინჯაოს და რკინის საკინძები, სასაფეთქლე რგოლი, რკინის სამაჯური, ბრინჯაოს ბეჭდები და ბალთა (ტაბ. XVI 20-28).

ს ა მ ა რ ხ ი № 9

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 0,6 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი მცირე ზომისა იყო (გარეგანი ზომები = $1,6 \times 0,9$ მ). ბანურსახურავიანი, სამარხი გადაუხურავთ ქვიშაქვის ორი ფილით. სამარხი OW ლერძზე ყოფილა დამხრობილი. ქვაყუთი ოთხი ფილისაგან შეუკრავთ. სამარხის სახურავი ჩატეხილა. იგი მიწით იყო სავსე. სამარხში ერთი მიცვალებული დაუკრძალავთ. ჩონჩხი ძლიერ დაშლილიყო.

როგორც ჩანს, მიცვალებული გულადმა წოლილა, თავით W-კენ დამხრობილი (სამარხის შიდა ზომები = $1,3 \times 0,4 \times 0,5$ მ). სავარაუდოა, რომ ქვაყუთი ბავშვს ეკუთვნოდა. სამარხში ინვენტარი არ აღმოჩენილა.

ს ა მ ა რ ხ ი № 10

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 0,6 მ-ზე აღმოჩნდა. იგი OW ლერძზე ყოფილა დამხრობილი. ქვაყუთი ქვიშაქვის უხეშად ნათალი ფილებისაგან შედგებოდა. ბანურსახურავიან სამარხში ($1,7 \times 1,1$ მ) ორი მიცვალებული იყო დაკრძალული. ორივე თავით W-კენ დამხრობილი. ერთი ჩონჩხი ბავშვის უნდა ყოფილიყო. ორივე გულადმა, გაშოტილ პოზაში ყოფილა დაკრძალული. ძვლები ძლიერ დაშლილი იყო.

სამარხში აღმოჩნდა: ბრინჯაოს მშვილდსაკინძი, ვერცხლისა და ბრინჯაოს ბეჭდები და მძივები (ტაბ. XVI 41-54).

ს ა მ ა რ ხ ი № 11

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 1,15 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი OW ლერძზე ყოფილა დამხრობილი (NO-დან SW-კენ გადახრილ). სამარხი თირში გაუჭრიათ, აუგიათ ქვიშაქვის თხელი ფილებით (ქვაყუთის შიდა ზომები = $1,87 \times 0,75$ მ). სამარხში ოთხი მიცვალებული დაუკრძალავთ. ყველა მათგანი ესვენა გულადმა, გაშოტილ პოზაში, თავით W-კენ დამხრობილი. ჩონჩხის ძვლები დეფორმირებული იყო. ბოლოს დაკრძალული მიცვალებულისათვის ქსოვილი გადაუფარებიათ. სამარხის მთელ ფართობზე ჩნდებოდა ქსოვილის ნაშთები.

სამარხში აღმოჩნდა: რკინის საკინძები, მშვილდსაკინძები, ბრინჯაოს სასაფეთქლე რგოლი და ბროწეულის ნაყოფი (ტაბ. XVI 16-19).

ს ა მ ა რ ხ ი № 12

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 0,9 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. ქვაყუთი ქვიშაქვის სქელი, მასიური ფილებისაგან აუგიათ. დამხრობილი ყოფილა OW

ლერძზე. ბანურსახურავიან სამარხში (გარეგანი ზომები = $2,1 \times 1,3$ მ) ორი მიცვალებული იყო დაკრძალული. ერთი მათგანი მარჯვენა გვერდზე იწვა, ხელფეხმოკეცილი, მეორე კი გულადმა წოლილა. ჩონჩხი ძლიერ დეფორმირებული და დაშლილი იყო. ორივე მიცვალებული W-კენ ჩანდა ორიენტირებული. ჩონჩხის ძვლებზე შავი ფერის დანალექი შეინიშნებოდა. როგორც ჩანს, გადაფარებული სუდარის ნაშთი.

სამარხში აღმოჩნდა რკინის საკინძების ფრაგმენტები (ტაბ. XVII₃₇₋₄₀).

ს ა მ ა რ ხ ი № 13

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 0,9 მ-ზე აღმოჩნდა. იგი OW ლერძზე იყო დამხრობილი, ქვაყუთი მცირე ზომისა ჩანდა ($1,35 \times 0,8$ მ). აუგიათ თხელი, ნატეხი ფილებისაგან (ქვაყუთის შიდა ზომები = $1 \times 0,3$ მ). სამარხში ერთი ბავშვი დაუკრძალავთ. იგი გულადმა წოლილა. გაშოტილ პოზაში, თავით W-კენ დამხრობილი. ჩონჩხის ძვლები დაშლილი და მიმოფანტული იყო მთელ სამარხში.

სამარხში აღმოჩნდა რკინის მშვილდსაკინძის ფრაგმენტი (ტაბ. XVI₂₁).

ს ა მ ა რ ხ ი № 14

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 0,9 მ-ზე აღმოჩნდა. იგი OW ლერძზე ყოფილა დამხრობილი. ქვაყუთი ქვიშაქვის უხეშად ნათალი ფილებისაგან აუგიათ (გარეგანი ზომები = $1,5 \times 0,7$ მ.). სახურავის ფილებს შორის დარჩენილი მანძილი მცირე ზომის ქვებით შეუვსიათ. ბანურსახურავიანი ქვაყუთი ოთხი ფილისაგან იყო შეკრული (შიდა ზომები = $1,1 \times 4$ მ.). სამარხში ორი მიცვალებული დაუკრძალავთ. ორივე თავით W-კენ ყოფილა დამხრობილი. ჩონჩხის ძვლები ძლიერ დაშლილი იყო.

სამარხი უინვენტარო აღმოჩნდა.

ს ა მ ა რ ხ ი № 15

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 1 მ-ზე აღმოჩნდა. იგი OW ლერძზე ყოფილა დამხრობილი. ნაგები იყო უსწორო ქვიშაქვის ნათალი ფილებით (შიდა ზომები = $18 \times 0,65$ მ). ბანურსახურავიან სამარხში სამი მიცვალებული აღმოჩნდა. ერთი მათგანი მარჯვენა გვერდზე ესვენა, ხელფეხმოკეცილი, თავით W-კენ დამხრობილი, მეორე — გულადმა, დოინჯშემოყრილი, ფეხები გაშლილი ჰქონდა. მესამე მიცვალებულის ჩონჩხის ძვლები კედელთან იყო მიხვეტილი. იგი, როგორც ჩანს, ადრე დაუკრძალავთ.

სამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს სასაფეთქლე რგოლი (ტაბ. XVI₃₀).

ს ა მ ა რ ხ ი № 16

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 1,1 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი კარგად ნათალი ქვიშაქვის თხელი ფილებისაგან შეკრულ ბანურსახურავიან ქვაყუთს წარმოადგენდა (სამარხის გარეგანი ზომები = $2,1 \times 1,4$ მ). სამარხი OW ლერძ-

ზე ყოფილა დამხრობილი. სამარხში სამი მიცვალებული დაუკრძალავთ. სამივე თავით W-კენ დამხრობილი (სამარხის შიდა ზომები $=1,85 \times 0,6 \times 0,68$ მ). სამარხში აღმოჩნდა რკინის საკინძები (ტაბ. XVI₄₆₋₄₈).

ს ა მ ა რ ხ ი № 17

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 0,65 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი OW ღერძზე ყოფილა დამხრობილი. (NO-დან SW-კენ მცირე გადახრით). სამარხი ქვიშაქვის სქელი, უხეშად ნათალი ფილებისაგან იყო ნაგები. ბანურსახურავიან სამარხში (გარეგანი ზომები $=1,8 \times 1 \times 0,35$ მ) სამი მიცვალებული აღმოჩნდა. სამივე თავით W-კენ მიმართული. მიცვალებულები ესვენა გულადმა, გაშოტილ პოზაში.

სამარხში აღმოჩნდა რკინის საკინძები (ტაბ. XVI₃₂₋₃₅).

ს ა მ ა რ ხ ი № 18

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 1,3 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი OW ღერძზე ყოფილა დამხრობილი. ქვაყუთი აუგიათ ქვიშაქვის თხელი, კარგად ნათალი ქვებით. ბანურსახურავიან სამარხში (გარეგანი ზომები $=2,1 \times 1,05$ მ) სამი მიცვალებული დაუკრძალავთ (შიდა ზომები $=1,8 \times 0,6 \times 0,8$ მ). ორი მიცვალებული გულადმა იწვა, გაშოტილ პოზაში, მესამეს ძვლები კი გვერდზე მიუხვეტიათ. ერთ-ერთი მიცვალებულის (სამარხის S მხარეს) თავის ქალასთან პირამიდისებრი ფორმის ნაწნავების ხვეული იყო შემორჩენილი, მიცვალებულს თმაში შერჩენილი ჰქონდა რკინის საკინძი.

სამარხში აღმოჩნდა: რკინის საკინძები და ბეჭედი (ტაბ. XVI₃₆₋₃₈).

ს ა მ ა რ ხ ი № 19

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 1,3 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი OW ღერძზე ყოფილა დამხრობილი. სამარხი გადახურული იყო ქვიშაქვის უხეშად ნათალი ვიწრო ფილებით ($1,3 \times 1,4$ მ).

სამარხი ორმო თირში გაუჭრიათ. უსწორო ოვალის ფორმის სამარხში (შიდა ზომები $=2 \times 0,7 \times 0,4$ მ) ერთი მიცვალებული აღმოჩნდა დაკრძალული. იგი გაშოტილ პოზაში ესვენა, გულხელდაკრეფილი, თავით W-კენ დამხრობილი.

სამარხში ინვენტარი არ აღმოჩენილა.

ს ა მ ა რ ხ ი № 20

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 1,2 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი OW ღერძზე ყოფილა დამხრობილი. სამარხი ქვიშაქვის ფილებით გადახურავთ. ფილები N მხარეს ჩანდა გადაცურებული. შემორჩენილი იყო მხოლოდ ერთი ფილა. სამარხი ორმო თირში გადაუჭრიათ. უსწორო ოვალისებური ფორმის სამარხში (შიდა ზომები $=1,8 \times 0,5 \times 0,3$ მ) ერთი მიცვალებული აღმოჩნდა. იგი გულადმა იწვა, გაშოტილ პოზაში, ხელები გულზე ჰქონდა დაკრეფილი.

სამარხი უინვენტარო აღმოჩნდა.

ს ა მ ა რ ხ ი № 21

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 1,2 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი OW ღერძზე ყოფილა დამხრობილი. სამარხი გადაუხურავთ ქვიშაქვის ნატეხი ფილებით. სამარხი ორმო უსწორო ოვალისებური ფორმისა იყო ($1,4 \times 0,4 \times 0,5$ მ). სამარხში ერთი მიცვალებული აღმოჩნდა. იგი ესვენა გულაღმა, გულხელდაკრეფილი, თავით W-კენ დამხრობილი.

სამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს საყურეები (ტაბ. XV_{1.2}).

ს ა მ ა რ ხ ი № 22

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 1,2 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი OW ზომისა ყოფილა ($1,1 \times 0,6$ მ). დამხრობილი ჩანდა OW ღერძზე. სამარხი გადაუხურავთ. მიცვალებული თირში გაჭრილ ოვალისებურ ორმოში იყო დაკრძალული ($1,8 \times 1,7 \times 0,4$ მ). იგი მარჯვენა გვერდზე იწვა, ხელფეხმოკეცილი, თავით W-კენ დამხრობილი.

სამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს საყურე და მძივები (ტაბ. XX₃).

ს ა მ ა რ ხ ი № 23

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 1,1 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი მცირე ზომისა ყოფილა ($1,1 \times 0,6$ მ.). დამხრობილი ჩანდა OW ღერძზე. სამარხი გადაუხურული იყო სამი მცირე ზომის ნატეხი ფილით. იგი, როგორც ჩანს, მცირეწლოვან ბავშვს ეკუთვნოდა. მიცვალებული გულაღმა იწვა, თავით W-კენ დამხრობილი. ბავშვს ხელები ტანის გასწვრივ ჰქონდა ჩამოშვებული.

სამარხი უინვენტარო აღმოჩნდა.

ს ა მ ა რ ხ ი № 24

სამარხი მიწის ზედაპირიდან 0,4 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა. იგი NO-დან SW ღერძზე ყოფილა დამხრობილი. სამარხი ქვიშაქვის ორი ფილით გადაუხურავთ. სამარხი ორმო უსწორო ოვალისებური ფორმისა იყო. იგი თიხნარ ფენაში გაუჭრიათ ($0,9 \times 0,4$ მ). სამარხი, როგორც ჩანს, მოზრდილ ბავშვს ეკუთვნოდა. მიცვალებული გულაღმა იწვა, ხელები ტანის გასწვრივ ჰქონდა ჩამოშვებული.

სამარხი უინვენტარო აღმოჩნდა.

დათარიღება

ვაშლაჯვარის სამაროვანზე აღმოჩენილ არქეოლოგიურ მასალას უახლოესი ანალოგები ეძებნება აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე უხვად გამოვლენილ სინქრონულ ძეგლებთან. ვაშლაჯვარის სამაროვანზე აღმოჩენილი ნივთების მსგავსი სამარხეული ინვენტარი დადასტურებულია სამთავროს⁴.

⁴ М. И в а щ е н к о. Погребения Самтаврского могильника IV и последующих веков н. э. (ხელნაწერი). ო. ტ ყ ე შ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი. აღრეფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურის ძეგლები სამთავროს სამარხებიდან (ახ. წ IV—VIII სს.), ტ. XIX—B, თბ., 1956, გვ. 255—280; ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, აღრეულ შუასაუკუნეთა მინის წარმოების ისტორიისათვის, თბ., 1967.

თრიალეთის⁵, რუსთავის⁶, ურბნისის⁷, კარსნისხევის⁸, კაჭრეთის⁹, იალსარის¹⁰, ბეთანიის¹¹, არმაზისხევის¹² და სხვა ადრეფეოდალური ხანის ძეგლებზე, აგრეთვე, ჩრდილოეთ კავკასიის სამაროვნებზე¹³. ვაშლაჯვარის სამაროვანზე აღმოჩენილი სამარხები ორ ქრონოლოგიურ ჯგუფად იყოფა. პირველ ჯგუფში შევა სამარხები N 1, 2, 3, 4, 5, 19, 20, 21, 22, 23, 24, მეორე ჯგუფში კი გაერთიანდება სამარხები N 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18.

პირველი ჯგუფის სამარხები ზოგადად IV—V საუკუნეებით თარიღდება, ხოლო მეორე ჯგუფის სამარხები შეიცავენ VI—VII საუკუნეებისათვის დამახასიათებელ ინვენტარს. ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია შემოჩამოთვლილ ჯგუფებში შენახული სამარხების უფრო ვიწრო ქრონოლოგიური დანაწევრება, ამიტომ თითოეულ სამარხულ კომპლექსს ცალ-ცალკე განვიხილავთ.

სამარხი № 21. სამარხის დათარიღებისათვის კარგ საფუძველს იძლევა ბრინჯაოს საყურეები (ტაბ. XV₁-ა). ამ ტიპის საყურეები ჩნდება არმაზისხევის ეროსთავთა სამაროვანზე ახ. წ. III საუკუნის მეორე ნახევარში¹⁴ და გავრცელებულია აქვე აღმოჩენილ IV საუკუნის მდიდრულ სამარხებში¹⁵. სამთავროს სამაროვანზე გამოვლენილი კომპლექსების განხილვისას არქ. ნ. უგრელიძე აღნიშნული ტიპის საყურეებს თანხმდებ ინვენტართან ერთად IV—V საუკუნეებით თარიღებს¹⁶. მსგავს საყურეებს პროფ. ნიორაძე საქართველოში ქრისტიანობის დროის დასაწყის პერიოდს აკუთვნებს¹⁷. თუ გავითვალისწინებთ სამარხის ტიპს (ინდივიდუალური ორმოსამარხი), სამარხი № 21 შეიძლება ახ. წ. IV საუკუნით დავათარიღოთ.

სამარხი № 22. სამარხში აღმოჩნდა შემოადწვრილის მსგავსი ტიპის საყურე (?) და გიშრის მძივები (15). ამ ფორმის გიშრის მძივები უხვად გვხვდება IV და IV—V საუკუნეებით დათარიღებულ კომპლექსებში¹⁸. აღნიშ-

⁵ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, I, Тб., 1941, с. 20—24.

⁶ გ. ლომთათიძე, რუსთავში წარმოებულ არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, მსკა, თბ., 1955; ლ. ჭილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, თბ., 1958.

⁷ Л. Чилашвили, Некоторые моменты археологического исследования Урбниси, ССМ, т. XXIV—В, 1963.

⁸ გ. ნიორაძე, კარსნისხევის სასაფლაო, თბ., 1926.

⁹ ნ. უგრელიძე, კაჭრეთში აღმოჩენილი სამარხი, მსკა, I, თბ., 1955, გვ. 115—116.

¹⁰ Р. Рамишвили, Исследование раннефеодального могильника «Иагсари», Труды Кахетской археологической экспедиции, I, Тб., 1969.

¹¹ ი. კიკვიძე, ლ. ჭილაშვილი, ადრეფეოდალური ხანის სამაროვანი ბეთანიასთან, ტ. XXIII—В, თბილისი, 1961.

¹² ა. აფაქიძე, გ. ვობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მცხეთა, I, არქეოლოგიური გათხრები არმაზისხევაში, თბილისი, 1955, გვ. 135—146.

¹³ Н. Шейхов, Женские головные булавки, как признак локальной культуры Дагестана VII—X вв. н. э., КСИМК, XL, Москва, 1952, с. 124—135; А. Н. Амброз, Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы, СА, №№ 2—3, Москва, 1971; М. Х. Багаев, В. Б. Виноградов, Раскопки раннесредневекового могильника у сел. Харчой, КСИМК, вып. 132, Москва, 1972, с. 80—86.

¹⁴ მცხეთა, I, დასახ. ნაშრ., გვ. 43, ტაბ. XLVI₂, 4.

¹⁵ მცხეთა, I, დასახ. ნაშრ., გვ. 129, ტაბ. XIII₁.

¹⁶ ნ. უგრელიძე, ადრეულ შუასაუკუნეთა მინის წარმოების ისტორიისათვის, დასახ. ნაშრ., გვ. 56, ტაბ. I.

¹⁷ გ. ნიორაძე, კარსნისხევის სასაფლაო, დასახ. ნაშრ., გვ. 38, ტაბ. 1₄—5.

¹⁸ ნ. უგრელიძე, ადრეულ შუასაუკუნეთა მინის წარმოების ისტორიისათვის, დასახ. ნაშრ., გვ. 55—57, ტაბ. I.

ნელ სამარხში დაკრძალული მიცვალებულის პოზა მის არქაულობაზე მეტყველებს (მარჯვენა გვერდზე, კიდურებმოკეცილი).

სამარხი № 22 ახ. წ. IV საუკუნით უნდა დათარიღდეს. დაახლოებით სინქრონულია ამავე ტიპის დანარჩენი ორმოსამარხები, რომლებშიც ინვენტარი არ აღმოჩენილა.

სამარხი № 1. სამარხში აღმოჩენილი ბუროთულათავიანი რკინის საკინძების ანალოგები ფართოდაა გავრცელებული საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის სამაროვნებზე.¹⁹ ამ ტიპის საკინძები ჩნდება ახ. წ. IV საუკუნეში²⁰ და შემდეგ ხშირად გვხვდება IV—V საუკუნეებით დათარიღებულ სამარხებში. № 1 სამარხში აღმოჩენილი სანელსაცხებლე (ტაბ. XV₄) ერთადერთია ვაშლაჯვარის ადრეფეოდალური ხანის დღემდე გათხრილ სამარხულ ინვენტარს შორის. აღნიშნული სანელსაცხებლე ნ. უგრედიძის კლასიფიკაციით XIII ტიპს ეკუთვნის და ახ. წ. IV—V საუკუნეებით თარიღდება²¹. № 1 სამარხში დაკრძალული ერთ-ერთი მიცვალებული არაქრისტიანული წესითაა დამარხებული, რაც სამარხის ადრეულობაზე უნდა მიუთითებდეს. ზემოაღნიშნული ნიშნების მიხედვით № 1 სამარხი ახ. წ. IV საუკუნით თარიღდება.

სამარხი № 2. სამარხში აღმოჩენილი საყურის საკიდის იდენტური ოქროს და ვერცხლის საკიდები (ტაბ. XV₃) აღმოჩენილია არმაზისხევის, სამთავროს, ურბნისის სამაროვნებზე. არმაზისხევის სამაროვანზე საყურეები, რომლებიც შემკულია ანალოგიური საკიდებით, გვხვდება III—IV სს დათარიღებულ კომპლექსებში²². ურბნისში აღმოჩენილია IV საუკუნის სამარხებში²³, ხოლო სამთავროს სამაროვანზე IV—V საუკუნეებში გავრცელებულ ნივთებთან ერთად²⁴. ბრინჯაოს მრგვალგანივკვეთიანი საკინძები, რომელთაც თავი შემკული აქვთ პასტის ბუროთულა მძივით (ტაბ. XV₁₀), დიდი რაოდენობით გვხვდება სამთავროს სამაროვანზე²⁵. იგი გავრცელებული ჩანს აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის სხვა ძეგლებზე²⁶. აღნიშნული საკინძები ძირითადად IV—V საუკუნეებშია გავრცელებული.²⁷ ამავე დროით თარიღდება რკინის ლურსმნისებურთავიანი და თავდაფანჯრული საკინძები²⁸ (ტაბ. XV₉). № 2 სამარხში აღმოჩენილი მინის ცილინდრული მძივების ანალოგები მრავლადაა დადასტურებული ზემოაღნიშნულ კომპლექსებში. IV—V საუკუნეებში გვხვდება აგრეთვე ვერცხლისა და ბრინჯაოს სასა-

¹⁹ ო. ტყეშელაშვილი, სამთავროს ახ. წ. IV—VIII სს. სამარხებში აღმოჩენილი ქინძისთავები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX—A და XXI—B, თბ., 1957, გვ. 149—150, სურ. № 1; ნ. უგრედიძე, ადრეულ შუასაუკუნეთა... დასახ. ნაშრ., გვ. 48, ტაბ. I; გ. ნიორაძე, კარსისხევის სასაფლაო, დასახ. ნაშრ., ტაბ. 1₁.

²⁰ ნ. უგრედიძე, ადრეულ შუასაუკუნეთა მიწის წარმოების... დასახ. ნაშრ., გვ. 48.

²¹ იქვე, გვ. 32—33.

²² მცხეთა, I, დასახ. ნაშრ., ტაბ. VXIII, სურ. 138.

²³ ლ. ქილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, დასახ. ნაშრ., გვ. 72, სურ. 34.

²⁴ ნ. უგრედიძე, ადრეულ შუასაუკუნეთა მინის წარმოების ისტორიისათვის, დასახ. ნაშრ., ტაბ. I.

²⁵ იქვე, გვ. 48—49; ო. ტყეშელაშვილი, სამთავროს ახ. წ. IV—VIII საუკუნეების სამარხებში აღმოჩენილი ქინძისთავები, დასახ. ნაშრ., გვ. 149—113, სურ. № 1.

²⁶ Р. Р а м и ш в и л и, Исследование раннефеодального могильника... დასახ. ნაშრ., გვ. 111—127.

²⁷ ნ. უგრედიძე, ადრეულ შუასაუკუნეთა მინის... დასახ. ნაშრ., გვ. 48—50, ტაბ. I.

²⁸ იქვე, გვ. 50.

ფეთქლე რგოლები. ამიტომ № 2 სამარხიც ამავე პერიოდით უნდა დათარიღდეს.

სამარხი № 3. სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის საყურის (ტაბ. XV₁₇) ზედმიწევნით მსგავსი ოქროს საყურეები ხშირად გვხვდება არმაზისხევის²⁹, მცხეთის³⁰, ურბნისის³¹, კარსნისხევის³², თელოვნის³³ სამაროვნებზე. ამ ტიპის საყურეები ძირითადად IV საუკუნის კომპლექსებში ჩნდება. როგორც სამართლიანად აღნიშნავენ, ყველა მათგანი ნაკლულია და თავის დროზე შემკული იქნებოდა მძივებასხმული საკიდებით³⁴, ლურჯი მინის მრავალწახნაგა მძივები უხვადაა აღმოჩენილი IV—V საუკუნეებით დათარიღებულ სამარხებში. ამ ფორმის მძივები გავრცელებულია აგრეთვე ჩრდილო კავკასიაში³⁵. როგორც ზევით აღვნიშნეთ, ამავე პერიოდშია გავრცელებული რკინის მთლიანადნაჭედი ბურთულათაგანები და ლურსმნისებრი საკინძები. აღნიშნულ პერიოდს უნდა მივაკუთვნოთ № 3 სამარხის კომპლექსიც.

სამარხი № 5. სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს მრგვალგანივკვეთიანი საკინძის (ტაბ. XV₂₁) ზუსტი ანალოგები გვხვდება სამთავროს სამაროვნის სამარხებულ კომპლექსებში³⁶, ამ ტიპის საკინძები აღმოჩენილია აგრეთვე ურბნისში³⁷, არმაზისხევიში³⁸, კახეთში³⁹, თელოვანში⁴⁰ და კარსნისხევიში⁴¹. აღნიშნული საკინძები ზოგადად IV—V საუკუნეებით თარიღდება. № 5 სამარხში აღმოჩენილი პასტის ცილინდრული მძივებიც ძირითადად ამავე პერიოდშია გავრცელებული. № 5 სამარხი IV—V საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.

ვაშლაჯვარის სამაროვანზე გამოვლენილი მეორე ჯგუფის სამარხები ძირითადად ახ. წ. VI და მომდევნო დროით თარიღდებიან.

სამარხი № 4. სამარხში აღმოჩენილ ბრინჯაოს მრგვალგანივკვეთიანი ღერაკის მჭონე საკინძებს, რომლებიც პასტის ცილინდრული და მცირე ზომის მარგალიტის ბურთულა მძივებითაა შემკული (ტაბ. XVI : 50—51) პარალელური ემბზება სამთავროს ველზე გამოვლენილ კომპლექსებში⁴², კარსნისხევის⁴³,

²⁹ მცხეთა, I, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. CV₁₁.

³⁰ უ. დავლიანიძე, 1941 წ. შემთხვევით აღმოჩენილი სამარხი მცხეთაში, სსმ, ტ. XXVII—B, თბ., 1967, გვ. 94—101. ტაბ. I₂.

³¹ ლ. კილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, დასახ. ნაშრ., სურ. 34.

³² გ. ნიორაძე, კარსნისხევის სასაფლაო, დასახ. ნაშრ., გვ. 27, ტაბ. II.

³³ ვ. ნიკოლაიშვილი, დიდმის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1971 წლის მუშაობის ანგარიში (ანტიკური და ფეოდალური ხანა), ხელნაწერი, გვ. 7.

³⁴ მცხეთა, I, დასახ. ნაშრ.

³⁵ В. Б. Дюпик, Классификация бус Северного Кавказа IV—V вв., СА, 1959, № 3, I, გვ. 50, სურ. 1.

³⁶ ნ. უგრეღიძე, აღრეულ შუა საუკუნეთა მინის... დასახ. ნაშრ., გვ. 50, სურ. 28, ტაბ. I.

³⁷ Л. Чилашвили, Некоторые моменты археологического исследования Урбниси, დასახ. ნაშრ., ტაბ. VI₃.

³⁸ მცხეთა, I, დასახ. ნაშრ., ტაბ. CXVI₁₈.

³⁹ Р. Рамишвили, Исследование раннефеодального... დასახ. ნაშრ., გვ. 115, სურ. № 6₃₋₅.

⁴⁰ ვ. ნიკოლაიშვილი, დიდმის ხეობის არქეოლოგიური... დასახ. ნაშრ., გვ. 10.

⁴¹ გ. ნიორაძე, კარსნისხევის სასაფლაო, დასახ. ნაშრ., გვ. 27, ტაბ. III.

⁴² ნ. უგრეღიძე, დასახ. ნაშრ.

⁴³ გ. ნიორაძე, კარსნისხევის... დასახ. ნაშრ., გვ. 26, ტაბ. III.

არმაზისხევის⁴⁴, იალსარის⁴⁵ და თელოვნის⁴⁶ სამაროვნებზე. საკინძის აღნიშნული ტიპი ძირითადად გავრცელებული ჩანს IV—V საუკუნეებში. სამარხში აღმოჩენილ ბრინჯაოს ბეჭედზე შესაძლოა თვალბუდე იყო დარჩილული. ბეჭედები, რომელთა რკალი და თვალბუდე განცალკევებულია, IV—VIII საუკუნეებში ჩანს გავრცელებული⁴⁷. № 4 სამარხი ინდივიდუალურია, რაც მის ადრეულობაზე უნდა მიუთითებდეს. აღნიშნული ვითარების გამო № 4 სამარხი შესაძლოა V—VI საუკუნეებს ეკუთვნოდეს.

სამარხი № 6. სამარხში აღმოჩენილის მსგავსი ბრინჯაოს მრგვალგანივკვეთიანი საკინძები, რომელთა თავები ბროწეულის ყვავილის ფორმის მძივებითაა შემკული, ყველაზე უფრო გავრცელებული სამკაულია აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის სამაროვნებზე (ტაბ. XVI). ამ ტიპის საკინძები სამთავროს სამაროვანზე ახ. წ. VI საუკუნიდან ჩნდება⁴⁸ და უმეტესად გვხვდება VI—VIII საუკუნეთა ინვენტარის შემცველ კომპლექსებში. ანალოგიური საკინძები აღმოჩენილია აგრეთვე არმაზისხევი⁴⁹, კარსნისხევი⁵⁰, თელოვანში⁵¹ და სხვ. № 6 სამარხში აღმოჩენილი საკინძები, რომელთაც თავი ბროწეულის ყვავილის ფორმის ლავვარდისფერი მძივით აქვს შემკული, უფრო რთული აღნაგობისაა, რაც მის გვიანდელობაზე უნდა მიუთითებდეს. ვერცხლის ბეჭედი, რომლის თვალბუდეში გემა-ინტალიო ზის (ტაბ. X₁₃) სასანური წარმოშობისაა⁵². ამ ფორმის ბეჭედები VI—VIII საუკუნის სამარხებშია ძირითადად აღმოჩენილი⁵³. ამავე პერიოდშია გავრცელებული რკინის ბოლოებდამსხვილებული სამაჯურები⁵⁴. დაახლოებით ამავედროულია № 6 სამარხში აღმოჩენილი ინვენტარის დანარჩენი ნაწილიც. გამოჩალის წარმოადგენს ბრინჯაოს მთლიანადსხმული ლურსმნისებურთავიანი საკინძი (ტაბ. XVI₇), რომელიც დამახასიათებელია უფრო ადრეული სამარხეული კომპლექსებისათვის. ადრეული ჩანს აგრეთვე ძვლის ბურთულათავიანი საკინძებიც. ზემოაღნიშნულის გამო, № 6 სამარხი, შესაძლოა, VI—VII საუკუნეებით დავათარილოთ.

სამარხი № 7. სამარხში აღმოჩენილი ერთადერთი მშვილდსაკინძის (ტაბ. XVI₂₉) ანალოგები მრავლადაა დადასტურებული სამთავროს სამაროვანზე⁵⁵, არმაზისხევი⁵⁶, ურბნისში⁵⁷, ბეთანიაში⁵⁸. აღნიშნული მშვილდსაკინძე-

⁴⁴ მცხეთა, I, დასახ. ნაშრ., ტაბ. CXVII.

⁴⁵ Р. Р а м и ш в и л и, Исследование раннефеодального... დასახ. ნაშრ., გვ. 115, სურ. № 6₁₋₂.

⁴⁶ ვ. ნ ი კ о л а ი შ ვ ი ლ ი, დიღმის ხეობის... დასახ. ნაშრ., გვ. 11.

⁴⁷ მ. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, გვიანანტიკური და ადრე... დასახ. ნაშრ., გვ. 117.

⁴⁸ ო. ტ ყ ე შ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, სამთავროს ახ. წ. IV—VIII სს. სამარხებში... დასახ. ნაშრ., გვ. 158—159, სურ. 1, 3; ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, ადრეულ შუასაუკუნეთა... დასახ. ნაშრ., გვ. 76, ტაბ. II.

⁴⁹ მცხეთა, I, დასახ. ნაშრ., გვ. 135—146.

⁵⁰ გ. ნ ი ო რ ა ძ ე, კარსნისხევის სასაფლაო, დასახ. ნაშრ., ტაბ. III.

⁵¹ ვ. ნ ი კ о л а ი შ ვ ი ლ ი, დიღმის ხეობის... დასახ. ნაშრ., გვ. 11.

⁵² А. Я. Б о р и с о в, В. Г. Л у к о н и н. Сасанидские геммы, Ленинград, 1963, с. 139, табл. 427.

⁵³ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, ადრეულ შუასაუკუნეთა... დასახ. ნაშრ., გვ. 77—78, ტაბ. II.

⁵⁴ ი ქ ვ ე, ტაბ. II.

⁵⁵ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, ადრეულ შუასაუკუნეთა მინის... დასახ. ნაშრ., გვ. 77, ტ. II.

⁵⁶ მცხეთა, I, დასახ. ნაშრ., გვ. 155—156, ტაბ. CXVI.

⁵⁷ ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ნაქალაქარი ურბნისი, დასახ. ნაშრ., გვ. 126—127, სურ. 57.

⁵⁸ ი. კ ი კ ვ ი ძ ე, ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ადრეფეოდალური ხანის სამაროვანი ბეთანიასთან, სსმმ, ტ. XXIII—B, 1961, გვ. 120, ტაბ. 112.

ბი ზოგადად VI — VIII საუკუნეებით თარიღდება⁵⁹. № 7 სამარხში გამოვლენილ მშვილდსაქინძის ზუსტი პარალელი ეძებნება ჩრდილოეთ კავკასიაში აღმოჩენილ კომპლექსებში, სადაც იგი VII საუკუნით თარიღდება⁶⁰. ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია № 7 სამარხის ამავე პერიოდით დათარიღება.

სამარხი № 8. სამარხში აღმოჩენილ რომბისებურფარაკიანი ბეჭდის (ტაბ. XVII₂₁) მსგავსი ბეჭდები ძირითადად VI—VIII საუკუნეებშია გავრცელებული⁶¹. ამავე პერიოდში გვხვდება რკინის ბოლოებდასხვილებული სამაჯურები⁶² (ტაბ. XV₂₃). ადრეულია ამავე სამარხში აღმოჩენილი რკინის ბურთულათაგვიანი (ტაბ. XIV₂₅) საკინძი. ამ ტიპის საკინძები, როგორც წესი, IV—V საუკუნეების სამარხეულ ინვენტარში გვხვდება⁶³. № 8 სამარხში აღმოჩნდა, აგრეთვე, რკინის სოკოსებურთაგვიანი საკინძი (ტაბ. XVI₂₄). ზემოაღნიშნულის გამო, № 8 სამარხი დაახლოებით VI—VII საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.

სამარხი № 10. სამარხში აღმოჩენილი გერცხლის ბეჭდის ფორმა (ტაბ. XV₄₃). ტიპურია VI—VIII საუკუნეში გავრცელებულ სამარხეულ ინვენტარს შორის⁶⁴. ანალოგიური ბეჭედი აღმოჩენილია თრიალეთში⁶⁵. პროფ. ბ. კუფტინმა კომპლექსი, რომელშიც აღნიშნულ ბეჭედთან ერთად კავადის (487—499 წწ.) მონეტაც შედიოდა, VI—VII სს. დაათარიღა⁶⁶. № 10 ქვაყუთში აღმოჩენილ ბრინჯაოს არხალეტიკური მშვილდსაქინძის ანალოგები (ტაბ. XV₄₄), როგორც ზევით აღინიშნა, გვხვდება VI—VIII საუკუნეებში. ადრეფეოდალური ხანით თარიღდება ჩვენს სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ბეჭდის (ტაბ. XVI₄₂) ანალოგები არმაზისხევის სამაროვანზე⁶⁷, თრიალეთში⁶⁸. № 10 სამარხის თარიღი ზოგადად შეიძლება VI—VII საუკუნეებით განისაზღვროს.

სამარხი № 11. სამარხში აღმოჩენილი რკინის მშვილდსაქინძების (ტაბ. XV₁₆) ანალოგები კარგადაა ცნობილი სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილ კომპლექსებში⁶⁹. აქ იგი VI—VIII საუკუნეებში გვხვდება. მსგავსი მშვილდსაქინძები აღმოჩენილია არმაზისხევიში⁷⁰, ურბნისში⁷¹, თრიალეთში⁷². შედარებით აძველებს № 11 სამარხის თარიღს რკინის ბურთულათაგვიანი საკინძები (ტაბ. XVI₁₈). № 11 სამარხი VI—VII საუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს.

დაახლოებით ამავე პერიოდის უნდა იყოს № 12, 13 და № 15 სამარხები, რომლებშიც მხოლოდ თითო-თითო ნივთი აღმოჩნდა.

⁵⁹ ბ. ჯორბენაძე, ფეოდალური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები ერწოს ველზე, „მაცნე“, 1968, № 2, გვ. 224, ტაბ. I₂.

⁶⁰ А. К. Амброз, Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. СА, № 3, Рис. 15₁₋₂.

⁶¹ Б. Угрюмов, Адригел, შუასაუკუნეთა მინის..., დასახ. ნაშრ., გვ. 78, ტაბ. II.

⁶² იქვე, ტაბ. II.

⁶³ იქვე, გვ. 48—49, სურ. 28, ტაბ. I.

⁶⁴ იქვე, ტაბ. II.

⁶⁵ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триаleti, დასახ. ნაშრ., გვ. 22, სურ. 25.

⁶⁶ იქვე, გვ. 22.

⁶⁷ მცხეთა, I, დასახ. ნაშრ., ტაბ. CXVI—CXVII.

⁶⁸ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки... დასახ. ნაშრ., გვ. 22, სურ. 25₃.

⁶⁹ Б. Угрюмов, Адригел, შუასაუკუნეთა... დასახ. ნაშრ., გვ. 77, ტაბ. II.

⁷⁰ მცხეთა, I, დასახ. ნაშრ., ტაბ. CXVI—CXVII.

⁷¹ Б. К. Лавров, Нахалаქარი ურბნისი, დასახ. ნაშრ., გვ. 127, სურ. 57₁₋₂.

⁷² Б. А. Куфтин, Археологические раскопки... დასახ. ნაშრ., გვ. 22, სურ. 25₈.

სამარხი № 16. სამარხში აღმოჩენილ ჯვრისგამოსახულებიან საკინძს (ტაბ. XVI₄₆) პარალელი ეძებნება თრიალეთში⁷³. სანთაში აღმოჩენილი კომპლექსი კი, როგორც აღვნიშნეთ, ბ. კუფტინმა V — VII საუკუნეებით დაათარილა. დაახლოებით ამავე პერიოდში ჩანს გავრცელებული ქვაყუთში აღმოჩენილი დანარჩენი საკინძები⁷⁴. № 16 სამარხის ინვენტარი შესაძლოა VI—VII საუკუნეებით დათარიღდეს.

სამარხი № 17. სამარხში აღმოჩენილი საკინძები ზემოაღნიშნულის ანალოგიურია, ამიტომ მათი თარიღი შეიძლება VI—VII სს-ით განისაზღვროს.

სამარხი № 18. სამარხში აღმოჩენილის მსგავსი ბეჭდები (ტაბ. XVI₄₈), IV—VIII სს. ძეგლებზეა გამოვლენილი⁷⁵. რკინის მთლიანადნაქედი საკინძი (ტაბ. XVI₃₇) შედარებით აძველებს ქვაყუთის თარიღს.

№ 18 სამარხიც შესაძლოა VI—VII სს-ით დათარიღდეს.

სამარხთა ტიპები და დაკრძალვის წესი

ვაშლაჯვარის სამაროვანზე, როგორც აღვნიშნეთ, დადასტურდა ორი ტიპის სამარხები: ქვის ფილებით გადახურული ორმოსამარხები (6) და ქვაყუთები (18). სამარხი ორმოები თირშია გაჭრილი, ამიტომ მათი კონტურების ფიქსირება ადვილად ხდებოდა. ყველა მათგანი გეგმაში უსწორო ოვალის ფორმისაა. სამარხი ორმოს სიგრძე 1,4 მ-დან 2 მ-მდე მერყეობს; სიგანე საშუალოდ 0,5 მ-ია, სიღრმე კი 0,5 მ-დე აღწევს. ბავშვებისათვის განკუთვნილი სამარხი ორმოები შესაბამისად მცირე ზომისაა. ორმოსამარხები გადახურულია ქვიშაქვის უხეშად ნათალი ფილებით: გვხვდება ორი, სამი, ოთხი და ხუთი ფილით გადახურული სამარხი ორმოები. ერთ შემთხვევაში გადასახურავად გამოყენებულია რიყის ქვაც. სამაროვანზე აღმოჩენილი ყველა ორმოსამარხი ინდივიდუალურია. სამარხები დამხრობილია OW ღერძზე, მიცვალებულები გულ-აღმა წვანან, თავით W-კენ მიმართული. ერთ შემთხვევაში (სამარხი № 19) მიცვალებული მარჯვენა გვერდზე დაუკრძალავთ, კიდურებმოკეცილი.

სამარხის ზემოაღნიშნული ტიპი დადასტურებულია სამთავროს ადრეფეოდალური ხანის სამაროვანზე⁷⁶, აგრეთვე კახეთში⁷⁷. სამარხის ეს ტიპი, როგორც წესი, ადრეულია და სამართლიანად ითვლება ორმოსამარხებიდან ქვაყუთებზე გარდამავალი ეტაპის სამარხებად. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სამარხის ორივე ტიპი თანაარსებობს ქრისტიანობის გავრცელების ადრეულ ეტაპზე. ვაშლაჯვარას სამაროვანზე გამოვლენილ ორივე ტიპის ადრეულ სამარხებში დაფიქსირდა მიცვალებულთა დაკრძალვის წარმართული — არა-ქრისტიანული წესი (კიდურებმოკეცილი, მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე დასვენებული).

ვაშლაჯვარის სამაროვანზე გათხრილი ქვაყუთები ნაგებია ქვიშაქვის უხეშად ნათალი ფილებით. სამარხები ნაწილობრივ თირშია გაჭრილი და შედგე-

⁷³ დასახ. ნაშრ. გვ. 22, სურ. 25.

⁷⁴ ნ. უ ვ რ ე ლ ი ძ ე, ადრეულ შუასაუკუნეთა მინის... დასახ. ნაშრ., ტაბ. I—II.

⁷⁵ ი ქ ვ ე, გვ. 77—78, ტაბ. II.

⁷⁶ ო. ტ ყ ე შ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, ადრეფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურის ძეგლები სამთავროს სამაროვნიდან (ახ. წ. IV—VIII სს.), დასახ. ნაშრ., გვ. 256.

⁷⁷ Р. Р а м и ш в и л и, Исследование раннефеодального могильника «Нарсари», დასახ. ნაშრ., გვ. 119—120.

ნილია ოთხიდან ექვსამდე ფილაქვით. ყველა მათგანი ბანურსახურავიანია. სახურავ ფილებს შორის დარჩენილი სივრცე შევსებულია წვრილი ქვე-ბით. ერთ შემთხვევაში სამარხზე ქვიშაქვის წარწერიანი სტელა აღუმართავთ. სტელას ძირზე სამაგრად შემოწყობილი პქონდა რიყის ქვები (ტაბ. XVII).

სამაროვანზე აღმოჩენილი ქვაყუთების უმეტესი ნაწილი კოლექტიური—საოჯახო სამარხებია. აქ ორიდან ოთხამდე მიცვალებულია დაკრძალული. სამ შემთხვევაში სამარხი ინდივიდუალური აღმოჩნდა. ქვაყუთებში მიცვალებუ-ლები ძირითადად ქრისტიანული წესით არიან დაკრძალული: გულამა, გაშო-ტილ პოშაში, ხელები ნებისმიერად უწყევით, თავით W-კენ დამხრობი-ლი. ოთხ სამარხში დადასტურდა მიცვალებულთა კიდურებმოკეცილი დაკრ-ძალვა.

ვაშლაჯვარის სამაროვანზე გათხრილი 24 სამარხიდან 6 უინვენტარო აღ-მოჩნდა. აქედან 4 ქვის ფილებით გადახურულ ორმოსამარხებზე მოდის. ჩვე-ნი აზრით, აღნიშნული ვითარება, გარდა რელიგიურისა (როგორც ცნობი-ლია, ქრისტიანული რელიგია ოფიციალურად კრძალავდა სამარხებში ნივთე-ბის ჩატანებას), აგრეთვე სოციალური ფაქტორით უნდა აიხსნას. ქვაყუთების გამართვა გარკვეულ ეკონომიურ სახსარს ნიშნავდა.

ქვაყუთები სამარხის გაბატონებული ტიპია ადრეფეოდალური ხანის აღ-მოსავლეთ საქართველოში. ვაშლაჯვარის სამაროვანი ამ მხრივ არ გამოირჩე-ვა აღნიშნულ ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ძეგლებისაგან.

ვაშლაჯვარის სამაროვანზე აღმოჩენილი ინვენტარის ძირითადი ნაწილი სამკაული და ტანისამოსთან დაკავშირებული ნივთებია. სრულიად არ ჩანს იარაღი და კერამიკა.

ვაშლაჯვარის სამაროვანზე ერთხელ კიდევ დადასტურდა ცვლილებანი IV საუკუნისა და მისი შემდეგი პერიოდის აღმოსავლეთ საქართველოს მატერია-ლურ კულტურაში, რომელიც ძირითადად ქვეყნის ფეოდალიზაციისა და ქრის-ტიანობის დამკვიდრების შედეგს ასახავდა.

В. В. НИКОЛАИШВИЛИ

ВАШЛАДЖВАРСКИЙ МОГИЛЬНИК

(Резюме)

В работе рассматриваются материалы обнаруженные на Вашладжварском могильнике.

На могильнике выявлены погребения двух типов: грунтовые погребения с перекрытием из каменных плит и каменные ящики. Первый тип погребения индивидуальный, а каменные ящики, как правило, содержат коллективные захоронения покойников.

На Вашладжварском могильнике удалось выделить погребения двух хронологических групп. Первая группа погребений датируется IV—V вв., вторая группа содержит материал VI—VII вв. нашей эры. Обряд захоронения в основном христианский: костяки лежат в вытя-

нутой позе, головой на запад. В нескольких случаях зафиксирован архаичный обряд захоронения: покойники лежат на боку, в скорченной позе.

Основная часть инвентаря, обнаруженного в погребениях Вашладжарского могильника, украшения и предметы сдежды.

На Вашладжварском могильнике еще раз засвидетельствованы изменения в материальной культуре раннесредневековой Грузии, которые в основном отражали черты феодализации и христианизации страны.

წიგნების კულტურის ისტორიის ზოგადი საკითხებისათვის¹

ცნობილია, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენი ქვეყნის უძველესი ისტორიის შესწავლის საქმეში არქეოლოგიური ძეგლების გამოვლენას და შესწავლას. არქეოლოგიური მასალის მეშვეობითაა ძირითადად შესაძლებელი უძველესი, წერილობითი წყაროების მონაცემებამდე ხანის აღმოსავლეთ, თუ დასავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის შესწავლა; უაღრესად საინტერესოა საკითხთა ის წრე, რომელიც შესწავლის სფეროში უნდა მოექცეს. ამ მხრივ გარკვეულ ინტერესს იწვევს დასავლეთ საქართველოს (კოლხეთ-ეგრისის) ისტორიასთან დაკავშირებული საკითხები. უძველესი ხანისადმი მისაკუთვნიებული არქეოლოგიური კულტურები (ნეოლითური, ადრებრინჯაოს, თუ შუაბრინჯაოს ხანისა) შედარებით მოგვიანო ხანის წერილობითი წყაროების რიგ ტომებთან დაკავშირებას გულისხმობენ. დგება საკითხები ძველ — კოლხურ, თუ სხვა ტომთა პირველსაფეხურის და მათი გავრცელების არეალის დადგენის, ასევე ტომთა ეთნოგენეზის კვლევის თვალსაზრისით და სხვა.

ერთგვარი რომანტიკული ბურჟუაზია მოსილი კოლხეთის ისტორიის მომდევნო ხანა, რომლის შესახებ ცნობები აისახა, როგორც აღმოსავლურ წყაროებში, ასევე დასავლურ (ბერძნულ) მითოლოგიასა და მწერლობაში. ამიტომაცაა, რომ ადრევე მეცნიერული ინტერესების ქვეშ მოქცეული დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორია, მათი გენეზისის, გავრცელების, აღმოსავლურ, თუ ანტიკურ ქვეყნებთან ურთიერთობის საკითხები უკანაგულ ხანებში მკვლევართა განსაკუთრებული ყურადღების ქვეშ მოექცა; შესაბამისად გაჩნდა ვრცელი სტატიები და მონოგრაფიული ხასიათის გამოკვლევები (გ. მელიქიშვილი, თ. ლორთქიფანიძე, მ. ინაძე, თ. მიქელაძე, ლ. სოლოვიოვი, შ. ინალ-იფა და სხვ.). საკითხების სირთულე, მასალის უკმარობა და რიგ შემთხვევაში მკვლევართა გადაჭარბებული სურვილი ერთგვარად დასრულებული თეორიების შექმნისა ხშირად სრულიად დიამეტრიულად საწინააღმდეგო კონცეფციების წამოყენებას იწვევს. ყველაფერი ეს, ძირითადად, მცირე გამონაკლისის გარდა, ცხადია, საკითხების შესწავლის საქმეს წინ სწევს.

¹ წაკითხულია ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შუასაუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილების 1977 წლის 17 მარტის სხდომაზე. ტექსტი იბეჭდება ცვლილების გარეშე.

ანტიკური საისტორიო და სხვა ხასიათის მწერლობის მონაცემები სხვადასხვა ეთნიკურ ერთეულთა შესახებ ხშირად წინააღმდეგობრივ ცნობებს შეიცავენ, მათი საცხოვრისის და ვინაობის შესახებ ნათელი წარმოდგენის შექმნა ჭირს, ამასთან, როგორც ცნობილია, ახ. წ.-მდე დასავლეთ საქართველო წყაროებში უპირატესად ერთი გეოგრაფიული სახელწოდებით — კოლხეთად გვევლინება. ეს და კიდევ ის გარემოება, რომ უკანასკნელი ხანის არქეოლოგიური მონაცემებით (რაც შესაბამისად ხაზგასმით აღინიშნება სპეციალურ ლიტერატურაში) დასავლეთ საქართველოს მატერიალურ კულტურაში ძვ. წ. მე-3 ათასწლეულის მიწურულიდან ძირითადად ერთგვაროვან არქეოლოგიურ კულტურასთან გვაქვს საქმე, რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილებების გარეშე, მკვლევარებს ერთგვარად უქმნის საფუძველს ერთი ძირითადი ეთნოსის არსებობა ივარაუდონ. ხდება ერთგვარი იგნორირება იმ უცილობელი ფაქტისა, რომ „დასავლეთ საქართველო ყოველთვის მრავალტომიანი ქვეყანა იყო“ (ს. ჯანაშია) და ვიღებთ იმას, რომ ე. წ. კოლხური კულტურის მატარებელი ხალხი ან მხოლოდ კოლხებია, ანდა კიდევ, ვთქვათ აფხაზური, თუ მისი მონათესავე ტომები. მოტანილი ფაქტი კიდევ ერთი მაგალითია ჩვენ მიერ ზემოთ უკვე აღნიშნული, დიანეტრალურად საწინააღმდეგო კონცეფციების არსებობის საილუსტრაციოდ.

ერთიანი კოლხეთის სამეფოს მოშლის და მის ადგილას სხვადასხვა ტომობრივი ერთეულების (სამთავროების) გაჩენა ახ. წ. პირველ საუკუნეებში შედარებით კარგად აისახა ძირითადად უცხოურ საისტორიო მწერლობაში, ამასთან თითქმის უფრო ადვილი შესაძლებელი გახდა თითოეული ტომობრივი ერთეულის საცხოვრისი ტერიტორიის განსაზღვრა. უცხოურ ((ბერძნულ-ბიზანტიურ) წყაროთა მონაცემები მნიშვნელოვნად იზრდება რომის დასავლეთ საქართველოში ახალი ექსპანსიის, განსაკუთრებით კი ბიზანტია — ირანს შორის მიმდინარე ომების დროს. პოლიტიკური ისტორიის გადმოცემისას ისტორიკოსები ადგილობრივ ტომთა საცხოვრისისა და ყოფასთან დაკავშირებულ მთელ რიგ საკითხებს გვაძევენ. უთუოდ ანგარიშგასაწევია ქართული და სხვა (მაგ. სომხური) წყაროების მონაცემები იგივე ხანას რომ შეეხებიან.

აკად. ნ. ბერძენიშვილი, განიხილავდა რა საკითხს არქეოლოგიური მასალის გამოყენების შესაძლებლობის შესახებ ტომთა ეთნიკური ვინაობისა და ყოფის საკითხებზე მსჯელობისათვის, აღნიშნავდა, რომ ჩვენი კვლევის სფეროში ძირითადად და პირველ რიგში უნდა მოექცეს პერიოდი, რომელიც არქეოლოგიური მონაცემების შემოწმების შესაძლებლობას და შესაბამისად კომპლექსური კვლევისათვის იძლევა მასალას; ზემოთ აღნიშნული პერიოდი ახ. წ. პირველი საუკუნეებიდან მოკიდებული ადრე შუა საუკუნეების ჩათვლით უკვე თავისუფლად შეიძლება მივიჩნიოთ ასეთ ხანად.

ახ. წ. პირველი საუკუნეების და მომდევნო ხანის დასავლურქართულ ტომთა ვინაობის, გავრცელების, სოციალ-ეკონომიკური განვითარებისა, თუ კულტურის საკითხებზე მსჯელობა, თუ არასპეციალური კვლევის პერიოდს არ მივიღებთ მხედველობაში, მეტ-ნაკლები მოცულობითა და სიღრმით გვხვდება ჩვენი დროის ავტორებთან (ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, გ. მელიქიშვილი, ოთ. ლოთქიფაშვიდი, მ. ინაძე, ნ. ლომოური, პ. ინგოროყვა, გ. ლომთათიძე და სხვ.). ამასთან, ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ იმის გამო, რომ დასახელებულ მკვლევართა ერთი ნაწილის ხელთ უკვე იყო თანამედროვე არ-

ქეოლოგიის მონაცემები, ძირითადად ვხვდებით მათი წერილობით წყაროებთან შეთანხმებისა და გაანალიზების ზომიერ და ოპტიმალურ მიდგომას. სამწუხაროდ, არქეოლოგიური მასალის მომრავლების პარალელურად არსებული წერილობითი წყაროებისა, ენობრივი, ტოპო თუ ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, ისტორიული წარსულის პრეტენზიული რეკონსტრუქციების ცდებიც გვხვდება, ამგვარად გვეჩვენება ჩვენ ი. ვორონოვის ნაშრომი: „Тайна Цebelдинской долины“².

ი. ვორონოვის ნაშრომი, მართალია, პოპულარული ხასიათის წიგნს წარმოადგენს, მაგრამ მასში გადმოცემული მთელი რიგი დებულებები, ავტორის მეცნიერული კვლევის შედეგების განზოგადებას წარმოადგენს, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ადრევე გამოქვეყნდა სტატიებისა თუ თეზისების სახით. ნაშრომი, როგორც სათაურიდანვე ჩანს, სპეციალურად ეძღვნება წებელდის გვიანანტიკურ — ადრე შუა საუკუნეების მატერიალურ კულტურას; ისტორიული, წებელდის ტერიტორიაზე გამოვლენილი კულტურა მთელი დასავლეთი საქართველოს, ისტორიული ეგოისის ფონზეა განხილული და, ამდენად, ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო, და ნაწილობრივ კვლევის სფეროშიც მოხვედრილ საკითხებს ეხება. ბუნებრივია, ამიტომაც გაგვიჩნდეს სურვილი მისდამი ჩვენი დამოკიდებულების გამოხატვისა. აქვე შევნიშნავთ, რომ თუ ადრე შუა საუკუნეების ეგოისის სამოსახლოთა შესწავლის თვალსაზრისით ერთგვარად დაძლეულია ხარვეზი, მცირე გამონაკლისის გარდა თითქმის არ არის მიკვლეული და შესწავლილი სამაროვნები, რაც გარკვეულად აფერხებს მთელი რიგი საკითხების შესწავლას.

ამ მხრივ წებელდა და მისი გარემო ერთგვარ გამონაკლისს წარმოადგენს. იგი თავისი ძეგლებით ადრევე იქცეოდა ყურადღებას (პ. უვაროვა, ა. მილერი, დ. ბაქრაძე, მ. ივანოვი, ვ. სტრუვე, ლ. სოლოვიოვი და სხვ.), პირველი თხრით გამოვლენილი არქეოლოგიური სამარხეული კომპლექსი 1945 წელს უკავშირდება (ი. გრძელიშვილი), შედარებით ფართო გათხრითი სამუშაოები კი აქ პირველმა აფხაზმა არქეოლოგმა ი. თრაფიშმა დაიწყო. მის გარდა მასთან ერთად და შემდგომ აქ არქეოლოგიურ სამუშაოებს ატარებდნენ არქეოლოგები გ. შამბა, მ. გუნბა, ი. ვორონოვი. მასალები განათხარი ძეგლებიდან ავტორთა მიერ, მათდა სასახელოდ უნდა ითქვას, თითქმის მთლიანად გამოქვეყნებული. შესწავლის თვალსაზრისით შეინიშნება ერთგვარი დისპროპორცია: სამარხეული კომპლექსების პარალელურად თითქმის არა გვაქვს მასალები სამოსახლოებიდან, ციხეებიდან. ი. ვორონოვის ნაშრომი: „Тайна Цebelдинской долины“, თუმცა ერთგვარად განმაზოგადებელი, პოპულარული ნაშრომია, ძეგლების შესახებ, შესწავლის ისტორიიდან მოკიდებული, თითქმის, სრულ ინფორმაციას იძლევა; ცალკეა აქ განხილული სამოსახლოები, ციხეები, სამაროვნები, გზები. ცალკე თავები ეძღვნება სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური ორგანიზაციის, რელიგიისა და კულტურის საკითხებს, განვითარების ეტაპებს და, რაც მთავარია, წებელდური კულტურისა და, შესაბამისად, ეთნოსის გენეზისის საკითხებს.

ჩვენ შორს ვდგევართ სურვილისაგან, დაწვრილებით შევეხოთ თავებს, სადაც ავტორი იძლევა მასალის გადმოცემას, განსაკუთრებით იმ ნაწილში, სადაც განხილულია სამოსახლოები და ციხეები; თუ მხედველობაში არ მივი-

² И. Воронов, Тайна Цebelдинской долины, М., 1975.

ლებთ ა. მილერის ჯერ კიდევ 1907 წელს ჩატარებულ მცირე სამუშაოს წიბი-
ლიუმის ციხეზე და მ. თრაფშის ასევე მცირე მასშტაბის გათხრებს სამოსახ-
ლოზე, ამგვარი სამუშაოები, განსაკუთრებით დაზვერვა-აზომვითი ხასია-
თისა, ფართო მასშტაბით, ავტორს გარდა, კომპლექსურად თითქმის ჯერ არა-
ვის უწარმოებია, ამიტომ ძნელია შეამოწმო ან, მით უმეტეს, ედავო მას მის-
სავე მიერ მოტანილ მონაცემებში. ისე კი ყველა ეს არქეოლოგიურად ჯერ კი-
დევ შეუსწავლელი ძეგლი ისეთი ზუსტი მონაცემებით არის წარმოდგენილი,
უნებურად კითხვა გვებადება, როგორღა ხერხდება ასე მხოლოდ ზედაპირუ-
ლი დაზვერვების გზით ძეგლების მოცულობასა, რაობასა, სამოსახლოთა და-
გეგმარება-შენების ტექნიკასა და კიდევ სხვა მრავალ საკითხზე განმა-
ზოგადებელი მსჯელობა. აშკარაა ცდა ავტორისა, სრულად წარმოადგინოს
წებელდური კულტურის მატარებელი ხალხის ცხოვრების მთელი სურათი,
მაგრამ საკითხავია როგორ... ასე მაგ., ავტორი აღნიშნავს: «Первоначально
поселения основывались на вершинах, затем на определенном этапе
своего развития они получали оборонительные стены, за которые про-
должали распространяться по мере увеличения числа жителей»
(გვ. 27). ასეთი დასკვნა ციხეების და საერთოდ სამოსახლოთა გენეზისის შე-
სწავლის თვალსაზრისით პრინციპული საკითხის გადაჭრას ნიშნავს. შეიძლება
კი ამის გაკეთება თუნდაც მცირე მასშტაბის გათხრების გზით? იმავე მიზე-
ზით არამყარი გვეჩვენება იგივე აბზაცის მეორე წინადადებაში გამოთქმული
აზრი: «Судя по имеющимся данным, обследованные поселения це-
бельдинской культуры вполне сложились уже к началу V в. н. э.»
საკითხავია, ასეთ შემთხვევაში სად უნდა ვეძებოთ მათი ადრეული
საცხოვრისის კვალი, თუ კი სამარხების მიხედვით ასეთის არსებობა
II საუკუნიდან ივარაუდება?

დამარხვის წესთან დაკავშირებით ი. ვორონოვი აკრიტიკებს წინამორბედ
მკვლევარებს, ძირითადად სწორად ახდენს ადრე საყრდენად მიღებული ზოგი
სამარხეული კომპლექსის გადათარიღებას; განიხილავს რა დაკრძალვის წესსა
და სამარხეულ ინვენტარს, თვლის, რომ წებელდის კულტურის მატარებელ-
ნი ერთთავად VII საუკუნის ჩათვლით წარმართები არიან. ეს საკითხი ჩვენ
არ გვეჩვენება საბოლოოდ ადვილად გადასაჭრელი. ზოგიერთი მონაცემი,
თვით ავტორისავე შენიშვნით, სხვაგვარადაც შეიძლება აიხსნას. ასე მაგ., და-
მარხვის წესში ქრისტიანული წესის (დამხრობის) არდაცვა დასაკრძალი ად-
გილის რელიეფიდანაც შეიძლება გამომდინარეობდეს, მეორეც, არ გვეჩვენ-
ება მართალი მის მიერ არქეოლოგიურ მასალაზე (კერამიკა, მინა და სხვ.)
ქრისტიანული ნიშნების აბსოლუტური იგნორირება მათი მომხმარებელი ადამი-
ანების მსოფლმხედველობის განსაზღვრის დროს. ამ დროს წინ წამოწეულია
არაქრისტიანული ნიშნებით წარმართული მომენტის მტკიცება. აქ (და არა
მარტო აქ) ავტორი უგულვებელყოფს წერილობითი წყაროების ცნობებს
ამ საკითხზე, დუმილით უვლის გვერდს მათ მონაცემებს... აშკარაა, არქეო-
ლოგიური მასალები ერთგვარ წინააღმდეგობაში არიან წერილობითი წყარო-
ების მონაცემებთან აფშილების, და არა მარტო აფშილების, ადრეული გაქ-
რისტიანების შესახებ რომ მოგვითხრობენ... და მაინც აშკარაა, რომ წებელ-
დის სამაროვნების მკვიდრნი დიდი წარმართული გადმონაშთებით ცხოვრო-
ბენ. პირადად ვფიქრობთ, რომ ასეთის არარსებობით უნდა აიხსნებოდეს და-
სავლეთ საქართველოში განსაკუთრებით IV—V საუკუნეების და მომდევნო

ხანის ინვენტარიანი სამაროვნების გერმიკვლევა, რაც ნაწილობრივ ძველკოლხური დაკრძალვის წესის ტრადიციების არსებობითა და, უკვე ქრისტიანულ ხანაში, ინვენტარიან სამარხთა შემცირებით უნდა აიხსნას უპირატესად.

განსხვავებით წინამორბედ მკვლევართაგან ი. ვორონოვი ე. წ. „წებელდურ“ ცულს მაინცდამაინც წებელდური კულტურის კომპონენტად არ მიიჩნევს, ავლებს კიდევ შორეულ პარალელს ფრანგულ „ფრანცისკებთან“, აქ არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ დასავლეთ საქართველოში ამგვარი ცულების გავრცელების არეალი მნიშვნელოვნად გაფართოვდა. ბოლო ხანის აღმოჩენებიდან ჩვენთვის ცნობილია შემდეგი პუნქტები: ჩხარი, ლეჩხუმი, ზუგდიდის რაიონი, აჯამეთი, ვანი, ვარდციხე და სხვ. ფართო გავრცელება ჰპოვა აღნიშნულმა ტიპის ცულმა აჭარის ეთნოგრაფიულ ყოფაში, ასე, რომ აღნიშნული ტიპის ცულები აშკარად სცილდებიან ე. წ. „წებელდური“ კულტურის წრეს.

წებელდური კულტურის ერთ ძირითად კომპონენტად მაინც ადგილობრივი თიხის ჭურჭელი გვევლინება — თეფშის, თუ ძაბრისმაგვარი პირის მოყვანილობის მქონე. ავტორი და ყველა მისი წინამორბედი ხაზგასმით აღნიშნავენ მათი დიდი ორიგინალობის შესახებ. ერთადერთი, ვორონოვისათვის ცნობილი მსგავსება მართალაც ცენტრალური კოლხეთის მასალას უკავშირდება. ვფიქრობთ, ამგვარი ჭურჭლის პარალელების არარსებობა დასავლეთ საქართველოს ძეგლების შეუსწავლელობითაც აიხსნება, ყოველ შემთხვევისათვის იგი სრულებით არ გვხვდება სამოსახლოებზე, რასაც ახსნა სჭირდება. ჩვენთვის მაინც ცნობილია ამგვარპირიანი ჭურჭლის რამდენიმე ცალის პოვნის შემთხვევა: ბუკისციხიდან (დაცულია ჩოხატაურის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში), ურეკიდან (დაცულია მახარაძის მუზეუმში), სოფ. ლიას სამარხებიდან (ნაწილობრივ გამოქვეყნებულია ლ. წითლანაძის მიერ) და ერთი დათარიღების მხრივ საეჭვო ვარდციხიდან. აქ არ შეიძლება ხაზგასმით არ აღინიშნოს მათი ერთთავად სამარხეული კომპლექსებიდან მომდინარეობის შესახებ. აღსანიშნავია ისიც, რომ ბუკისციხის და ურეკის ჭურჭლები ზოგადად შეიძლება წებელდურის სინქრონულიც იყოს, ხოლო ლიას სამაროვნისა, ქრონოლოგიურად წებელდური სამარხების ადრეულ ჯგუფს (II—III სს) უნდა დაუკავშირდეს. წებელდური კულტურის ძირითადი არეალის (კოდორის ხეობა) გარეთ აშკარად ამ კულტურასთან დასაკავშირებელი კომპლექსები (იგულისხმება, რომ წამყვანია კერამიკა — სახელდობრ, ძირითადად, დოქები), ვფიქრობთ, მხოლოდ სამარხებს უკავშირდება. ასეთებია, მაგ., გალისა და სოფ. სომხური ათარის კომპლექსები, ასევე ოჩამჩირე-გიენოსის დოქები. წებელდის სამაროვნებთან დაკავშირებული სხვა სახეობის ჭურჭელთა (პითოსები და სხვ.) მსგავსი შეიძლება გვხვდებოდეს სამოსახლოებზეც. ძაბრისებურპირიანი კერამიკის გენეზისის კვლევის დროს თითქოს შესაძლებელი გახდა ე. წ. „წებელდური“ დოქების, ტიპოლოგიური თვალსაზრისით, ელინისტური ხანის ქვევრსამარხებიდან (დაბლაგომი, დაფნარი და სხვ.) მომდინარე მასალასთან დაკავშირება, ამასთან იმ გარემოებამ, რომ ძაბრისებურპირიანი ჭურჭლების (დოქების) პოვნის თითქმის ყველა სხვა ძირითადი შემთხვევა ასევე სამარხებს უკავშირდება, ადრეანტიკური ხანის ე. წ. პანათენური ფორმის მსგავსი სპეციფიკური ჭურჭელი გაგვახსენა. აქ იგულისხმება ე. წ. ლეკითოსები, რომლებიც ძირითადად ადრეანტიკურ-ელინისტურ ხანაშია გავრცელებული; მაგ., პანათენური ამფორები, ანდა ფსევდოპანათენური ამფორისკები. აღნიშნული ჭურჭლები, ასევე ძირითადად სარიტუალო ჭურჭლებია, რომელთა დიდი ნაწი-

ლი სამარხებიდან მომდინარეობს. იქნებ ელინისტური ხანის ქვევრსამარხების ეს ტიპობრივად განსხვავებული ჭურჭელი, რომლის მსგავსი, რამდენადაც ვიცით, სინქრონულ სამოსახლოებს არ უკავშირდება ისევე, როგორც სხვა, მომდევნო ხანის ამგვარი ჭურჭელი, წებელდის სამარხეული მასალის ჩათვლით, თავისი არსებობით სწორედ სამარხებს უკავშირდება და ეს უკანასკნელი შესაძლოა გენეზისით მართლაც დაუკავშირდეს უფრო ადრეული ხანის (ქვევრსამარხების), ასევე სპეციალურ კერამიკას. წებელდის სამოსახლოებზე ამგვარი კერამიკის შესაძლებელი არსებობა მათი ფართო გავრცელებით შეიძლება აიხსნას დროის გარკვეულ მონაკვეთში, ჩვენ არა გვაქვს თითქმის არც ერთი შემთხვევა ამგვარი კერამიკის პოვნისა სხვაგან, სინქრონულ სამოსახლოებზე.

ადვილად წყვეტს ავტორი სამოსახლოებთან დაკავშირებული სხვადასხვა წარმოების კერების განლაგების საკითხს, მხოლოდ და მხოლოდ ზედაპირული მასალის მიხედვით. ამასთან უშვებს სხვადასხვა საწარმოო ცენტრების არსებობის შესაძლებლობას. მაგალითისათვის კი მოჰყავს წებელდური კულტურის გავრცელების არეალში საექვოდ შეტანილი ეშერის ნაქალაქარის მასალები, რომელთაც მხოლოდ იერი („ОРИ“) ჰქონიათ წებელდური.

ციხეებზე მსჯელობის დროს ავტორს მოაქვს მრავალი მონაცემი, რაც პირადი დაწვერვების შედეგია, ამ მხრივ სადავო თითქოს არაფერია, მაგრამ განმაზოგადებელ ნაწილში, ეფიქრობთ, საჭირო იყო თარიღებთან დაკავშირებით ერთგვარი კატეგორიულობისაგან თავის შეკავება. ძირითადად სწორი უნდა იყოს ავტორის აზრი ციხეთა კომპლექსების ძველ ტრანს—წებელდურ სავაჭრო-სტრატეგიულ პუნქტებთან დაკავშირების შესახებ, მაგრამ ხელოვნური გვეჩვენება დასკვნა, რომ თითქოს ტერიტორიის შედარებით მცირე მონაკვეთზე ზღვასთან ახლოს მდებარე ციხეების მშენებლობის ტექნიკაში გადამწყვეტად უნდა მივიჩნიოთ რომაული ხუროთმოძღვრების გავლენა, ხოლო გზის სიღრმეში განსხვავებული წყობები ზღვისპირა პუნქტებიდან დაცილების გამო უფრო მეტადაა მატარებელი ადგილობრივი ტრადიციისა.

ავტორი ერთგვარად შემზიდრობულად, ცალკე განიხილავს სამაროვნების შესწავლასთან დაკავშირებულ საკითხებს, იმ გასაგები მიზეზის გამო, რომ მათი დიდი ნაწილი უკვე გამოცემულია, ამასთან სათანადო თავებში, სადაც ლაპარაკია წებელდელთა რწმენა-წარმოდგენებზე, მატერიალურ კულტურაზე და სხვ. სწორედ სამარხეული მასალებია მოტანილი და განხილული. სამარხებთან დაკავშირებულ მცირე განმაზოგადებელ ნაწილში ავტორი სვამს საკითხს სამაროვნებად რატომღაც ერთთავად სწორედ სასოფლო-სამეურნეო კულტურებისათვის გამოსაყენებელი მიწების „ათვისების“ შესახებ, მაგრამ არ ცდილობს რითიმე ახსნას აღნიშნული გარემოება. არადამაჯერებელი გვეჩვენება მოსაზრება საერთო სამაროვანზე საოჯახო სასაფლაოებისა და ამათსა და სამოსახლოებს შორის კავშირისათვის ერთთავად „...достаточно удобными дорогами“ არსებობის შესახებ (გვ. 46), ანდა კიდევ დაშვება იმისა, რომ თითოეულ საოჯახო სასაფლაოს ჰქონდა თავისი წარმართული სალოცავი. საბუთად მოტანილია ფერდებზე სასაფლაოების შემცველი გორაკების წვერზე ქრისტიანული ტაძრების გაჩენა. ეს უაღრესად საინტერესო ფაქტი უფრო სხვა გარემოების აღმნიშვნელი უნდა იყოს.

სამაროვნების ზოგადად ადრე მიღებულ თარიღს (II—V სს) უკანასკნენი ხანის ძიების მიხედვით, რაშიც სწორედ ავტორს მიუძღვის დიდი ინიციატი-

ვა, მნიშვნელოვანი კორექტივა გაუჩნდა. გაჩნდა კომპლექსები, რომლებიც თარიღებიან VI და ზოგ შემთხვევაში VII საუკუნითაც. ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი სიახლეა წებელდური კულტურის კვლევის საქმეში. ამასთან, ავტორი იზიარებს სამარხთა დათარიღების ქვედაქრონოლოგიურსაზღვარს, რაც ჩვენი აზრით, შემდგომ დასაბუთებას საჭიროებს. ადრე, მონეტების მიხედვით მიღებული ამგვარი დასკვნა კვლავ საჭიროებს დამატებით არგუმენტაციას. არც ი. ვორონოვს აქვს რაიმე სხვა, კონკრეტული, აშკარად II საუკუნისადმი მისაკუთვნებელი მასალა, კომპლექსები და, რაც მთავარია, სამარხთა ჯგუფები. ეს, რა თქმა უნდა, პერსპექტივაში არ გამოირიცხავს ამ ხანით დასათარიღებელი კომპლექსების არსებობას.

ინტერესს იწვევს სამარხთა ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია. წებელდის სამაროვანთა მრავალრიცხოვანი ინვენტარის გარკვეული ნაწილის სპეციალური შესწავლა უკვე იძლევა ამის საშუალებას. ევროპული პარალელების გათვალისწინებით შესწავლილი მასალის ერთი ნაწილი, კერძოდ მშვილდსაკინძები, თითქმის სრულად აისახა ა. ამბროზის მნიშვნელოვან ნაშრომში „Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы“ (С. А. № 2-3, 1971). მაგრამ განსახილველ ნაშრომში მოცემული ინვენტარის ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია რიგ შემთხვევაში ერთგვარად ხელოვნურია და ფორმალურ პრინციპზეა აგებული. სხვა რომ არა იყოს რა, თვით ავტორის მიერ განხილული მასალის დიდი ჯგუფი დარღვეული სამარხებიდან მომდინარე ინვენტარია, როგორც ამას თვითონვე აღნიშნავს, და, ამდენად, სანდოობას ერთგვარად მოკლებული.

ავტორის მოსაზრებათა ძირითადი შემაჯამებელი ნაწილი მაინც, ჩვენი აზრით, მისი განმაზოგადებელი ნაწილია, იგი, წებელდის არქეოლოგიურ კულტურასთან დაკავშირებულ საკითხებს ფართო ქრონოლოგიურ ასპექტში განიხილავს განზოგადებულად. უნდა აღინიშნოს, რომ წებელდის სამაროვნების მასალაზე დაყრდნობით უკვე მ. თრაფშისა და გ. შამბას, როგორც წებელდურ მასალაზე სპეციალურად მომუშავე არქეოლოგებს, ასევე მკვლევართ (ზ. ანჩაბაძე, გ. ლომთათიძე, ნ. ლომოური, მ. გუნბა და სხვ.) აქვთ მოცემული ზოგადი საკითხების დასმის და მეტნაკლები სისრულით განხილვის ცდა. ნაშრომის აღნიშნულ განმაზოგადებელ ნაწილში ავტორი შეკუმშულად, მაგრამ, შეიძლება ითქვას, აზრობრივად ვრცლად გადმოსცემს წებელდის კულტურის წარმოშობა-განვითარების, წებელდური საზოგადოების რაობისა და სხვა საკითხების შესახებ. ავტორი ეთნიკურად აღნიშნულ კულტურას აფშილებს უკავშირებს. წებელდის სამაროვნიდან მომდინარე მასალის ანალიზი, მათი აფშილთა ტომთან დაკავშირების და სხვა საკითხების შესახებ მსჯელობა წინამორბედ არქეოლოგ მკვლევარებთანაც იგვხვდება. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს მ. თრაფშის მიერ გამოთქმული არაერთი საინტერესო მოსაზრება. მათ შორის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ აღნიშნული კულტურა გენეტიკურ კავშირშია წინამორბედი ხანის ბრინჯაოს კოლხურ კულტურასთან. იგივე მოსაზრებას გამოთქვამდა ახაჩარხვას სამაროვნის მასალების შესწავლის საფუძველზე არქეოლოგი გ. შამბაც. ამასთან, მ. თრაფშის მიერვე აღინიშნებოდა იმ საერთოს შესახებ, რომელიც ამ კულტურას გააჩნდა სარმატულ სამყაროსთან, როგორც დაკრძალვის წესის, ასევე ინვენტარის ერთგვარობის თვალსაზრისით.

ი. ვორონოვი საბოლოოდ დადგენილად მიიჩნევს წებელდის კულტურის გავრცელების მის მიერ წინა თავებში მოცემული გეოგრაფიული არეალის განსაზღვრას. არქეოლოგიური მასალების მოშველიებით იგი თვლის, რომ ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი აფშილეთსა და აბაზგეთს შორის გადიოდა ეშერის დასავლეთით — ახალი ათონის რაიონში. ავტორი თავის განსაზღვრაში წერილობითი წყაროების მონაცემებიდანაც გამოდის. სხვა შემთხვევაში ამ უკანასკნელის გაუთვალისწინებლად აღნიშნავს: „...юго-восточная граница распространения памятников Цебельдинской культуры теряется в глубине Колхиды“. აქ ავტორი იშველიებს ნ. ხოშტარას მიერ გამოქვეყნებულ ჩხოროწყუს მასალას და გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ ეს სამარხები თითქოს აფშილებს ეკუთვნოდეს. ავტორის თქმით, ახლა, როცა ცნობილი გახდა, თუ რას წარმოადგენს აფშილთა პატერიალური კულტურა, ნ. ხოშტარას მოსაზრებამ — „Приобрела совершенно реальную основу: все керамические изделия Чхороцку (вазочки, горшки и др.) находят свои аналогии в Цебельде“ (?), და რომ ინვენტარის სხვა სახეობითაც (მშვილდისაკინძები, სამაჯურები, შუბისპირები და სატევრები) ჩხოროწყუსა და წებელდის სამარხეული კომპლექსები იდენტურია ერთმანეთის; ხაზგასმულია, ცხადია, დამარხვის წესის — კრემაციის ადენტურობის შესახებაც.

წებელდური კულტურის სამხრეთით გავრცელების საზღვარს ვორონოვი ქრონოლოგიურ ასპექტში განიხილავს. განსხვავებით მ. თრაფშისაგან, რომელიც ასევე სავსებით სამართლიანად უკავშირებდა წებელდური კულტურის ელემენტებს წინამორბედი ხანის კოლხურ-ყობანური კულტურისას, ზოგად ფარგლებში, ი. ვორონოვი აქცენტს სვამს უფრო კონკრეტული მსგავსების ნიშნებზე ელინისტური ხანის აფხაზეთისა და ცენტრალური კოლხეთის მასალებთან. მოვიყვანო სრულად ავტორის მიერ ჩამოთვლილ მთელ ამ ნიშნებს: «Преимственность отмечена в профилях венчиков у пифосов, в форме одноручных кувшинов с воронкообразным венчиком и одноручных горшочков-кружек, в орнаментации крестовидным штампом по тулову, многорядной волной по верхней и боковой поверхности венчика, штампованными кружочками по верхней плоскости края мисок и т. д. Аналогичная преимственность прослежена на ряде цебельдинских гривен, фибул, браслетов, подвесок, топоров, цалд и других металлических изделий» (ივ. 135). ავტორის თქმით, ყველა ზემოთ მოტანილი მსგავსება მიუთითებს II—VII საუკუნეების აფშილთა პირდაპირ ეთნო-კულტურულ მემკვიდრეობაზე (ჩამოშლულობაზე) ელინისტური და ახ. წ. დასაწყისის ცენტრალური კოლხეთის მოსახლეობასთან. ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავს წებელდის სამოსახლოთა ისტორიის თვალსაზრისით იმ საინტერესო ფაქტის შესახებ, რომ გვიანანტიკურ სამოსახლოთა ერთ ნაწილზე მიკვლეულ იქნა ძვ. წ. I ათასწლეულისადმი მისაკუთვნებელი კულტურული ფენა, ამასთან უკანასკნელ ხანებში წიბილიუმის სამაროვანზე ქალის მდიდრული სამარხის აღმოჩენის მიხედვითაც აკეთებს დასკვნას წებელდის მოსახლეობის ავტოქთონობის შესახებ.

ავტორი გრძნობს და აღნიშნავს კიდევ, რომ მის მიერ ხაზგასმულ ორ ძირითად დებულებას: 1. წებელდური კულტურისა და ეთნოსის ავტოქთონობისა და 2. მისი და ცენტრალური კოლხეთის ელინისტური ხანის კულტურასთან

ეთნოკულტურული ნათესაობის საკითხის მტკიცე არგუმენტირებისათვის მასალები ზეცირება, მაგრამ საკითხის გადაჭრის სხვა გზას პერსპექტივაშიც ვერ ხედავს.

ზემოთ მოტანილი ავტორისეული არგუმენტაცია ჩვენ არაღამაჯერებელი გვეჩვენება, არაღამაჯერებელი იმიტომ, რომ იგი ნაწილობრივ ეყრდნობა სხვა მკვლევართა ასევე ნაკლებად დამაჯერებელ მოსაზრებებს, იგი ცდილობს არქეოლოგიის მონაცემების ხელოვნურ დაჯგუფებას და, ამდენად, ტენდენციური თეორიის შექმნას.

გაოცებას იწვევს ავტორის სითამამე ლიტერატურაში არსებული რიგი მოსაზრებების თავისებური გააზრებისა და ყოველგვარი საბუთიანობის გარეშე გარკვეული ეთნოსისადმი მიკუთვნების საქმეში. ასე მაგ., ეყრდნობა რა აკად. გ. მელიქიშვილის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც ასურული წყაროების „აბეშლა“ შეიძლება გაიგივებულ იქნას ტომობრივ სახელწოდება აბშილთან. ყოველგვარი დაფიქრების გარეშე უკავშირებს აღნიშნულ კულტურას: „...с иосителя и к жной части колхидской поздне-бронзовой культуры между Чорохом и Орду, на территории современной Северо-Восточной Турции“ (გვ. 137). აქ ავტორი იშველიებს დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ნაწილის ონომასტიკურ (ტოპონიმიკურ) მასალას — „ფსა“ დაბოლოებით და მიუთითებს შ. ინალ-იფას შედარებით ადრეულ ნაშრომზე, სადაც აფხაზურ ტომთა ადრეული განსახლების საკითხებზეა ლაპარაკი; შევნიშნავთ, რომ ეს ტოპონიმიკური მასალა ადრევეც იყო ცნობილი და აქედან გამომდინარე შესაძლებელი მოსაზრებებიცაა გამოთქმული (ს. ჯანაშია, გ. მელიქიშვილი და სხვ). მაგრამ, ცხადია, არა ასე საბოლოოდ მარტივად და კატეგორიულად გადაჭრილი.

ავტორი თავისი მოსაზრებების მთელი სქემის გასამართავად ამყარად პრიმიტიული, არამეცნიერული გზით მიდის: ისტორიულ წყაროებში არაერთგზის და არაერთხელ მოხსენებულ ეთნოსებს ერთ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში უკავშირებს ცენტრალურ და ჩრდილოეთ კოლხეთს, ამასთან ტენდენციურად მოჰყავს პეროდიტეს ცნობა კოლხთა განსახლების შესახებ; წყაროს ცნობაში მათი ჩრდილოეთი მეზობლების შესახებ მხოლოდ ჰენიოხებს ხედავს. არაფერს ვამბობთ იმის შესახებ, რომ უკანასკნელი ხანის არც ერთ სერიოზულ გამოკვლევაში არ ვხვდებით ჰენიოხებისა და აფშილების ნათესაობის საკითხის დასმას. ცნობილია, რომ ფაზისის მიდამოებში მცხოვრები ტომი ზოგ წყაროში ფასიანების სახელწოდებით მოიხსენება. ი. ვორონოვი (და არა მარტო იგი) წინასწარ შემუშავებული თეორიის შემდგომი განვითარებისათვის ფასიანებს ცენტრალური კოლხეთის „ჰენიოხების“ ერთ-ერთ სახელწოდებად მიიჩნევს. გამოვიდა „მწყობრი“ თეორია, რომელიც ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით ასე წარმოგვიდგება — „აბეშლა“ (სამხრეთ-დასავლეთი კოლხეთი) — ჰენიოხი (მთელი კოლხეთი) — ფასიანები, ცენტრალური კოლხეთის მკვიდრნი, აგრეთვე ჰენიოხთა შტო—აფშილები (აფხაზური ტომი). სამწუხაროდ თურმე, როგორც ირკვევა, არც ძვ. წ. ბოლო საუკუნეებში ცხოვრობდნენ კოლხები კოლხეთში. ანტიკურ ხანაში კოლხთა განსახლების საკითხებზე მსჯელობის დროს ი. ვორონოვი მიმართავს აკად. გ. მელიქიშვილის ნაშრომს „К истории древней Грузии“, ახდენს მის ციტირებას და აყალბებს არა მარტო ციტირებულ ნაწილს, არამედ მთელი მსჯელობის შინაარსს. გან-

ვიხილავთ ამ შემთხვევას შედარებით ვრცლად როგორც მაგალითს „მეცნიერულის“ ლოგიკისა. აი, როგორაა ციტირებული ზემოაღნიშნული ადგილი გ. მელიქიშვილის ნაშრომიდან: „Перемещение... древней (мифической) Колхиды на р. Риони является, несомненно, продуктом позднего осмысления“ (გვ. 139). მივმართოთ აკად. გ. მელიქიშვილის ნაშრომს: „Помещение политического центра древней (мифической) Колхиды на р. Риони является, несомненно, продуктом позднего осмысления, когда этот центр на самом деле переместился сюда (გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 218). კომენტარები ზემოთა: წინადადების პირველი სიტყვა „помещение“ შეცვლილია სიტყვით „перемещение“, ავტორისეულ ტექსტში ლაპარაკია არა კოლხური ეთნოსის ჩრდილოეთით გავრცელებაზე, არამედ პოლიტიკური ცენტრის ჩრდილოეთით გადანაცვლების შესაძლებლობაზე. როგორც ვხედავთ, ასეთი აზრობრივი ცვლილება მოხდა წინადადებაში სიტყვის შეცვლითა და ფრაზის გაწყვეტით: ამოღებულია ორი სიტყვა („политического центра“), რაც ასევე, ჩვენი აზრით, შეგნებულ დამახინჯებას წარმოადგენს. იგივე მიზანს ემსახურება ფრაზის ბოლო ნაწილის მოკვეცა, სადაც ასევე ცენტრის გადაადგილებაზეა ლაპარაკი. აქ არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ ის გარემოებაც, რომ ი. ვორონოვის მიერ ციტირებული ნაშრომის შესაბამის ადგილზე ტექსტში მთელ გვერდზე ლაპარაკია კულხაზე, კოლხეთის სამეფოს ისტორიის აღრეულ ეტაპზე და არა ძვ. წელთაღრიცხვის უკანასკნელი საუკუნეების მონაკვეთზე.

განმაზოგადებელი ნაწილის მომდევნო ქვეთავებში ლაპარაკია წებელდური კულტურის განვითარების და აყვავების ხანაზე, სადაც ეს პროცესი ძირითადად ახსნილია, როგორც რომაულ სამყაროსთან ურთიერთობის შედეგი — ერთ შემთხვევაში, როგორც სამხედრო სტრატეგიული მნიშვნელობის, ხოლო მეორე შემთხვევაში, როგორც სავაჭრო-ეკონომიური თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი გზის გასწვრივ სამოსახლოთა კონცენტრაცია და განვითარება. ასეთ შემთხვევაში უნდა იგულისხმებოდეს კონტაქტები, როგორც დასავლურ სამყაროსთან, ასევე ჩრდილო კავკასიასთან, თუმცა მოტანილი მაგალითები, არქეოლოგიური მასალა, უფრო დასავლურ სამყაროსთან ურთიერთობაზე მიუთითებს ვიდრე ჩრდილო კავკასიასთან ან მისი მეშვეობით უფრო შორეულ ოლქებთან. არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ვორონოვი კონტაქტებს ვერ ხედავს საკუთრივ დასავლეთ საქართველოს სხვა ნაწილებთან. საერთოდ, იგი უარყოფს ქართულ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებულ მოსაზრებას IV საუკუნის მიწურულისათვის ეგრისის სამეფოს გაძლიერებისა და მის მიერ აფშილთა ტომის ვასალურ დამოკიდებულებაში მოქცევის შესახებ გამოთქმულს (გვ. 144), ხოლო 146-ე გვერდზე მის მიერვე უნებურად ციტირებულია პროკოპი კესარიელის ნაშრომის ორი სხვადასხვა ადგილი აფშილთა უძველესი ხანიდან ლაზებზე დამოკიდებულების შესახებ.

წებელდური კულტურის აყვავების ხანაშიც (V—VII სს) ავტორი ვერ ხედავს რაიმე კავშირურთიერთობას მეზობელ ტომებთან, ლაზებზე რომ არა ვთქვათ რა, მონათესავე აბაზგებთანაც კი. ჩრდილო კავკასიასთან IV—VI სს. ასეთი ურთიერთობის მაგალითად სამფრთიანის ისრისპირების გავრცელებაა დასახელებული (ჩანს, ავტორმა ამგვარი ისრისპირების საქართველო-ამიერკავკასიაში გავრცელების შესახებ ცოტა იცის). პოლიტიკური თვალსაზრისით

მოიხსნა, რომ V საუკუნეში ლაზიკასა და აფშილეთს შორის არავითარი ვასალური დამოკიდებულება არ არსებობდა. ეყრდნობა რა ყოველგვარი კრიტიკის გარეშე ქართული წყაროების (ჯუანშერი) ცნობებს, თელის, რომ ეგრისი ერთთავად (დროის განუსაზღვრელად) ქართლის სამეფოს ქვეშევრდომია.

ეგრისი რომ პერიოდულად ქართლის სამეფოს პროტექტორატის ქვეშაა, ასეთი ტრადიცია მართლაც შეიმჩნევა ქართულ საისტორიო წყაროებში, მაგრამ ავტორი არ ითვალისწინებს სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯუანშერის ცნობებისადმი გამოთქმულ დამოკიდებულებას (ლ. ჯანაშია, ნ. ლომოური) განსაკუთრებით იმ ნაწილში, რომელიც პოლიტიკური მომენტების ქრონოლოგიის უზუსტობას შეეხება. სხვა შემთხვევაში ი. ვორონოვი უარყოფს ჯუანშერის ერთი პოლიტიკური ხასიათის ცნობას, სადაც ვახტანგ გორგასალის მიერ ეგრისისა და აფხაზეთის დიდი ნაწილის მიერთებაზეა ლაპარაკი: ქართლის ცხოვრების ის ადგილი, სადაც ლაპარაკია ვახტანგის მიერ აფხაზეთის ციხეების აღების შესახებ ციხე-გოჯამდე, გაგებულია იმგვარად, თითქოს წყარო ზოგადად ლაპარაკობდეს აფხაზეთზე და ამიტომ ვახტანგი „... подошел к Цихе-Годжи не с запада, а с востока“ (გვ. 145). სამწუხაროდ, ი. ვორონოვს ქართლის ცხოვრების, როგორც წყაროს, გაცნობის გარეშეც, იგივე, გ. მელიქიშვილის ნაშრომის მიხედვით, შეეძლო გაეგო მკვლევარის მიერ წყაროს ზემოთ აღნიშნული ნაწილის ინტერპრეტაცია, სადაც გარკვევით წერია: „... как только подрос Вахтанг, он предпринял крупный поход на Осетию и оттуда (с севера) вторгся в Абхазию и всю эту территорию вплоть до Цихе-Годжи (Археополис, сов. Нокалакеви) отнял у греков (КК. 157), (გვ. 132). იქვე, ჯუანშერთან, ვახტანგის მეფობასთან დაკავშირებით, კიდევ გვხვდება აშკარა ცნობები, რომლებიც მიუთითებენ ქართლის მიერ თითქმის მთელი ეგრისის აფხაზეთითურთ შემოერთების შესახებ და ყველაფერი ამის შესახებ ხომ ასე დაწვრილებითი მსჯელობაა სარეცენზიო წიგნის ავტორის მიერ არაერთგზის ასე არასრულად და არასწორად გამოყენებულ, რუსულად დაწერილ ნაშრომში. არაფერს ვამბობთ იმაზე, რომ ავტორს, როგორც ჩანს, წარმოდგენა არა აქვს ქართლის ცხოვრების შესაბამისი ადგილების ვრცელ ტექსტზე, რაც ასევე ხელს „უწყობს“ რიგ საკითხებში ბუნდოვნად გაერკვეს.

წებელდური კულტურის დაღუპვას ავტორი არაბებს უკავშირებს; აღნიშნავს, რომ VII ს. შემდგომი ხანის არც ერთი სამარხი ჯერჯერობით არ აღმოჩენილა წებელდის სამაროვნებზე. ის, რომ ინვენტარის შემცველი სამარხები VII საუკუნის შემდეგ წებელდაში არ გვხვდება, უთუოდ ავტორისგული სწორი დაკვირვება უნდა იყოს, მაგრამ არ შეიძლება ამ დროიდანვე ვიგულისხმოთ სამოსახლოებისა და ციხეების საბოლოო განადგურება. თვით ავტორს ერთი-ორგან თავის წიგნში ლაპარაკიც აქვს სამოსახლოებიდან მომდინარე მომდევნო ხანის კერამიკულ მასალაზე, ისევე ანაკრეფზე როგორც წინა პერიოდისა, აღნიშნულია მოკიქული კერამიკის ნატეხების პოვნის შესახებაც. ავტორი აღნიშნავს არაბებისაგან განადგურებულ აფშილთა სამემკვიდრეოში აბაზგთა შემოჭრაზე VIII საუკუნეში და უთითებს განსხვავებული მასალის შესახებ კოდორის ხეობის ადრე შუა საუკუნეების ძეგლებზე, რომელიც თითქოს აბაზგურ იერს ატარებდეს (გვ. 153), სხვაგან კიდევ ავტორი ე. წ. აბაზგურ სამყაროსთან აფშილების ურთიერთობის ნიშნად ამ უკანასკნელთა სამოსახლოებზე ე. წ. „ფოროვანი კერამიკის“ გამოჩენას მიიჩნევს. ამგვარი მოსაზ-

რება ი. ვორონოვს ადრეც ჰქონდა გამოთქმული. თუ ჩვენ სწორად გვაქვს წარმოდგენილი „აბაზგური“ კერამიკის იერი, მაშინ ვიტყვით, რომ მსგავსი მასალა გვხვდება დასავლეთ საქართველოს გვიანანტიკური ხანის სხვა ძეგლებზეც. ასეთ შემთხვევაში გამოვა, რომ აბაზგთა სამხრეთით განსახლებას ტერიტორიულად მთელი დასავლეთი საქართველო მოუცავს, და განა მართო დასავლეთი საქართველო?... როგორც ვხედავთ, ავტორი კერამიკის ტექნოლოგიურ მონაცემებზე დაყრდნობით ფრიად შორს მიმავალ დასკვნებს აკეთებს. ვფიქრობთ, კვლევის ამგვარი მეთოდი წინ ვერ წასწევს საკითხების მეცნიერული შესწავლის საქმეს.

საკითხთა მთელი ჯგუფი ნაშრომში არადამაკმაყოფილებლადაა წარმოდგენილი. ავტორის აზრით, წებელდელთა საზოგადოება სოციალური განვითარების თვალსაზრისით სამხედრო დემოკრატიის საფეხურზე დგას. ამისათვის ავტორი დაყენებით ცდილობს, უარყოს ქონებრივი დიფერენციაციის ყოველგვარი ნიშანიც კი, მაგრამ სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია, რომ უკვე ელინისტური ხანის ქვევრსამარხების კულტურის მატარებელნი განვითარებული კლასობრივი საზოგადოების პროდუქტს წარმოადგენენ. დაბლაგომში შეინიშნება ქონებრივი დიფერენციაციის აშკარა კვალი (ვ. თოლორდავა). ასახსნელია, როგორღა მოხდა, რომ მათი, ანუ ფასიანელთა, როგორც ეს ვორონოვს ჰგონია, უშუალო ჩამომავლები — აფშილები — ადრე უთასაუკუნეებისათვის სამხედრო დემოკრატიის ხანას რომ დაუბრუნდნენ, ამასთან თქვენ წარმოიდგინეთ, მათ აქვთ ქალაქები, ხელოსნობის განვითარებული დარგები, ფულზე დამყარებული სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა და სხვ.

ე. წ. „წებელდური“ კულტურის არეალის გაფართოება ახალ სიძნელეებს ქმნის მეცნიერების წინაშე, ერთს ასეთს წარმოადგენს მისიმიელების პრობლემა. წყაროებითა და სამეცნიერო ლიტერატურით მისიმიელები უფრო სვანური ტომია. მათი განსახლება უშუალოდ წიბილიუმის ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთით იწყება. „წებელდური“ კულტურისათვის დამახასიათებელი მასალების სწორედ მათი სავარაუდო განსახლების მონაკვეთში გავრცელებამ მკვლევართა ერთი ნაწილი (უკანასკნელ ხანებში მაგ. შ. ინალ-იფაც) იმ მოსაზრებამდე მიიყვანა, რომ მისიმიელები ასევე აფხაზური მოდგმის ტომია, აფშილთა მონათესავე. ამგვარ მოსაზრებას იმეორებს ჩვენი ავტორიც, რაც ფიქრობთ, წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალის ცალმხრივ ინტერპრეტაციას წარმოადგენს. ჩვენ აქ არ შეგვიძლია ყველა საწინააღმდეგო არგუმენტის განხილვა, ამიტომ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ უკანასკნელი შემთხვევა, პირიქით, ეჭვის ქვეშ აყენებს ძირითადად კოდორის ხეობაში გავრცელებული ამ არქეოლოგიური კულტურის მხოლოდ აფშილებისადმი მიკუთვნების საკითხს, მაგრამ ეს და სხვა უთუოდ მრავალი საინტერესო საკითხი სერიოზული კვლევის საგანია და მათ შესახებ სხვა დროს შეიძლება აღნიშნოს.

**ჩრდილო და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული
კოლონიზაციის პრობლემებისადმი მიძღვნილი
წყალტუბოს სიმპოზიუმი**

1977 წლის 4—11 მაისს წყალტუბოში ჩატარდა საკავშირო სიმპოზიუმი, რომელიც მიეძღვნა დიდი ბერძნული კოლონიზაციის (ძვ. წ. VII—IV სს.) და აგრეთვე ამ პერიოდის ჩრდილო და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის სახელმწიფოებრივ წარმონაქმნთა სტრუქტურის პრობლემებს.

სიმპოზიუმის მუშაობაში მონაწილეობდნენ მოსკოვის, ლენინგრადის, კიევის, სევასტოპოლის, ერევნის, თბილისის, ბათუმის, სოხუმის და სხვა ქალაქების მეცნიერები, აგრეთვე საბჭოთა კავშირში მყოფი უცხოელი მეცნიერები: ა. ვონცოვიჩი (პოლონეთი), ა. ეინე (გერმანიის დემოკრატიული რესპუბლიკა).

სიმპოზიუმის პლენარული სხდომა, გელათის სახალხო აკადემიის სხდომათა დარბაზში შესავალი სიტყვით გახსნა ორგკომიტეტის თავმჯდომარემ, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტმა ა. ფრანგიშვილმა. პლენარულ სხდომაზე წარმოდგენილი იყო ვ. ბლავატსკის, ი. კრუგლიკოვას და გ. კოშელენკოს ერთობლივი მოხსენება—„ბერძნულ მიგრაციათა პრობლემებისათვის“ და ოთ. ლორთქიფანიძისა და თ. მიქელაძის — „კოლხეთი დიდი ბერძნული კოლონიზაციის ეპოქაში“.

მომდევნო სხდომების მოხსენებები თემატურად სამ ძირითად პრობლემას უკავშირდებოდა და პროგრამის მიხედვითაც ასე იყო დაჯგუფებული: I—ბერძნული კოლონიზაციის ზოგადი პრობლემები, II—ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის პრობლემები და III—აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის პრობლემები¹.

განსაკუთრებული ინტერესით იქნა მოსმენილი და განხილული აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის პრობლემებისადმი მიძღვნილი მოხსენებები. განხილვას საფუძვლად დაედო ოთ. ლორთქიფანიძის ვრცელი მოხსენება „აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის (კოლხეთის) ბერძნული კოლონიზაციის პრობლემა“, რომელიც დაიბეჭდა და ერთი თვით ადრე დაეგზავნათ სიმპოზიუმის მონაწილეებს.

ოთ. ლორთქიფანიძის მოხსენებაში ვრცლად იყო მიმოხილული კოლხეთის სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება, მისი მატერიალური კულტურა კოლონიზაციის წინარე და კოლონიზაციის პერიოდში. აღნიშნული იყო, რომ ბერძნული კოლონიზაციის პროცესი კოლხეთში სრულიად განსხვავებულ პირობებში მიმდინარეობდა, ვიდრე ჩრდილოეთ ან დასავლეთ შავიზღვისპირეთ-

¹ იხ. Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структур раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья, Тезисы докладов и сообщения, Тб., 1977.

ში, რომ კოლხეთის ძლიერ სამეფო ხელისუფლებას არსებითად უნდა შეეზღუდა ამ რეგიონში ბერძნული კოლონიზაციის შესაძლებლობანი და შეეფერხებინა აქ დამოუკიდებელი, ადგილობრივი მოსახლეობის ექსპლოატაციაზე დაფუძნებული პოლისების (საკუთარი ეკონომიკით, ხელოსნობით და მიწათმოქმედებით) წარმოქმნა. მისი აზრით, ბერძნებს კოლხეთში არ მოუტანიათ პოლიტიკური და სოციალური ორგანიზაციის რთული, ელენური ფორმები, კოლხეთში არ დასტურდება კოლონია — პოლისის ტიპოლოგიური მოდელის არც ერთი ნიმუში. აგრარული ხასიათის პოლისების წარმოქმნისათვის აქ არც ეკოლოგიური პირობები იყო შესაფერისი. კოლხეთის სანაპიროზე არსებული ბერძნული სამოსახლოები, მისი აზრით, სავაჭრო ფაქტორებს (ემპორიონებს) წარმოადგენდნენ, რომლებიც მსხვილ ქალაქური ტიპის სამოსახლოებთან წარმოიქმნებიან და რომ ამ ემპორიონების წარმოქმნა გაპირობებული იყო თვით კოლხეთის საზოგადოებრივი განვითარების დონით.

თ. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ მ ა თავის მოხსენებაში — „წერილობითი წყაროები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის შესახებ“ — ვრცლად გააშუქა ბერძნულ და ლათინურ წყაროებში დაცული ყველა ცნობა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის შესახებ და აღნიშნა, რომ ეს ცნობები მეტად მწირია, წინააღმდეგობათა შემცველი და ხშირად ურთიერთგამომრიცხავი, რომ მხოლოდ მათზე დაყრდნობით არ შეიძლება კოლხეთის სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაციის პროცესის აღდგენა და მით უმეტეს აქ არსებული ქალაქების ისტატუსის დადგენა.

გ. შ ა მ ბ ა ს მოხსენებაში — „აფხაზეთის სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაციის შესახებ“ — დახასიათებული იყო ადრე ანტიკური ხანის აფხაზეთის მატერიალური კულტურა და მიღებული იყო დასკვნა, რომ ამ კულტურის მატარებელი ტომები (განსხვავებით ცენტრალურ კოლხეთისაგან) სამხედრო დემოკრატიის საფეხურზე იდგნენ, რომ ძვ. წ. VI—V საუკუნეებში აფხაზეთის სანაპიროზე არსებული ბერძნული კოლონიები ძირითადად სავაჭრო ცენტრებს წარმოადგენდნენ, თუმც არ გამოირიცხავს აქ ბერძნული სახელოსნო ცენტრების არსებობასაც.

ი. ვ ო რ ო ნ ო ვ მ ა თავისი მოხსენება უძღვნა ჩრდილოეთ კოლხეთის ტომების სოციალურ წყობას ბერძნული კოლონიზაციის ეპოქაში. მან აღნიშნა, რომ კოლონიზაციის ეპოქაში ჩრდილო კოლხეთის აბორიგენული მოსახლეობა გვაროვნული წყობილების პირობებში ცხოვრობდა, რომ აქ არ არსებობდა არავითარი სახელმწიფო წყობილება, რომელსაც შეეძლო შეეფერხებინა ბერძნული კოლონიზაციის მასშტაბები. იგი აფხაზეთის სანაპიროზე არსებულ ბერძნულ სამოსახლოებს განიხილავს, როგორც საკუთარი ეკონომიკის მქონე, ტიპურ ბერძნულ კოლონია-პოლისებს.

გ. კ ვ ი რ კ ვ ე ლ ი ა მ თავის მოხსენებაში — „სოხუმის ყურის ადგილობრივი მოსახლეობა ბერძნული კოლონიზაციის პერიოდში“ — აღნიშნა, რომ არქეოლოგიური მონაცემებით სოხუმის ყურის მიდამოები დასახლებული ჩანს უძველესი დროიდან, რომ მოსახლეობის განსაკუთრებული კონცენტრაცია შეინიშნება ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, ე. ი. ბერძნული კოლონიზაციის წინარე და განსაკუთრებით ბერძნული კოლონიზაციის ხანაში. მისი მატერიალური კულტურა გენეტიკურ კავშირშია წინარე ხანის კოლხურ კულტურასთან. აქ წარმოქმნილი ბერძნული სამოსახლოები არ ახდენენ გავლენას საზოგადოების შინაგან სტრუქტურაზე, მატერიალური კულტურა

და აღმთ-წესები არ განიცდიან რაიმე შესამჩნევ ელინიზაციას, რაც ჩვეულებრივ თან ახლავს ხოლმე ბერძნული კოლონია-პოლისების აღმოცენებას და განვითარებას.

დ. კ ა ჯ ა რ ა ვ ა ს მოხსენებაში — „გიენოსის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი“ — მიმოხილული იყო ძვ. წ. V—IV სს. ოჩამჩირის ანტიკური ნამოსახლარის (გიენოსის) მასალები. აღნიშნული იყო, რომ ამ ნამოსახლარს არ ახასიათებს ბერძნული კოლონია-პოლისის ტიპოლოგიური მოდელის ნიშნები და, რომ იგი ქრონოლოგიურადაც არ ჯდება დიდი ბერძნული კოლონიზაციის ჩარჩოებში. დ. კაჭარავა იზიარებს იმ მკვლევართა თვალსაზრისს, რომლებიც გიენოსს განიხილავენ, როგორც კოლხურ სამოსახლოსთან არსებულ ბერძნულ, კერძოდ ათენის, სავაჭრო ფაქტორიას.

გ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე მ მოხსენებაში — „ბერძნულ-კოლხურ ურთიერთობათა თავისებურების შესახებ ძვ. წ. VI—IV საუკუნეებში“ — აღნიშნა, რომ ბერძნული ხელოსნური ნაწარმი კოლხეთში უკვე ძვ. წ. VI საუკუნის დასაწყისიდან აღწევს, მომდევნო პერიოდში კი ბერძნული ხელოსნური ნაწარმის და სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების შემოტანა კოლხეთში ფართო მასშტაბებს იღებს. მისი აზრით, საბერძნეთის და კოლხეთის ცხოველი ეკონომიკური ურთიერთობის შედეგია ადგილობრივი სამონეტო სისტემის აღმოცენება (ფასისში), რაც „ფასიანელთა პოლიტიასთან“ ერთად მას საფუძველს აძლევს ფასისი მიღებულთა კოლონიად ჩათვალოს. იგი იზიარებს მოსაზრებას, რომ ბერძნული კოლონიზაცია კოლხეთში განსხვავებულ პირობებში მიმდინარეობდა, მაგრამ არ ხედავს საფუძველს აქ პოლისების არსებობის უარყოფისათვის.

ა. ბ ო ლ ტ უ ნ ო ვ ა თავის მოხსენებაში — „ბერძნული აპოიკიები და კოლხეთის ადგილობრივი მოსახლეობა“ — მრავალ საკითხს შეეხო. კერძოდ, მან აღნიშნა, რომ ძვ. წ. VI საუკუნის მეორე ნახევარში კოლხეთის სანაპიროზე ბერძნული პოლისები — მილეტის აპოიკიები ფასისი და დიოსკურია უკვე არსებობენ. მათი აღმოცენება იგივე მიზეზებითაა გაპირობებული, რითაც იონიის სხვა კოლონიებიცაა. ბერძნულ კოლონიათა აღმოცენების და მათი არსებობის პირველ საუკუნეებში (ძვ. წ. VI—IV სს) კოლხეთის აბორიგენული მოსახლეობა გვაროვნული წყობილების პირობებში ცხოვრობს. ამ დროს კოლხეთი აქემენიდთა ირანს ემორჩილება. ბერძნული პოლისები ეკონომიკური და კულტურული განვითარების უმაღლეს დონეს ძვ. წ. IV—III საუკუნეებში აღწევენ. ამ დროს აბორიგენულ მოსახლეობაში ვრცელდება ელინური კულტურის ელემენტები. ძვ. წ. II—I საუკუნეებში ელინური პოლისები კრიზისს განიცდიან, ხოლო ძვ. წ. I და ახ. წ. I საუკუნეებში წყვეტენ არსებობას.

თ. მ ი ქ ე ლ ა ძ ე გამოვიდა მოხსენებით — „მასალები ძველი ფასისის ქორის ისტორიისათვის“, რომელშიც ვრცლად შეეხო ფასისის ლოკალიზაციის საკითხებს. მისი აზრით, ძვ. წ. VI—IV საუკუნეების ფასისი დღევანდელი ფოთის აღმოსავლეთით არის საგულვებელი. ფასისის ქორის სავარაუდო ტერიტორიიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალის ინტერპრეტაციის საფუძველზე იგი ასკვნის, რომ მოსახლეობა ამ ტერიტორიაზე ძველთაგანვე ცხოვრობს, რომ მისი მატერიალური კულტურა, რომელიც სრულიად არაა ელინიზებული, გენეტიკურ კავშირშია წინარე ხანის კოლხურ კულტურასთან და ანალოგიურია შიდა კოლხეთის მატერიალური კულტურისა, და რომ აქ არ

შეიმჩნევა ის წინაპირობები, რომელთა საფუძველზე აღმოცენდება და არსებობს ელინური პოლისი.

გ. დუნდუამ თავისი მოხსენება კვლავ კოლხური თეთრის გენეზისს უძღვნა. უახლესი მონაცემების საფუძველზე (ფიჭვნარში აღმოჩენილი კოლხური თეთრის უწვრილესი ნომინალები) გაიმეორა მის მიერ ადრევე გამოთქმული მოსაზრება, რომ კოლხური თეთრის ემისიას ახორციელებდნენ კოლხეთის სანაპიროზე არსებული ელინური პოლისები (ფასისი) და არა კოლხეთის სამეფო ხელისუფლება.

დ. ხახუტაიშვილის მოხსენებაში განხილული იყო ძველი კოლხეთის რკინის მეტალურგიის განვითარების საკითხები. მთელი რიგი მსჯელობის შედეგად მომხსენებელი მივიდა დასკვნამდე, რომ ბერძენ მოახალშენეებს სამხრეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძირითადად მაღალგანვითარებული რკინის მეტალურგია იზიდავდა.

სიმპოზიუმის უკანასკნელი სხდომა მთლიანად დისკუსიას დაეთმო, რომელიც აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის პრობლემების ირგვლივ მსჯელობას მიეძღვნა (სხდომის თავმჯდომარე ნ. ლომოური).

სიმპოზიუმის მსვლელობაში ამ პრობლემის ირგვლივ არსებითად ორი განსხვავებული თვალსაზრისი ჩამოყალიბდა. მომხსენებელთა ერთი ნაწილის აზრით, კოლხეთის სანაპიროზე არსებული ბერძნული სამოსახლოები სავაჭრო ფაქტორიებს წარმოადგენენ, რომლებიც მსხვილი ქალაქური ტიპის სამოსახლოებთან წარმოიქმნებიან ხოლმე და არა ელინური პოლისებს — დამოუკიდებელი თვითმმართველობით, ქორით და საკუთარი ეკონომიკური ბაზით (ოთ. ლორთქიფანიძე, თ. მიქელაძე, დ. კაჭარავა, გ. კვირკველია და სხვ.). მომხსენებელთა მეორე ნაწილმა კი, მეტ-ნაკლები განსხვავებით განავითარა სამეცნიერო ლიტერატურაში ადრევე შემუშავებული თვალსაზრისი, რომლის მიხედვითაც კოლხეთის სანაპიროზე არსებული ბერძნული დასახლებები სწორედ პოლისები იყო, ამ ტერმინის ჩვეულებრივი გაგებით (ა. ბოლტუნოვა, ი. ვორონოვი, გ. ლორთქიფანიძე, გ. დუნდუა და სხვ.).

დისკუსია არსებითად ამ ორი თვალსაზრისის ირგვლივ წარიმართა. კერძოდ ი. ბრაშინსკიმ თავის გამოსვლაში აღნიშნა: ის, რომ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ბერძნული კოლონიზაციის პროცესი განსხვავებულ ვითარებაში მიმდინარეობდა, დღეს ეჭვს არ იწვევს. ცხადია ისიც, რომ კოლხეთი კოლონიზაციის წინარე და კოლონიზაციის პერიოდში ეკონომიკური, პოლიტიკური და სოციალური თვალსაზრისით გაცილებით მაღლა იდგა, ვიდრე სკვითური საზოგადოება, თუნდაც თრაკია. ამ დროს კოლხეთში, როგორც ჩანს, არსებობს ძლიერი სახელმწიფო და სამეფო ხელისუფლება (ყოველივე ეს ნათლად არის გაშუქებული ოთ. ლორთქიფანიძის ძირითად მოხსენებაში). ამ სიტუაციიდან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ კოლხეთის კოლონიზაცია სავაჭრო ხასიათისა უნდა ყოფილიყო. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულ ამ თვალსაზრისს სავსებით ვიზიარებთ მე და ჩემი თანაავტორი (ა. შჩეგლოვი). ამის საწინააღმდეგო თითქოს დღესაც არაფერი თქმულა. საკამათოა მხოლოდ თვით ბერძნული კოლონიების პოლიტიკური სტატუსის საკითხი, რას წარმოადგენდნენ ისინი, დამოუკიდებელ ავტონომიურ პოლისებს თუ კოლხეთის სამეფო ხელისუფლებისაგან დამოკიდებულ სავაჭრო ფაქტორებს? სანამ არ არის აღმოჩენილი ეს ქალაქები, განსაკუთრებით კი ფასისი, ძნელია რაიმეს გადაჭრით თქმა, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომხელი ავიღოთ კვლევაზე. მე სავ-

სებით მართებულად მიმაჩნია ოთ. ლორთქიფანიძის მიერ არჩეული მეთოდი კვლევისა — სავარაუდო ბერძნული კოლონიების მიმდებარე ტერიტორიის არქეოლოგიური შესწავლა, მისი ეკოლოგიური პირობების, დემოგრაფიული და ეკონომიკური ვითარების და სხვათა გასაშუქებლად. კვლევის ამ გზამ უკვე მოგვცა ხელშესახები შედეგები, ბევრი რამ მომავალშიც გაკეთდება, მაგრამ კოლონიების პოლიტიკური სტატუსის შესახებ პასუხს ამ გზით ვერ მივიღებთ. აქ ისევ წერილობით წყაროებს უნდა დავეყრდნოთ, რომლებიც, მე ვფიქრობ, მეტ ნდობას იმსახურებენ, ვიდრე მათ ზოგიერთი მომხსენებელი უცხადებს. ეს პირველ რიგში ეხება „ფასისელთა პოლიტიას“. ჩემი აზრით, თქვა მან, კოლხეთის სანაპიროზე არსებული ბერძნული კოლონიები მაინც ავტონომიურ პოლისებს წარმოადგენდნენ, ალბათ ძალიან შეზღუდული ქორით და შესაძლოა შეზღუდული უფლებებითაც (ისე როგორც ნავკრატისი ეგვიპტეში). თვით კოლხეთის სამეფო ხელისუფლება უნდა ყოფილიყო დაინტერესებული ბერძნული კოლონიების არსებობით, რომლებიც საშუამავლო როლს ასრულებდნენ ანტიკურ სამყაროსთან სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობაში. არ არის გამორიცხული სავაჭრო ფაქტორიების არსებობაც ადგილობრივი ქალაქების შემადგენლობაში (მაგ. ფიჭვნარი).

ბ. შელოვმა აღნიშნა, რომ აუცილებელია ზომიერების დაცვა არქეოლოგიური მასალების და წერილობითი წყაროების ინტერპრეტაციისას და სხვა, მაგრამ ძირითადი ყურადღება მაინც კოლხურ მონეტებზე გაამახვილა. კერძოდ, მან აღნიშნა, რომ „კოლხიდკები“, რომლებიც ანონიმურ მონეტათა რიგს მიეკუთვნებიან, მკვლევარების წინაშე დიდ სიძნელეებს აყენებენ. ჩვენ ვიცით, როდის იჭრებოდა ეს მონეტა, ვიცით მისი გავრცელების არე, მაგრამ არ ვიცით, სად იჭრებოდა ისინი, ან ვინ ახორციელებდა მათ ემისიას. ამ კითხვებზე პასუხის გაცემა თვითონ „კოლხიდკებს“ არ შეუძლიათ. მთელი რიგი მონაცემების გათვალისწინებით მაინც ვფიქრობ, რომ ისინი საქალაქო მონეტებია, მაგრამ მე ვერ გავხედავდი ისინი ტიპურ პოლისურ მონეტებად მელიარებიანა. ხოლო რაც შეეხება მათი გამოშვების ადგილს, მე ყველაზე უფრო სავარაუდოდ ფასისი მიმაჩნია, რადგან ამ მონეტების გამომშვები ქალაქი აუცილებლად მნიშვნელოვანი სახელოსნო და სავაჭრო ცენტრი უნდა ყოფილიყო, ასეთად კი ჯერჯერობით ფასისი ჩანს. მაგრამ ეს სრულებითაც არ ნიშნავს ფასისის პოლისური სტატუსის პოსტულირებას, რადგან, როგორც აღვნიშნე, თვით „კოლხიდკები“ არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ტიპურ პოლისურ მონეტად. შესაძლოა მათ ჰყრიდნენ ამ ცენტრში, მაგრამ ცენტრალური სამეფო ხელისუფლების სანქციით და ინიციატივით, თუ იგი კონტროლს უწევდა ამ ცენტრს, ასე რომ, ამ მონეტის ფასისური წარმოშობა, რაც ასე მიუღებლად მიმაჩნია ოთ. ლორთქიფანიძეს, შესაძლოა ამ ქალაქზე მისი თვალსაზრისის სასარგებლოდაც ლაპარაკობდეს.

კამათში გამოსულმა ი. ვინოგრადოვმა და ვ. იაილენკომ ყურადღება წერილობით წყაროებზე გაამახვილეს. მათი აზრით, თვით ფაქტი „ფასისელთა პოლიტიის“ არსებობისა და ანტიკური ტრადიცია ფასისის ოიკისტის შესახებ ექვს გარეშე აყენებს ფასისის პოლისურ სტატუსს.

ა. ბოლტუნოვამ თავის გამოსვლაში განავითარა მის მოხსენებაში დასმული საკითხები კოლხეთის სოციალურ-პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ ბერძნული კოლონიზაციის პერიოდში. ჩემი აზრით, თქვა მან. ძვ. წ. VI—V საუკუნეებში კოლხეთი არ წარმოადგენდა ერთიან სამეფოს, იგი ცალკეუ-

ლი ოლქებისაგან შედგებოდა, რომელთა სათავეში ადგილობრივი წარჩინებული იდგნენ.

გ. ლორთქიფანიძემ აღნიშნა, რომ კოლხეთის სამეფოს საკითხი საკმაოდ კარგად არის დამუშავებული თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში. როგორც არქეოლოგიური მასალების ანალიზი გვიჩვენებს, კოლხები საზოგადოებრივი განვითარების თვალსაზრისით გაცილებით მაღლა იდგნენ ვიდრე სკიითები, ან თუნდაც თრაკიელები. მაგრამ ამ საერთო განვითარების დონეს რამდენადღმე ჩამორჩებოდა ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთი.

ნ. ლომოური მა რამდენიმე საკითხზე გაამახვილა ყურადღება. პირველ რიგში იგი შეეხო წერილობით წყაროებს. წერილობით წყაროებზე დაყრდნობისას, თქვა მან, უთუოდ უნდა გავითვალისწინოთ ამა თუ იმ წყაროს ისტორიული ღირებულება, თუ რამდენად სანდო ცნობებს იძლევა იგი. მაგალითად, აქ მრავალგზის ნახსენები „ფასისელთა პოლიტია“ ბევრ მითურ და არარეალურ ცნობებს შეიცავს (მაგალითად, ცნობები ჰენიოხების შესახებ) და მისი გამოყენებისას დიდი სიფრთხილეა საჭირო. რაც შეეხება პომპონიუს მელას ცნობას ფასისის ოიკისტის შესახებ, არც ის არის აბსოლუტურად სანდო, მელა ძალიან გვიანდელი ავტორია და კოლხეთის აღწერისას მრავალ უზუსტობას უშვებს. ასე რომ ანტიკური ტრადიცია ფასისის ელინურ პოლისად გამოცხადებისათვის არც თუ ისე სანდო საფუძველს იძლევა. მით უმეტეს, რომ ჩვენ ხელთ არის მრავალი მონაცემი, რომელიც ამის საწინააღმდეგოდ ლაპარაკობს. ეს დამაჯერებლად იყო არგუმენტირებული ოთ. ლორთქიფანიძისა და თ. მიქელაძის მიერ და მათ მე აღარ გავიმეორებ. შემდეგ ნ. ლომოური შეეხო კოლხეთის სახელმწიფოებრიობის საკითხს, რომელსაც, როგორც მან თქვა, გადანწყვეტი მნიშვნელობა აქვს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის თავისებურებათა კვლევისას. კერძოდ, იგი შეეხო ა. ბოლტუნოვას მიერ გამოთქმულ თვალსაზრისს კოლხეთის სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების შესახებ, რომლის მიხედვით ძვ. წ. VI—V საუკუნეებში კოლხეთის საზოგადოება გვაროვნული წყობილების პირობებში ცხოვრობს. ასეთი მტკიცებისათვის, თქვა მან, არ არსებობს არავითარი საფუძველი. პირიქით, ყველა მონაცემი — განვითარებული მეტალურგია, ხელოსნური წარმოება, მიწათმოქმედება — უკვე კოლონიზაციის წინარე პერიოდში გვაროვნული წყობილების დაშლაზე მიუთითებს. ეს საკითხები კარგად არის დამუშავებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში და მათზე სიტყვას არ გავაგრძელებ. ძვ. წ. VI—V საუკუნეებში კოლხეთში სახელმწიფოს არსებობის უტყუარი საბუთია აქ დადასტურებული განვითარებული სამონეტო მიმოქცევა (როგორც არ უნდა გადაწყდეს „კოლხიდების“ წარმომავლობის საკითხი), და ბოლოს ანტიკურ მწერლობაში დაცული ერთსულოვანი ტრადიცია კოლხეთში სამეფო ხელისუფლების შესახებ (ქსენოფონტი, სტრაბონი, პლინიუსი და სხვა). სამეფო ხელისუფლება, როგორც აქ არა ერთხელ იყო ნათქვამი, დაინტერესებული იყო ბერძნული სავაჭრო ფაქტორიების დაარსებით, მაგრამ არავითარ შემთხვევაში არ დასთმობდა ნებაყოფლობით თავის ტერიტორიას აქ ბერძნული პოლისის დაარსებისათვის.

დისკუსიაში გამოსულმა ა. გონსოვიჩმა აღნიშნა, რომ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის პრობლემის კვლევისას აუცილებელია ჩმელთაშუაზღვისპირეთის კოლონიზაციის თავისებურებათა გათვალისწინება, რომ ჯერ-ჯერობით მხოლოდ ჰიპოთეზები და ვარაუდები შეიძლება გვქონდეს და არა

კატეგორიული მტკიცებები. ამავე დროს, თქვა მან, აუცილებელია ანგარიში გაეწიოს მსოფლიო ლიტერატურაში შემუშავებულ ტერმინოლოგიას.

დისკუსიაში მონაწილეობა მიიღეს ჰ. ეინემ, ი. კრუშკოლმა, ი. კრუგლიკოვამ, ა. კროპოტკინმა, ა. შჩეგლოვმა, თ. ყაუხჩიშვილმა და სხვ.

დისკუსიის მსვლელობაში აღნიშნული იყო, რომ კვლევის დღევანდელ ეტაპზე, წერილობითი წყაროების სიმცირისა და არქეოლოგიური ძეგლების გამოვლენისა და შესწავლის დონიდან გამომდინარე, არსებობს საფუძველი აზრთა სხვადასხვაობისათვის (აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის ირგვლივ), მაგრამ თითქმის ყველას მიერ იქნა გაზიარებული მთავარი მოხსენებლის ძირითადი დებულება იმის შესახებ, რომ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნულ სამოსახლოთა ხასიათი ადგილობრივ მოქმედი მთელი რიგი ფაქტორების გამო განსხვავდებოდა ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთისაგან. რომ აქ ბერძენ მოახალშენეთა დასახლება მიმდინარეობდა ადგილობრივ ეთნო-პოლიტიკური გაერთიანების ჰეგემონობით, ასევე ყველას მიერ გაზიარებულ იქნა დებულება, რომ ბერძენ კოლონისტთა საქმიანობის ძირითადი მიმართულება კოლხეთში ვაჭრობა იყო და არა სასაქონლო სასოფლო-სამეურნეო წარმოება.

საბოლოო სიტყვა სიმპოზიუმზე წარმოთქვა ოთ. ლორთქიფანიძემ. მან მაღლობა გადაუხადა დისკუსიაში მონაწილეებს და აღნიშნა შეკრების დიდი მეცნიერული მნიშვნელობა. როგორც დისკუსიის მსვლელობაში გაირკვა, თქვა მან, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის პრობლემათა ირგვლივ ჯერ კიდევ ხელშესახები აზრთა სხვაობაა. ეს ძირითადად გამოწვეულია წერილობითი წყაროების სიმწირით და არქეოლოგიური ძეგლების გამოვლენის სისუსტით. მე კვლავ ვიცავ ჩემს მოხსენებაში გატარებულ ძირითად თვალსაზრისს, რომ კოლხეთის სანაპიროზე არ არსებობდნენ კლასიკური ტიპის ბერძნული პოლისები. პოლისის ქვეშ მე ვგულისხმობ არა საერთოდ ქალაქს (მაგ., სტრაბონისათვის იბერიის ქალაქებიც პოლისებია), არამედ დამოუკიდებელ სახელმწიფოებრივ ერთეულს, კოლექტიური მიწათმფლობელობით და პოლიტიკური სტრუქტურით. კოლხეთში არსებული სიტუაციიდან გამომდინარე, რომელიც დახასიათებული იყო ჩემს მოხსენებაში და რიგ სხვა მოხსენებებში, მე ვფიქრობ, რომ კოლხეთში კოლონიზაცია სავაჭრო ხასიათის იყო (ამას თითქოს ყველა იზიარებს), სავაჭრო კოლონიზაციას კი, როგორც აღნიშნავს ფრანგი არქეოლოგი ვალე, არ ახასიათებს პოლისური სისტემის წარმოქმნა. ანტიკური ტრადიცია, როგორც აქ ხშირად მოგვიწოდებდნენ, რა თქმა უნდა, ანგარიშგასაწევია, მაგრამ რას გვაძლევს ამ შემთხვევაში? მაგალითად, პომპონიუს მელასთან მოხსენიებული ფასილის ოიკისტი შესაძლოა რეალურად არსებობდა, მაგრამ ოიკისტი ხომ სავაჭრო კოლონიებსაც ჰყავდათ. რაც შეეხება „ფასილთა პოლიტიკას“, განა გამორიცხულია, რომ მასში ადგილობრივი თემი იყოს დახასიათებული? ასე რომ, გადამწყვეტი სიტყვა არქეოლოგიას ეკუთვნის, რომელიც, მე ვფიქრობ, ჯერჯერობით მაინც ჩვენი თვალსაზრისის სასარგებლოდ ლაპარაკობს.

სიმპოზიუმის მონაწილეებს საშუალება ჰქონდათ უშუალოდ ადგილზე გაცნობოდნენ ძველი კოლხეთის ისეთ საკვანძო ძეგლებს და მასალებს, როგორიცაა ვანის ნაქალაქარი, კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მონაპოვარი, არქეოპოლისი — ნოქალაქევი, ფიჭვნარ — ქობულეთის ნაქალაქარი, გონიო—აფსაროსი, პეტრა—ციხისძირი და სხვა.

სიმპოზიუმის ყველა მონაწილის მხრივ ერთხმად იქნა აღიარებული შეკრების დიდი მეცნიერული მნიშვნელობა. სიმპოზიუმის მუშაობა შეაჯამეს საორგანიზაციო კომიტეტის თავმჯდომარის მოადგილეებმა ი. კრუგლიკოვამ და ოთ. ლორთქიფანიძემ.

დაისახა ღონისძიება, რომლის მიხედვით სასურველად იქნა მიჩნეული ბერძნული კოლონიზაციის პრობლემებისადმი მიძღვნილი სიმპოზიუმის ორ წელიწადში ერთხელ მოწვევა. მომავალი 1979 წლის სიმპოზიუმი მიეძღვნება პრობლემას: „შავიზღვისპირეთის სოციალურ — ეკონომიკური განვითარება ბერძნული კოლონიზაციის ეპოქაში“.

ვ. თოლორდავა, ვ. ლიჩელი

ЛИТЕРАТУРА ПО АРХЕОЛОГИИ, ВЫШЕДШАЯ В 1976—77 гг.

- Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР. «Мецниереба», Тб., 1976, с. 104, табл. 51. Содержание. О. Д. Лордкипанидзе. Археология и современность; К. Н. Пицхелаури, Ш. Ш. Дедабришвили. Археологические исследования на новостройках Кахетии; Р. М. Абрамишвили. Археологические исследования на новостройках Большого Тбилиси; Р. М. Рамишвили, В. А. Джорбенадзе. Археологические исследования в зоне строительства Жинвальского гидротехнического комплекса; Г. Г. Пхакадзе. Археологические исследования в с. Кода на территории строительства птицефермы; Н. Н. Тушишвили, Дж. Ш. Амиранашвили, Г. И. Мирцхулава. Археологические памятники на территории строительства алгетского водохранилища; Т. М. Чубинашвили, Л. Д. Небнеридзе, Г. Г. Пхакадзе, Г. И. Мирцхулава. Памятники раннеземледельческой культуры (VI—IV тыс. до н. э.) в зоне строительства Арахлинской оросительной системы; Л. Г. Цитланадзе, Г. И. Мирцхулава, М. Н. Гочнашвили. Археологические работы в долине р. Нареквави; А. В. Бохочадзе. Результаты работ археологической экспедиции на новостройках двуречья Ксани и Арагви; Г. М. Насидзе. Селище в зоне строительства лесных дорог Боржомского р-на; А. Н. Каландадзе, К. С. Каландадзе. Белая пещера; В. М. Джанапиридзе, Д. К. Джгамая. Об археологических исследованиях в зоне строительства Варцixe ГЭС; Т. К. Микеладзе, М. В. Барамидзе. О некоторых итогах полевых исследований в Колхидской низменности в зонах новостроек;
- А. М. Апакидзе, И. А. Джавахишвили и вопросы развития археологии Грузии. Изв. АН ГССР. Серия истории, археологии, этнографии и истории искусства, № 2, 1976, с. 59—66 (на груз. языке с русским резюме).
- Г. Бахтадзе. Восстановление археологического серебра. Ж-л «Друзья памятников культуры», № 41, Тб., 1976, с. 25—33, 7 илл. (на груз. языке с русским резюме).
- Вани II. «Мецниереба», Тб., 1976, с. 24, табл. 158. (на груз. яз. с русским резюме). Содержание: О. Д. Лордкипанидзе и др., Итоги археологических исследований в Вани в 1970—1971 гг. М. П. Мицишвили. Археологические раскопки на крепости в Цихесулори; В. В. Толордава. Археологические раскопки в Даблагоми в 1970—1972 гг. В. А. Толордава. Богатое погребение из Даблагоми; Р. В. Путуридзе. Импортные амфоры V—IV вв. до н. э.; Н. П. Матнашвили. Краснолаковая керамика. М. Н. Лордкипанидзе. Печати знатной колхидянки из погребения № 6; М. Н. Лордкипанидзе. Арханческие и «архаизирующие» перстни из Вани; Г. А. Лордкипанидзе. Оружие и орудия производства; К. И. Ра-

мишвили. Терракоты из Вани; А. М. Чкония. Художественная обработка золота в древнем Вани; Ф. Н. Тавадзе, Т. Н. Сакварелидзе, Г. В. Инанишвили. Исследования археологических железных предметов из Вани.

- Вани III. «Мецниереба», Тб., 1977, с. 210, табл. 121 (на груз. яз. русские резюме). Содержание: Р. В. Путуридзе. Нина Виссарионовна Хоштария. Н. В. Хоштария. Монеты-колхидки, О. Д. Лордкипанидзе. Ванское городище: раскопки, история, проблемы; Т. Н. Берадзе. Из исторической географии Ванского р-на; М. Н. Мицишвили. Итоги раскопок за 1973 год, крепости цихесулори; Г. А. Гамкрелидзе. Археологические памятники Мтисдзири; В. Т. Личели. Новооткрытое городище в местности Саканция; В. А. Толордава. Археологические раскопки в Даблагоми в 1973—1974 гг; А. М. Чкония. Золотые серьги раннеантичного времени Ванского городища; П. Н. Матнашвили. Металлическая посуда; Д. Д. Качарава. Керамика группы Ст. Валентин из Ванского городища; Г. Ф. Фундуа, Г. А. Лордкипанидзе. Монетные находки из Вани.
- Великий Питиунт II, «Мецниереба», Тб., 1977, с. 418, 100 рис. 45 илл. (на груз. яз. с русским и англ. резюме). Содержание: А. М. Апакидзе, З. В. Агрба. Отчет о полевых исследованиях Пицундской археологической экспедиции за 1970—1971 гг. А. М. Апакидзе. Пицунда 1972; А. М. Апакидзе. Полевые исследования Пицундской археологической экспедиции 1973 г; И. Цицишвили. Комплекс церковных сооружений в Пицунде; О. С. Гамбашидзе. Результаты археологических раскопок на VII участке города-крепости Бичвинта; В. А. Толордава. IV участок Бичвинтского городища. З. В. Агрба. Археологические памятники доантичной эпохи в низовьях р. Бзыбь; Л. Асатнани. Краснолаковая керамика из Пицунды; Н. Т. Кигурадзе. Святильники из городища Пицунды; Г. А. Апакидзе. Образцы строительной керамики «Великого Питиунта»; И. А. Цухишвили. Клад позднеримских монет из Пицунды; И. А. Цухишвили. Византийские монеты «Великого Питиунта»; Г. Ф. Дундуа. Була Теодора епископа; Г. Ф. Дундуа. Еще раз об иконографии трапезунтских монет; З. А. Челидзе. Результаты археологического исследования строительной керамики «Великого Питиунта»; М. Н. Гамрекели. Домашняя лошадь из археологических изысканий Пицунды.
- Ю. М. Воронов. Гненос, С. А., № 4, 1976, с. 42—53, 6 рис.
- Ю. М. Воронов. К изучению керамического производства Диоскуриады. СА № 2, 1977, с. 162—171, 4 рис.
- Ю. М. Воронов. Раннесредневековые памятники села Пеху. Изв. АН ГССР, Серия истории, археологии, этнографии и истории искусства, № 2, 1977, с. 139—146, 3 рис.
- М. К. Габуния. Новые открытия каменного века Триаleti. Сообщения АН ГССР, т. 36, № 1, 1977, с. 229—231, табл. 1, (на груз. языке, резюме на русс. и англ. яз.).
- Р. Х. Гаглоев. Стырфазский могильник — памятник II—V вв. до н. э. Изв. Юго-Осетинского НИИ АН ГССР, № 20, 1976, с. 3—22, табл. 3.
- Ю. М. Гагошидзе. Материалы к истории златокузнечества в Грузии. ВГМГ, 32—В, 1976, с. 5—38, табл. 6 (на груз. яз. с русс. резюме).
- Г. Гамкрелидзе. К иконографии ритона, найденного в Мтисдзири. Ж-л «Друзья памятников культуры», № 41, 1976, с. 17—20, 2 илл. (на груз. яз., русс. резюме).

- Г. Г. Гамбашидзе. Памятники грузинской культуры в Двалети. Ж-л «Сабчота хеловнеба», № 3, 1976 (на груз. яз.).
- Э. М. Гогадзе. Курганные погребения Лило. ВГМГ, 32—В, 1976, с. 223—251, табл. 13, (на груз. яз. с русс. резюме).
- Ц. О. Давлианидзе. Памятники раннеантичной эпохи Квемо Картли. ВГМГ, 32—В, 1976, с. 118—152, табл. 4, (на груз. яз. с русс. резюме).
- Р. Г. Джатиев. Бритатский склеп. Изв. Юго-Осетинского НИИ АН ГССР, № 20, 1967, с. 55—67, 4 рис.
- О. М. Джанаридзе. К этнической истории грузинских племен. Изд-во ТГУ, Тб., 1976, с. 359, 100 рис., 7 карт. (на груз. яз. с русс. резюме).
- В. Квициниа. Античное погребение в с. Атара. КСИА АН СССР, № 148, 1977, с. 59, 2 рис.
- Н. Ш. Кигурадзе. Дапнарский могильник, «Мецниереба», Тб., 1976, с. 60, табл. 48.
- Т. В. Кигурадзе. Периодизация раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья, «Мецниереба», Тб., 1976, с. 176; табл. 60, (на груз. яз., с русс. резюме).
- Я. А. Киквидзе. Земледелие и земледельческий культ в древней Грузии. «Мецниереба», Тб., 1976, с. 255; 4 л. илл. (на груз. яз., с русс. резюме).
- Г. А. Лордкипанидзе. Алтари Ванского городища. Сб. История и культура античного мира, «Наука», М., 1977, с. 104—112, 6 илл.
- Г. И. Лежава. Античный алтарь малой формы из Вани. «Друзья памятников культуры», № 41, 1976, с. 42—43, табл. 1.
- О. Д. Лордкипанидзе. Археология Грузии. Новейшие открытия, проблемы, перспективы. СА, 1977, с. 5—22.
- О. Д. Лордкипанидзе. Археология в Институте им. И. А. Джавахишвили. Ж-л «Цискари», 1976, № 3, с. 127—134. (на груз. яз.).
- О. Д. Лордкипанидзе. Археология и некоторые вопросы древней истории Грузии. Изв. АН ГССР, Серия истории, археологии, этнографии и истории искусства, № 2, 1976, с. 110—128, табл. 4.
- О. Д. Лордкипанидзе. К вопросу о связях Колхиды с Северным Причерноморьем в VI—IV вв. до н. э., «История и культура античного мира». «Наука», М., 1977, с. 112—115.
- О. Д. Лордкипанидзе. Новые материалы к истории связей Афин с Колхидой. Сб. «Художественная культура и археология античного мира». «Наука», М., 1976, с. 143—151, 11 илл.
- В. Майсурадзе. Могильник в селе Кварельцкали. «Друзья памятников культуры», № 41, 1936, с. 13—16, 3 илл. (на груз. яз. с русс. резюме).
- Н. Т. Маманашвили. Фаянс в средневековой Грузии. «Мецниереба», Тб., 1976, с. 127, 16 илл. (на груз. яз. с русс. резюме).
- К. Г. Мачабели. Позднеантичная торевтика Грузии. Тб., «Мецниереба», 1976, с. 167, 23 л. илл. (резюме на франц. яз.).
- М. Н. Мицишвили. Из истории производства грузинской поливной керамики. «Ганатлеба», Тб., 1976, с. 63, 4 л. илл.
- Д. Л. Мухелишвили. К вопросу о распространении красноглиняной керамики на территории Восточной Грузии в раннеантичную эпоху. СА, 1977, с. 213—220, 8 рис.
- В. В. Николаишвили. Археологические изыскания на территории «Большой мцхета». Изв. АН ГССР, Серия истории, археологии, этнографии и истории искусства, № 1, 1977, с. 167—170 и рис. (на груз. яз. с русс. резюме).

К. Н. Пицхелаури. Памятники второй половины I тыс. до н. э. на территории Кахети. СА № 3, 1977, с. 221—229.

Полевые археологические исследования в 1974 году. «Мецниереба», Тб., 1976, с. 3, табл. 71. Содержание: А. Каландадзе, М. Ниорадзе, Д. Церетели. К итогам работ экспедиции по изучению памятников каменного века Кутаисского края; Н. Бердзенишвили, М. Габуния, Л. Церетели, Г. Хубутия. Итоги полевых работ Причерноморской археологической экспедиции; А. Каландадзе, К. Каландадзе, А. Иоселиани, В. Садрадзе, О. Кинцурашвили, Раскопки в Белой Пещере; Г. Григолия, Г. Мирцхулава. Итоги работ археологической экспедиции по изучению каменного века Мегрелии; Л. Челидзе. Новые находки каменного века в Шида-Картли; Т. Чубинишвили, Л. Небнеридзе, Г. Пхакадзе, Г. Григолия, Г. Мирцхулава, А. Орджоникидзе, К. Эсакия, Д. Гегелия, Л. Прициненко. Итоги полевой работы Квемо-Картлийской археологической экспедиции; Р. Абрамишвили, К. Кахиани, Д. Гоциридзе, С. Цикаридзе. Грмахевиставские селища и могильники; К. Цицхелаури, Ш. Додабришвили, Т. Бугнишвили, М. Узунашвили, Кахетинская археологическая экспедиция; Р. Абрамишвили, А. Рамишвили. Трельский могильник и поселение; Ш. Иремашвили, Могильник позднебронзовой эпохи из с. Реме; Т. Микеладзе, М. Барамидзе, А. Инайшвили, Д. Хахутайшвили. Исследования колхидской археологической экспедиции; О. Лордкипанидзе, Р. Путуридзе, Г. Лежава, Н. Матнашвили, Д. Качарава, Е. Гиглашвили, М. Пирцхалава, В. Толсрдава, М. Мицишвили, Г. Кипиани, В. Личели, Г. Гамкрелидзе. Итоги работ Ванской археологической экспедиции; Н. Тушишвили, Дж. Амранашвили, Г. Мирцхулава. Итоги работ археологической экспедиции Алгетского ущелья; Л. Цитланадзе, Г. Мирцхулава, М. Гочиашвили. Археологические исследования в долине р. Нареквави; О. Гамбашидзе, В. Артилакба. Отчет о работе Месхет-Джавахетской экспедиции; З. Шатберашвили. Раскопки курганов Досси и Охера; Г. Миндиашвили. Разведки, проведенные Кахетской археологической экспедицией в Сигнахском р-не; Б. Майсурадзе. Археологические раскопки в с. Тетрицклеби; Г. Цкитишвили. Результаты работ на «Цихна-Гора»; А. Бохочадзе. Результат работ Мастакисской археологической экспедиции; Р. Рамишвили, В. Джорбенадзе, З. Каландадзе, В. Николаишвили, М. Маргвелашвили, Г. Рчеулишвили, В. Чихладзе, И. Циклаури, В. Асланишвили, М. Глonti, К. Церетели, И. Бакрадзе. Археологические изыскания в Арагвском ущелье; В. Джапаридзе, Д. Джгамая, Т. Берадзе, К. Мелитаури, Отчет о работе Вардцхской археологической экспедиции; К. Мелитаури, Е. Джандиери. Археологические изыскания в джавахетском Ахалкалаки; В. Джапаридзе. Археологические разведки окрестностей городища Дманиси; Н. Угрехелидзе, К. Мелитаури, М. Чхатарашвили, Т. Арчвадзе, Е. Джандиери. Итоги работ Руставской археологической экспедиции; Г. Гамбашидзе. Археологические разведки в Двалети; Ш. Чартолани. Археологические находки в Сванети; А. Инайшвили, С. Гогитидзе, А. Кахидзе, Д. Хахутайшвили, Л. Чхаидзе, А. Джавелидзе. Отчет археологической экспедиции Юго-Западной Грузии; З. Челидзе, М. Церетели, М. Квирикадзе. Результаты археологического исследования Большого и Малого храма Алахадзы; З. Челидзе, М. Квирикадзе, М. Церетели. Применение магнитометрии в археологии; Г. Насидзе. Итоги работ

Тори-Ликанской экспедиции; Г. Шамба. О раскопках в 1972 г. на Эшерском городище; М. Абдушелишвили, Д. Джавахишвили. Антропологические особенности населения Восточной Грузии в раннефеодальном периоде;

- А. Р а м и ш в и л и. Некоторые вопросы охраны археологических памятников. «Друзья памятников культуры», № 41, 1976, с. 7—12 (на груз. яз. с русс. резюме).
- Л. С. С а х а р о в а. Бронзовые клады из Лечхуми. «Мецниереба», Тб., 1976, с. 53, табл. 21, (на груз. яз. с русс. резюме).
- Л. С. С а х а р о в а. Итоги работы лечхумской археологической экспедиции за 1970—1971 г.г. Изв. АН ГССР № 3, 1976, с. 96—104, табл. 8 (на груз. яз. с русс. резюме).
- М. И. С и н а у р и д з е, Г. Г и у н а ш в и л и. Погребения поздней бронзы и раннего железа из Казрети. ВГМГ 32—В, 1976, с. 96—108, табл. 3 (на груз. яз. с русс. резюме).
- А. Х. С л а н о в. К истории изучения археологических памятников эпохи раннего железа на южном склоне Центрального Кавказа. Изв. Юго-Осетинского НИИ АН ГССР, № 20, 1976.
- Б. Т е х о в. Бронзовые топоры со скульптурным оформлением обуха из Тлийского могильника. «Друзья памятников культуры», № 41, 1976, с. 21—24, 2 илл.
- Л. Г. Х р у т к о в а. Рельефная плита с изображением птиц из Цебельды. СА № 1, 1977, с. 75—82, 2 рис.
- Л. Г. Ц и т л а н а д з е. Археологические памятники Хеви. «Мецниереба», Тб., 1976, с. 114, табл. 36 (на груз. яз. с русс. резюме).
- Л. Г. Ц и т л а н а д з е. Итоги археологических исследований, проведенных в Хеви. Изв. АН ГССР, № 1, 1977, с. 13—108, 10 рис. (на груз. яз. с русс. резюме).
- Ш. Г. Ч а р т о л а н и. Материалы по археологии Сванети, I. «Мецниереба», Тб., 1976, с. 80, табл. 51 (на груз. яз. с русс. резюме).
- Г. К. Ш а м б а. Амфорные клейма Диоскурии. Изв., Аб. ИЯЛИ, V, 1976, с. 149—157, табл. 5.
- Г. К. Ш а м б а. Пицундская чаша. Изв. Аб. ИЯЛИ, V, 1976, с. 158—163, 2 рис.

Г. Квирквелия.

ტაბულაციის აღწერილობა

I—II მხატვრული კერამიკის ერთი ჯგუფის შესახებ

- I. 1. ჭურჭლის ნატეხი მოთეთრო თიხისა შემკული წვლისებური ორნამენტით (IV—VI სს.).
2. სასმისი მოთეთრო თიხისა, ზედაპირგაპრიალებული, შემკული კოპებით (IV—VI სს.).
- II. 3. ჭურჭლის პირგვერდი, მოთეთრო თიხისა, ზედაპირგაპრიალებული, შემკული კანელურებით (IV—VI სს.).
4. სასმისი, მოვარდისფრო თიხისა, ზედაპირგაპრიალებული, შემკული კანელურებით (IV—VI სს.).

III—XIV ერისწყლის ხეობის ქვედაპალეოლითური ძეგლები რეჩხი I (აშელის)

- III. 1. პალეოლითური სადგომის ხედი აღმოსავლეთიდან.
2. ხელნაწახი.
- IV. 1. ერისწყლის I ტერასის გეოლოგიური აღნაგობის სქემატური კრილი. 2. მდ. ერისწყლის ტერასები სოფ. რეჩხის მიდამოებში.
- V. 1, 2. ლევალუაზური ნუკლეუსები, მოგრძო, სწორკუთხა მოყვანილობისა.
- VI. ხელნაწახი
- VII. 1. დისკოსებრი ნუკლეუსი. 2. სახოკი. 3, 4 ლევალუაზური ანატეცები.
- VIII. 1. ლევალუაზური ანატეცი. 2. არალევალუაზური ანატეცი.

რეჩხი I (მუსტიე)

- IX. 1, 2. პრიზმული ნუკლეუსები. 3—5. წვეტანები. 6. სახოკი. 7—9. დანა-სახოკები.
10. ლამელისებური ანატეცი.

რეჩხი II

- X. 1. სახოკი. 2 წვეტანა. 3. საჭრისი. 4. ლევალუაზური ანატეცი. 5. მინიატურული ხელნაწახი.

რეჩხი III (ადრემუსტიე)

- XI. საჭრელი იარაღი.
- XII. 1. სწორკუთხა ერთფუძიანი ნუკლეუსი. 2—5. სახოკები.
6. საჩეხი იარაღი.
- XIII. 1, 2. წვეტანები. 3—5. ანატეცები.

რეჩხი III (განვითარებული მუსტიე)

- XIV. 1—3. წვეტანები. 4. ორპავი წვეტანა. 5—6, სახოკები. 7. არალევალუაზური ანატეცი.

XV—XVII გაშლაჯვარის სამაროვანი

- XV. — 1. საყურე ბრინჯაოსი. ნაკლულია; 1. საყურე ბრინჯაოსი, ნაკლულია; (სამარხი № 21). მძივები გიშრისა (სამარხი № 22); 4. სანელსაცხებლე მინისა; 5. საკინძი რკინისა; 6. სა-

კინძი, რკინისა, (სამარხი № 1), 7. მძივები გიშრისა; 8. სასაფეთქლე რგოლები, ვერცხლისა; 9. საკინძისთავი, რკინისა, აყურული; 10. საკინძი, ბრინჯაოსი, თავი შემკული აქვს პასტის ბურთულა მძივით; 11. საკინძი, თავი შემკული აქვს პასტის ოთხკუთხა მძივით; 12. საკინძის ფრაგმენტი, რკინისა; 13. საყურის საკიდის ნაწილი (სამარხი № 2); 14. საკინძი რკინისა, მთლიანადსმული; 15. საკინძი რკინისა, მთლიანადსმული; 16. სასაფეთქლე რგოლი, ვერცხლისა; 17. საყურე ვერცხლისა; 18. მძივები, მინისა (სამარხი № 13); 19. სასაფეთქლე რგოლები, ბრინჯაოსი; 20. მძივები სხვადასხვა; 21. საკინძი ბრინჯაოსი, თავი შემკული აქვს სარდიონის და მარგალიტის ბურთულა მძივებით (სამარხი № 5);

- XVI 1. საკინძისთავები, ლურჯი მინისა; 2. საკინძის თავი, მარჯნისა; 3. საკინძის თავი, ძვლისა; 4. საკინძის თავი, სარდიონისა; 5. საკინძები, ძვლისა; 6. საკინძის ნაწილი, ძვლისა; 7. საკინძი ბრინჯაოსი, მთლიანადსმული; 8. საკინძის ნაწილი, რკინისა; 9. საკინძის ნაწილი, რკინისა; 10. სამაჯური რკინისა; 11. საკინძის ნაწილი, რკინისა; 12. საკინძის თავები, პასტისა; 13. გემიანი ბეჭედი, ვერცხლისა; 14. გემიანი ბეჭედი, ბრინჯაოსი; 15. მშვილდსაკინძი, რკინისა (სამარხი № 6); 16. მშვილდსაკინძი, რკინისა, არბალეტისებური ნაკლულია; 17. მშვილდსაკინძი, რკინისა; 18. საკინძები, რკინისა, მთლიანადნაქედი; 19. ბროწეულის ნაყოფი (სამარხი № 11); 20. სასაფეთქლე რგოლი, ბრინჯაოსი; 21. ბეჭედი ვერცხლისა, ფარაკიანი; 22. ბეჭედი, ბრინჯაოსი, ფარაკიანი ნაკლულია; 23. სამაჯური რკინისა, ნაკლულია; 24. საკინძი რკინისა, მთლიანადნაქედი; 25. საკინძი რკინისა, მთლიანადნაქედი; 26. საკინძის ნაწილი, ბრინჯაოსი; 27. საკინძის ნაწილი, რკინისა; 28. ბალთა, ბრინჯაოსი (სამარხი № 8); 29. მშვილდსაკინძი, ბრინჯაოსი, არბალეტისებური (სამარხი № 7); 30. სასაფეთქლე რგოლი, ბრინჯაოსი (სამარხი № 19); 31. მშვილდსაკინძი რკინისა, ნაკლულია (სამარხი № 13); 32. საკინძი, რკინისა, თავი შემკული აქვს პასტის ბურთულა მძივით; 33. საკინძი, რკინისა, თავი შემკული აქვს პასტის ცილინდრული მძივით; 34. საკინძი რკინისა; 35. საკინძი რკინის. თავი შემკული აქვს სარდიონის დაწახნაგებული მძივით; 36. ბეჭედი, რკინისა, ფარაკიანი ნაკლულია; 37. საკინძის ნაწილი, რკინისა, 38. საკინძის ნაწილი რკინისა (სამარხი № 18); 39. საკინძი, რკინისა, მთლიანადნაქედი; 40. საკინძის ნაწილი, რკინისა (სამარხი № 12); 41. რგოლი ქარვისა; 42. ბეჭედი ბრინჯაოსი, თვალედი; 43. ბეჭედი, ვერცხლისა, ფარაკიანი; 44. მშვილდსაკინძი, ბრინჯაოსი, არბალეტისებური; 45. კაურები (სამარხი № 10); 46. საკინძის თავი ჯვრის გამოსახულებით; 47. საკინძი რკინისა, თავი შემკული აქვს პასტის ბურთულა მძივით; 48. საკინძი რკინისა, თავი შემკული აქვს სარდიონის დაწახნაგებულ მძივით (სამარხი № 16); 49. ბეჭედი ბრინჯაოსი. სათვალბლდე აქვია; 50. საკინძი ბრინჯაოსი, თავი შემკული აქვს პასტის ცილინდრული მძივით; 51. საკინძი, ბრინჯაოსი.

XVII. 1. სამარხი № 6 პარკარაციამდე.

2. სამარხი № 6. წინა პლანზე ჩანს სტელა წარწერით.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

I—II Об одной группе художественной керамики

I. 1. Фрагмент белоглиняной посуды, украшено волнистым орнаментом (IV—VI вв.).

2. Сосуд белоглиняный, с лощенной поверхностью, украшенной мелкими шишками (IV—VI вв.).

II. 3. Фрагмент белоглиняного сосуда с лощенной поверхностью, украшен канеллюрами (IV—VI вв.).

4. Сосуд из розовой глины с лощенной поверхностью, украшен канеллюрами. (IV—VI вв.)

III—XIV Памятники нижнего палеолита, ущелья Эрискали

Речки I (ашель)

III. 1. Вид палеолитической стоянки с востока.

2. Ручное рубило.

IV. 1. Схематический разрез геологического строения I террасы р. Эрискали.

2. Террасы р. Эрискали в окрестностях с. Речки.

V. 1, 2. Левалуазские нуклеусы прямоугольной формы.

VI. Ручное рубило.

VII. 1. Нуклеус дисковидной формы.

2. Скребло.

3, 4. Левалуазские отщепы.

VIII. 1. Левалуазский отщеп.

2. Нелевалуазский отщеп.

Речхи I (мустье)

IX. 1, 2. Призматические нуклеусы.

3—5. Остроконечники.

6. Скребло.

7—9. Скребло-нож.

10. Пластинчатые отщепы.

Речхи II.

X. 1. Скребло.

2. Остроконечник.

3. Резец.

4. Левалуазский отщеп.

5. Миниатюрное ручное рубило.

Речхи III (ранее мустье).

XI. Рубящее орудие.

XII. 1. Одноплощадный прямоугольный нуклеус.

2—5. Скребло.

6. Рубящее орудие.

XIII. 1, 2. Остроконечники.

3—5. Отщепы.

Речхи III (развитое мустье).

XIV. 1—3. Остроконечники.

4. Двойной остроконечник.

5—6. Скребло.

7. Нелевалуазские отщепы.

XV—XVII. Вашладжварский могильник.

XV. 1. Серьга бронзовая (фрагмент). 2. Серьга бронзовая (фрагмент) (погребение № 21). 3. Бусы гагатовые (погребение № 22). 4. Бальзамарий стеклянный. 5. Булавка железная. 6. Булавка железная (погребение № 1). 7. Бусы гагатовые. 8. Височные кольца серебряные. 9. Булавка железная, ажурная. 10. Булавка бронзовая. 11. Булавка бронзовая. 12. Булавка железная (фрагмент). 13. Часть серьги (погребение № 2). 14. Булавка железная. 15. Булавка железная. 16. Височное кольцо серебряное. 17. Серьга серебряная. 18. Бусы стеклянные (погребение № 3). 19. Серьги или височные кольца бронзовые. 20. Бусы разные. 21. Булавка бронзовая (погребение № 5).

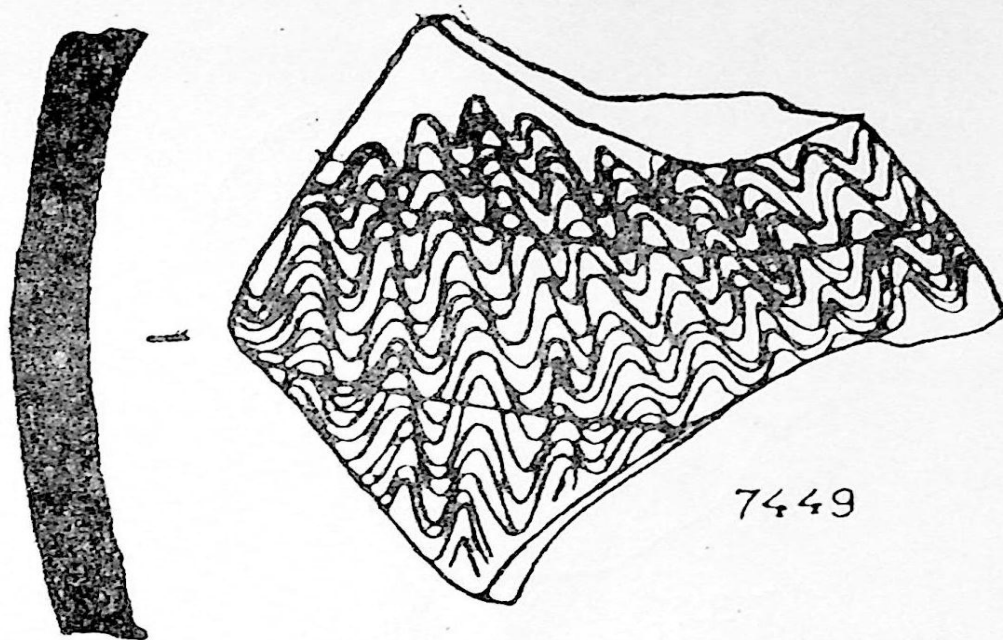
XVI. 1. Булавка с головками из синего стекла. 2. Головка булавки из коралла. 3. Булавка костяная. 4. Головка булавки сердоликовая. 5. Булавки костяные. 6. Булавка костяная. 7. Булавка бронзовая. 8. Часть железной булавки. 9. Часть железной булавки. 10. Браслет железный. 11. Часть железной булавки. 12. Головки пастовых булавок. 13. Перстень серебряный с геммой. 14. Перстень бронзовый с геммой. 15. Фибула железная (погребение № 6). 16. Фибула железная. 17. Фибула железная. 18. Булавки железные. 19. Плод граната (погребение № 11). 20. Височное кольцо бронзовое. 21. Перстень серебряный со щитком. 22. Перстень бронзовый со щитком. 23. Браслет железный. 24. Булавка железная. 25. Булавка железная.

26. Часть бронзовой булавки. 27. Часть железной булавки. 28. Бляха бронзовая (погребение № 8). 29. Фibuла бронзовая (погребение № 7). 30. Височное кольцо бронзовое (погребение № 15). 31. Фibuла железная (погребение № 13). 32. Булавка железная с шаровидной головкой из пасты. 33. Булавка железная цилиндрической головкой из пасты. 34. Булавка железная. 35. Булавка железная с головкой из граненного сердолика (погребение № 17). 36. Перстень железный со щитком. 37. Часть железной булавки. 38. Часть железной булавки (погребение № 18). 39. Булавка железная. 40. Часть железной булавки (погребение № 12). 41. Кольцо янтарное. 42. Перстень бронзовый. 43. Перстень серебряный со щитком. 44. Фibuла бронзовая. 45. Каури (погребение № 10). 46. Головка булавки с изображением креста. 47. Булавка железная. 48. Булавка железная (погребение № 16.) 49. Перстень бронзовый. 50. Булавка бронзовая. 51. Булавка бронзовая (погребение № 9).

XVII. 1. Погребение № 6 до препарации.

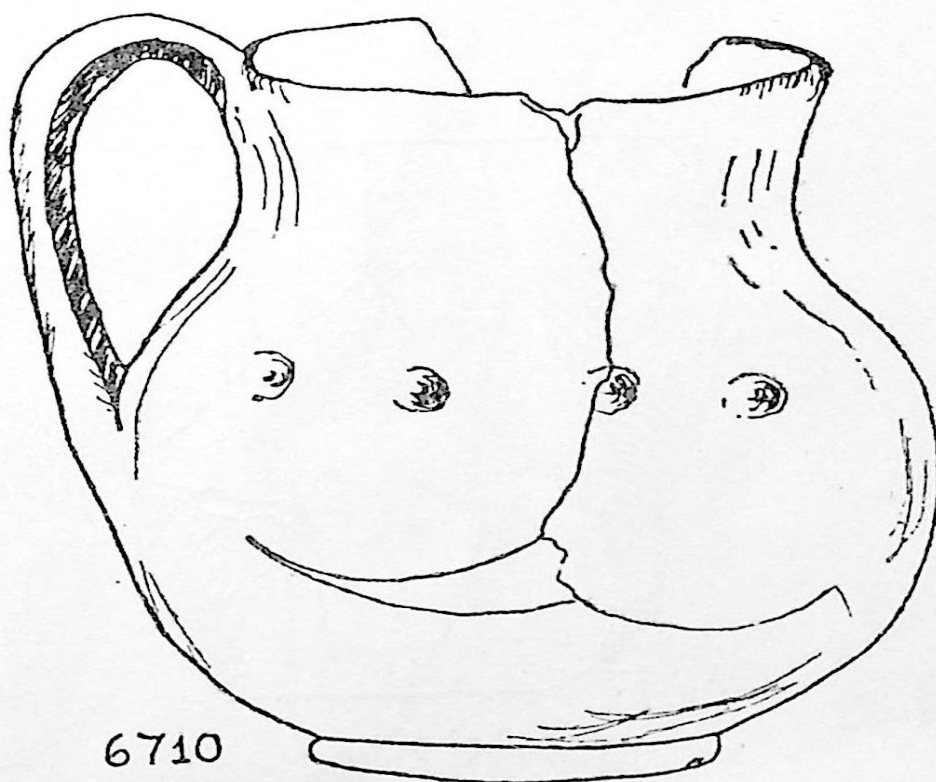
2. Погребение № 6. На переднем плане стелла с надписью.

ფაბრიკა
ТАБЛИЦЫ

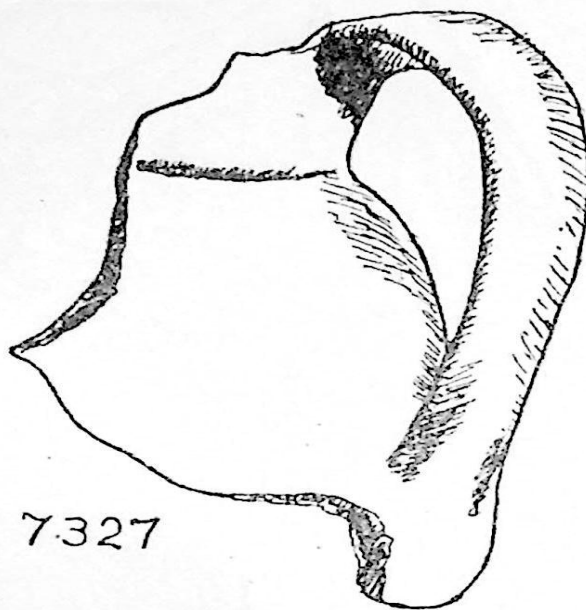
7449

1

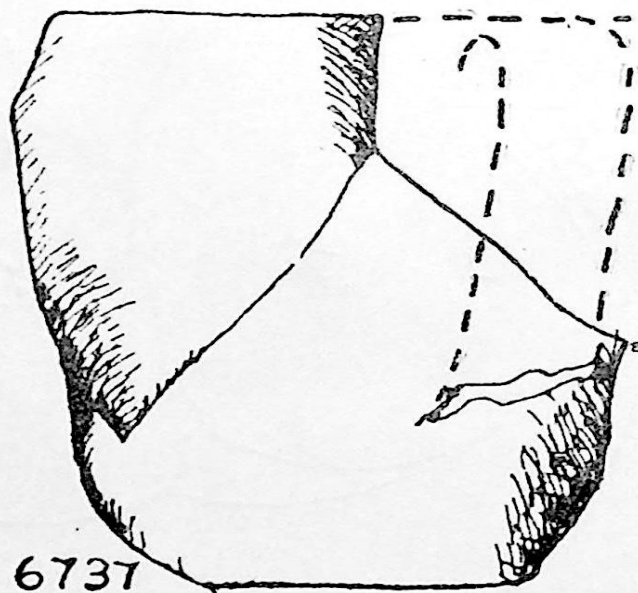
6710

2

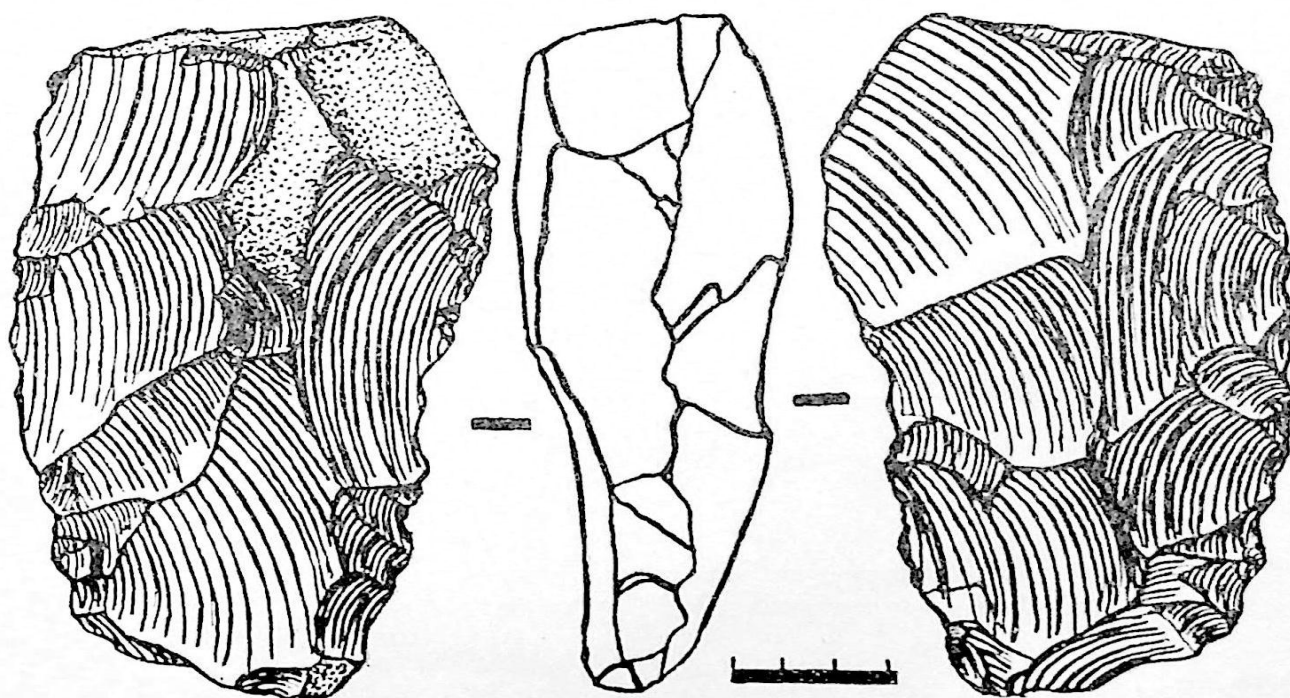
7327

1

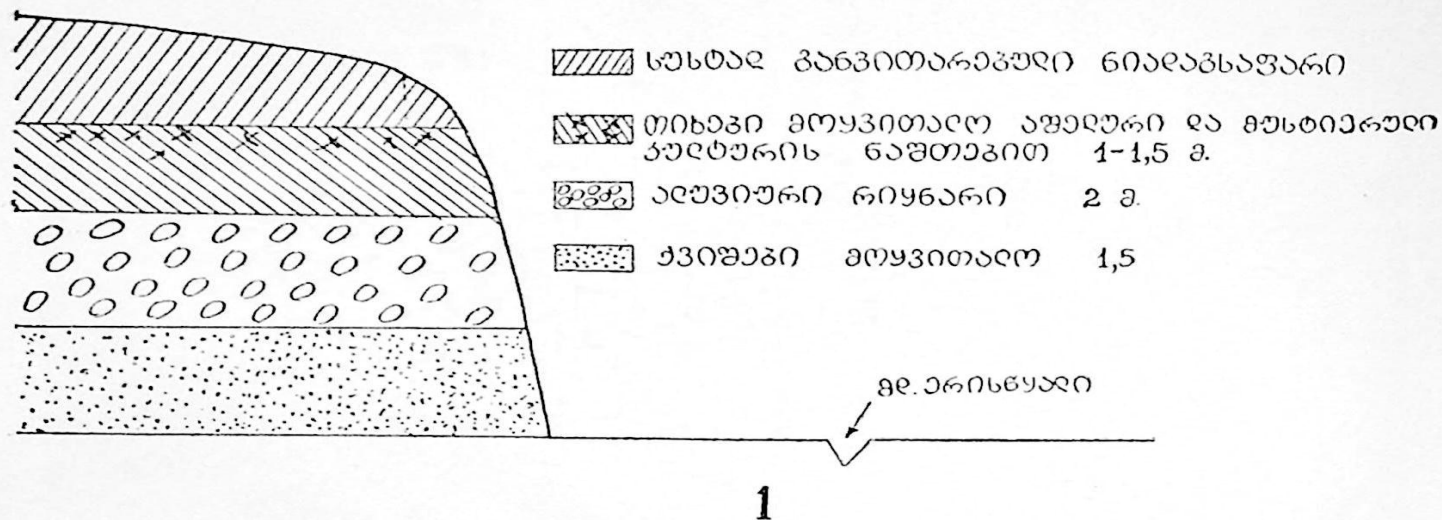

6737

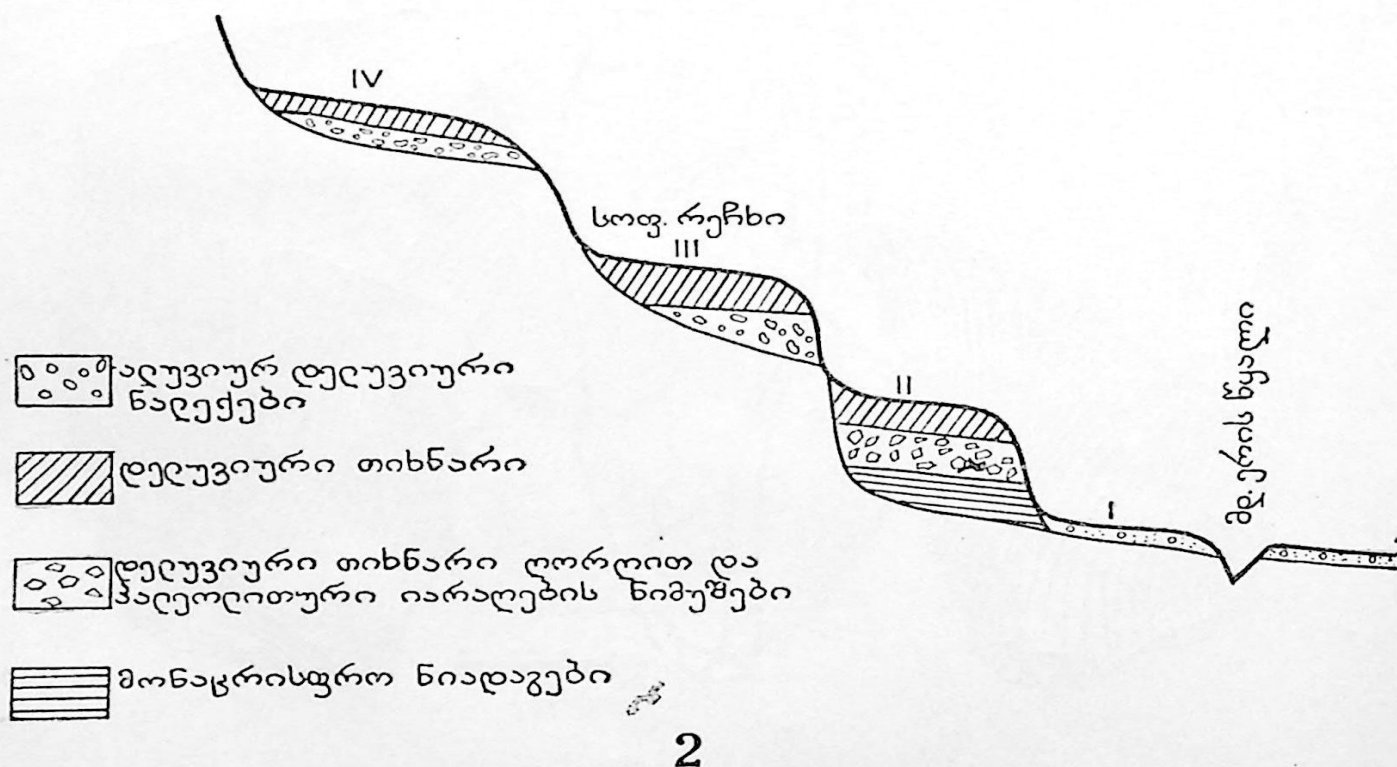
2

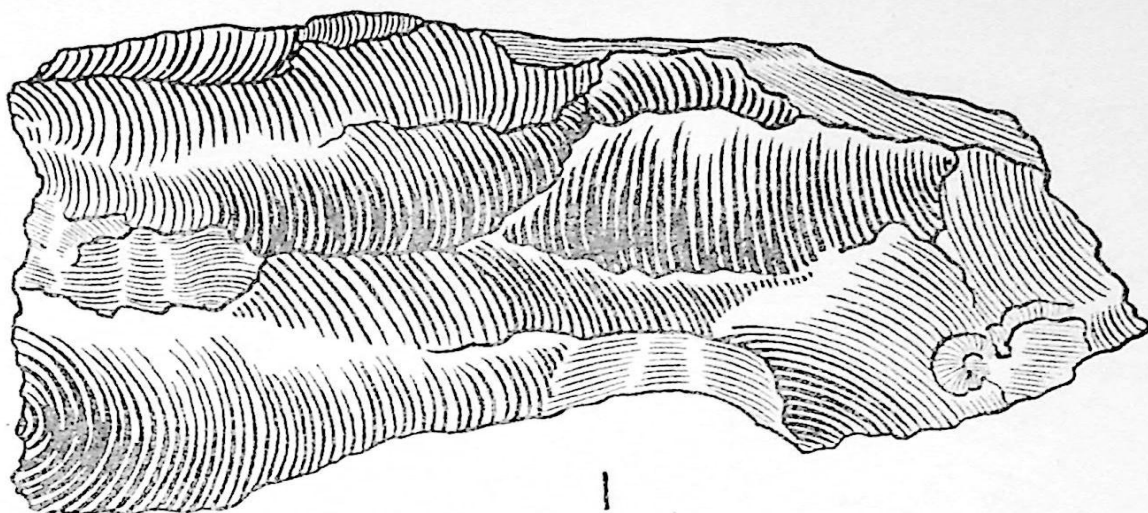

რეჩხი I. პრისწყლის I სერის გეოლოგიური
აღწეობის სქემატური ჯრიდი.

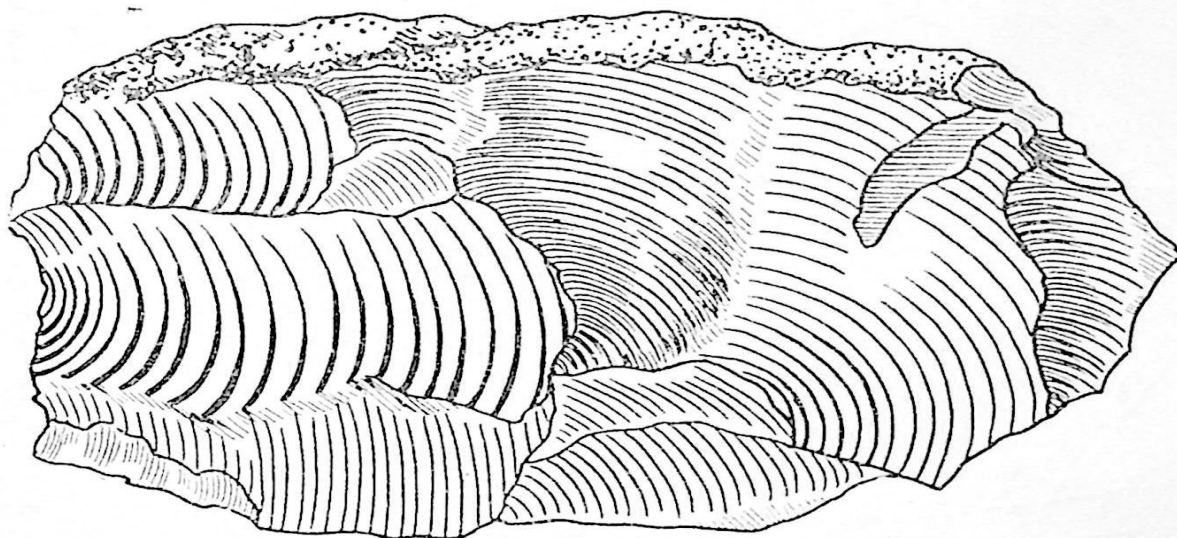
მდ. ერის წყლის ტერასები სოფ. რეჩხის
მიდამოებში

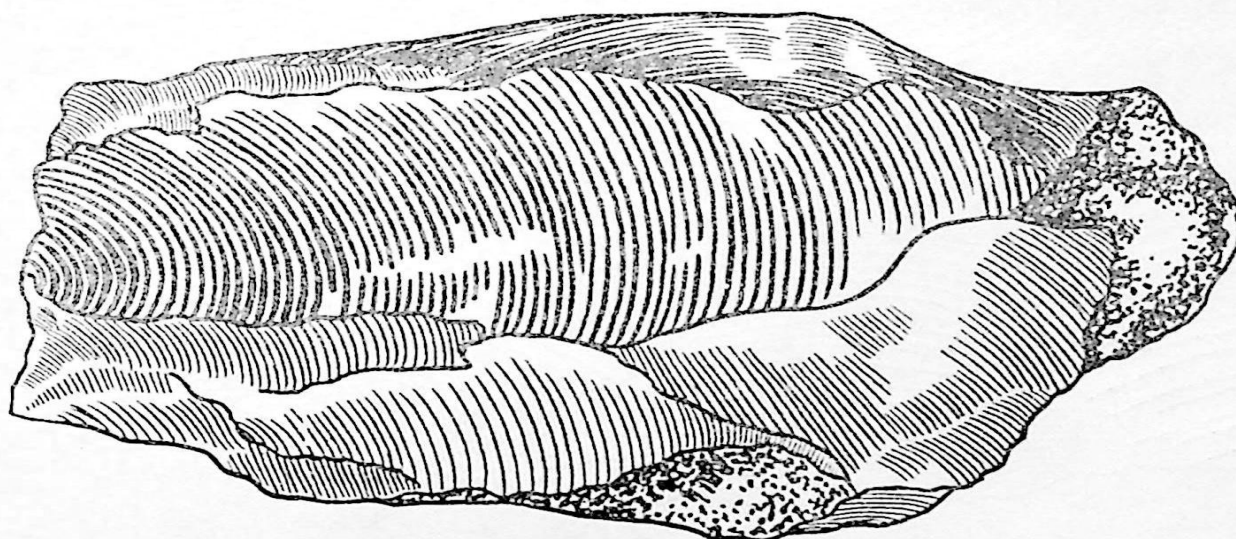

1

2

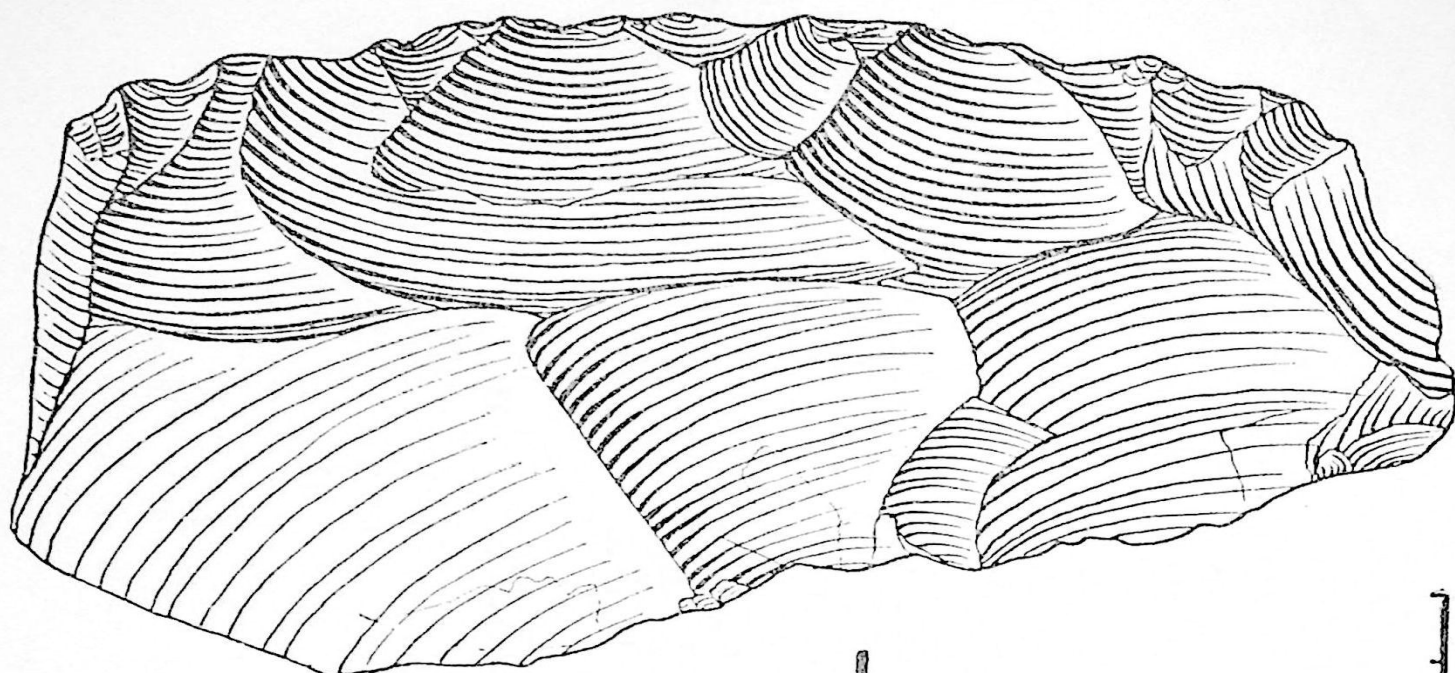

0 1 2 3 4

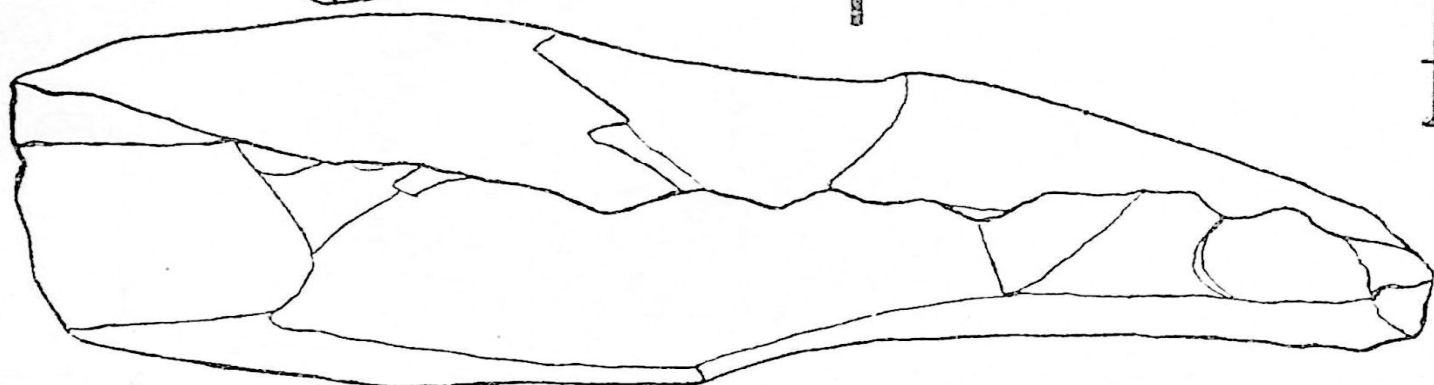

1

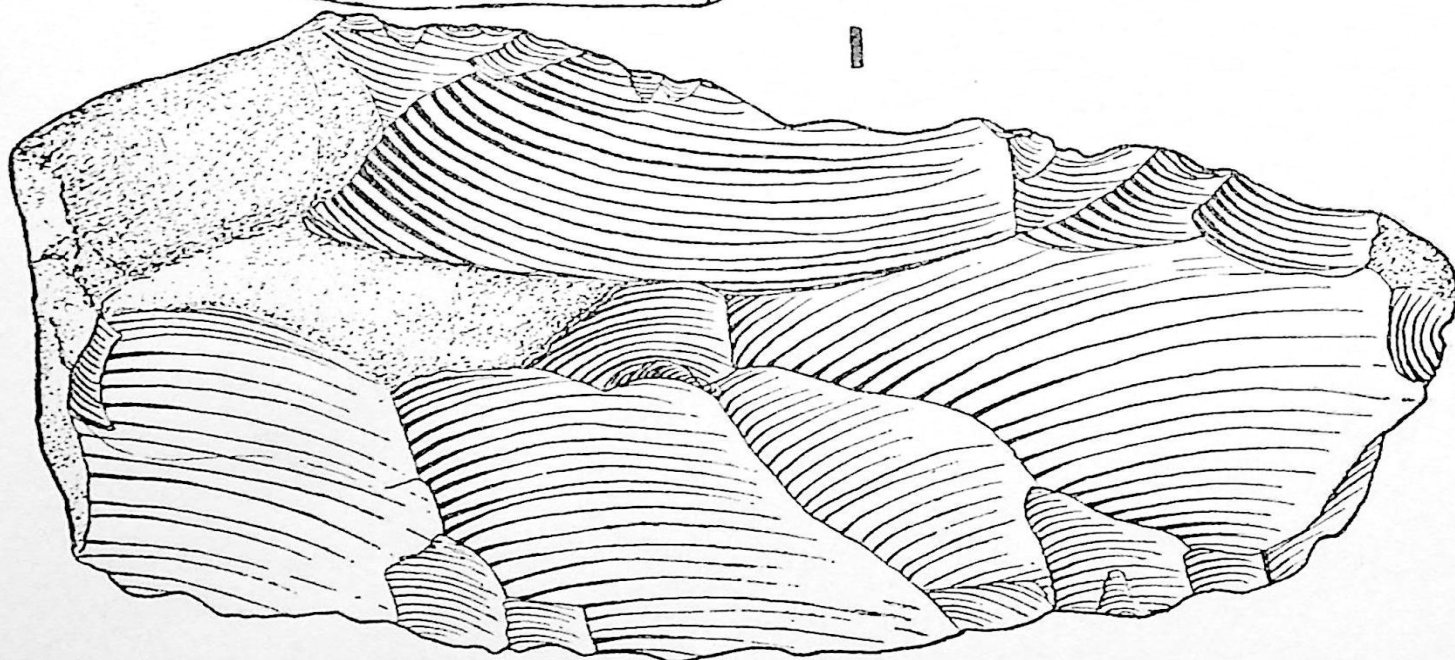
8. საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები

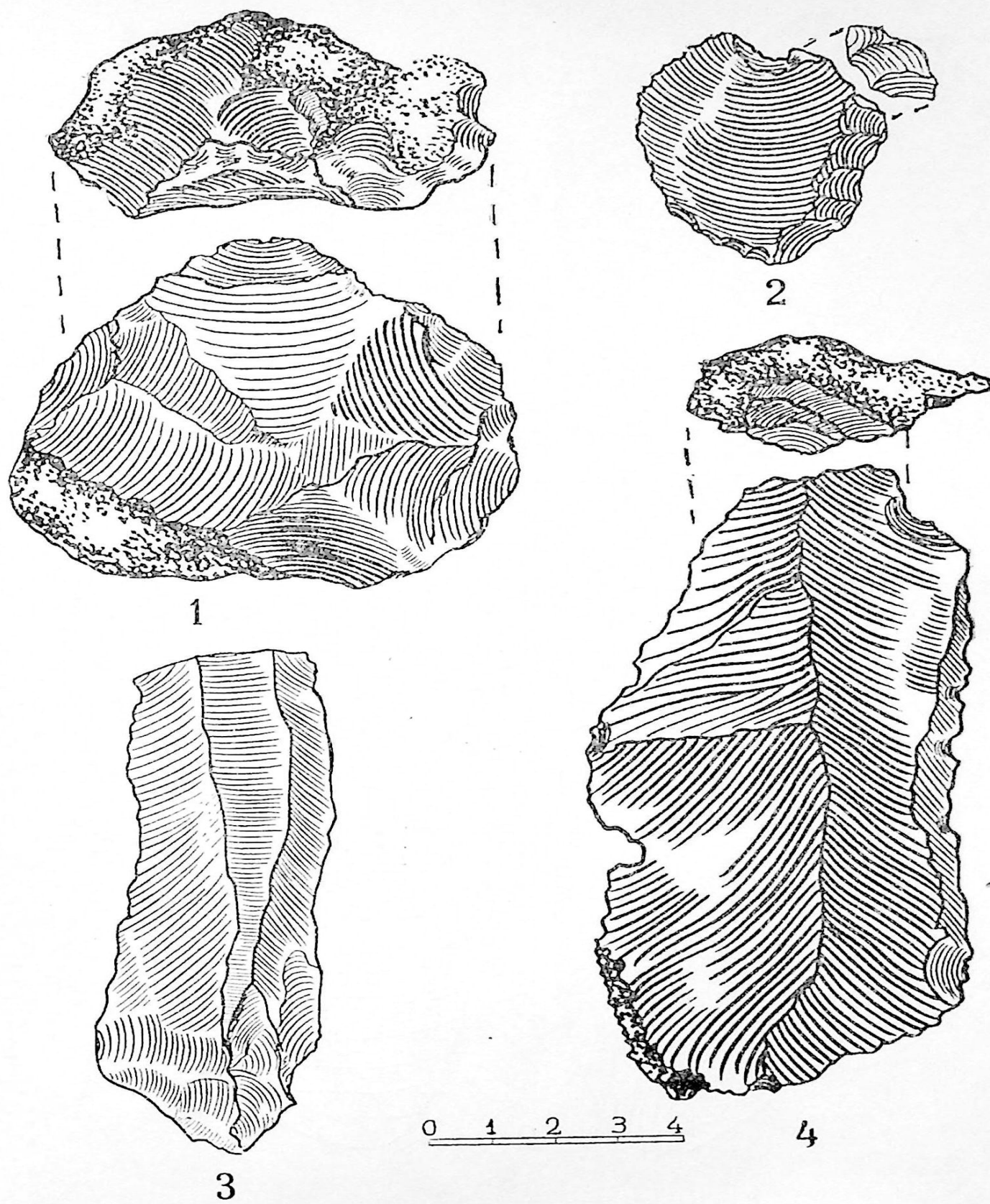

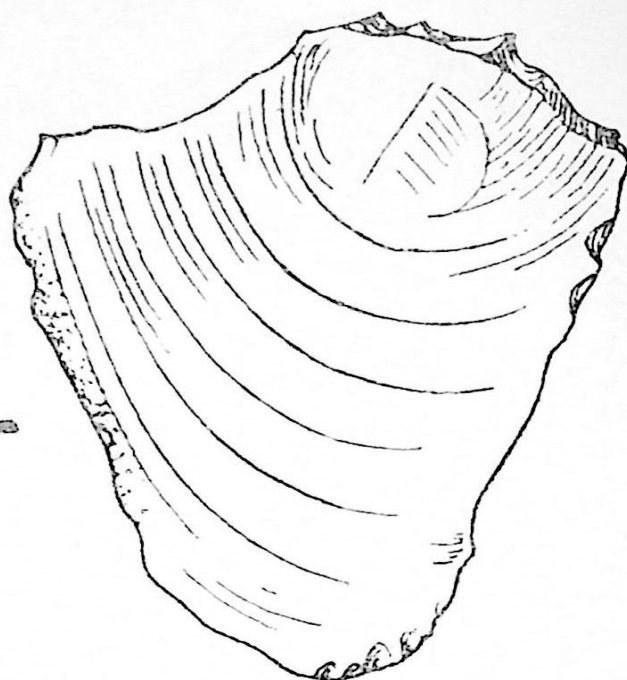
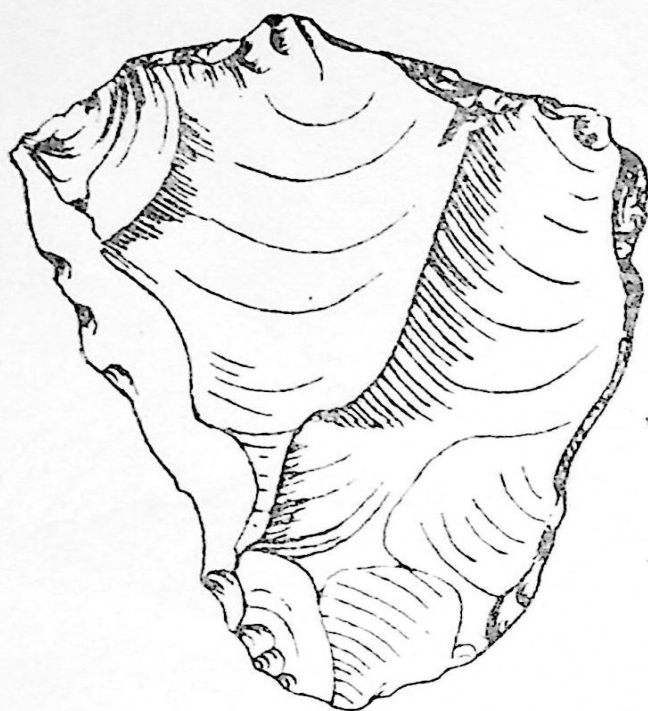
1

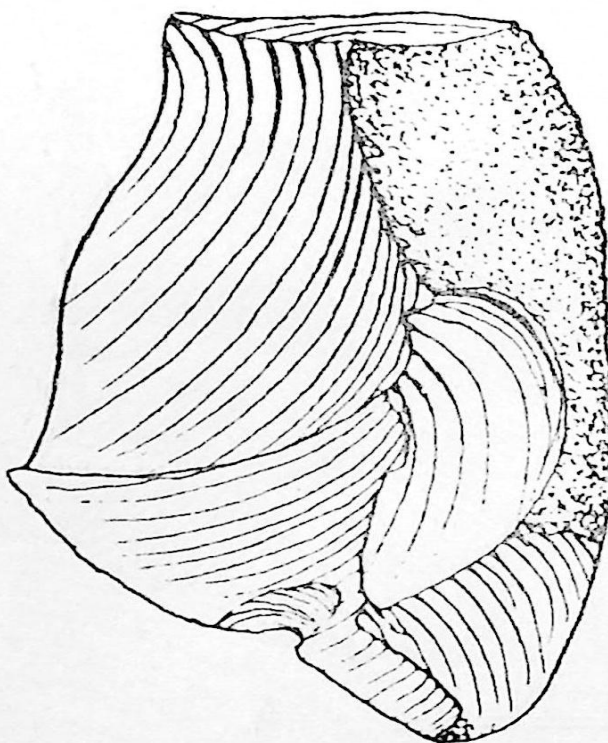
1

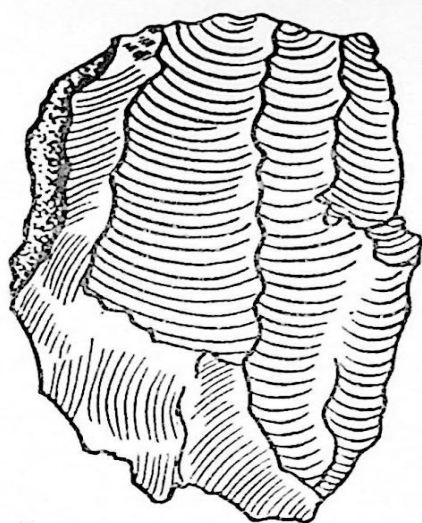

1

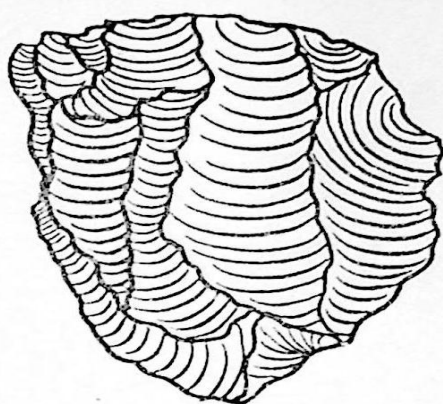

2

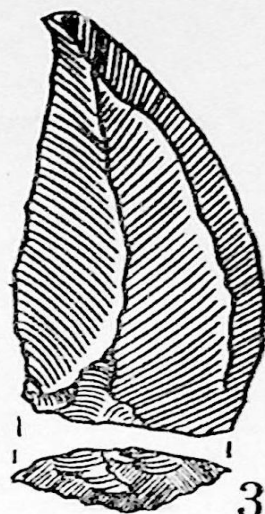

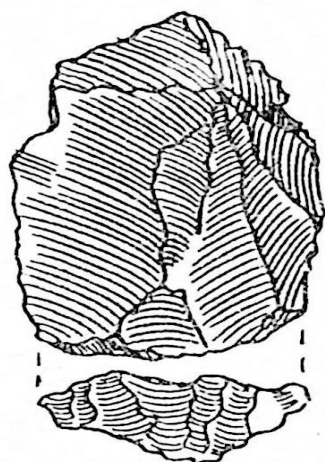
1

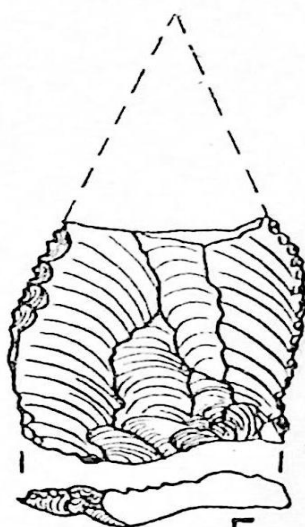
2

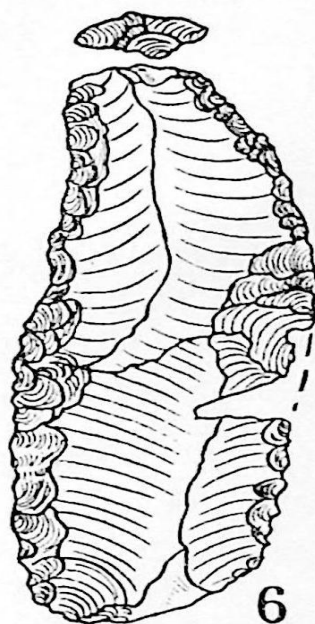
3

4

5

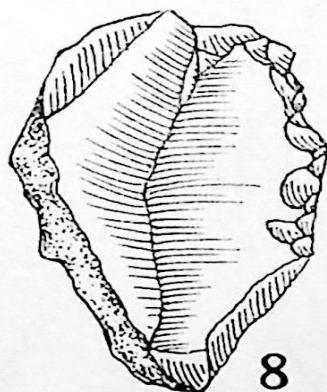
6

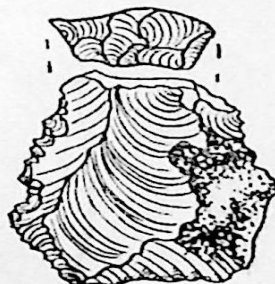
-

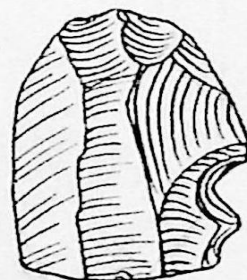
7

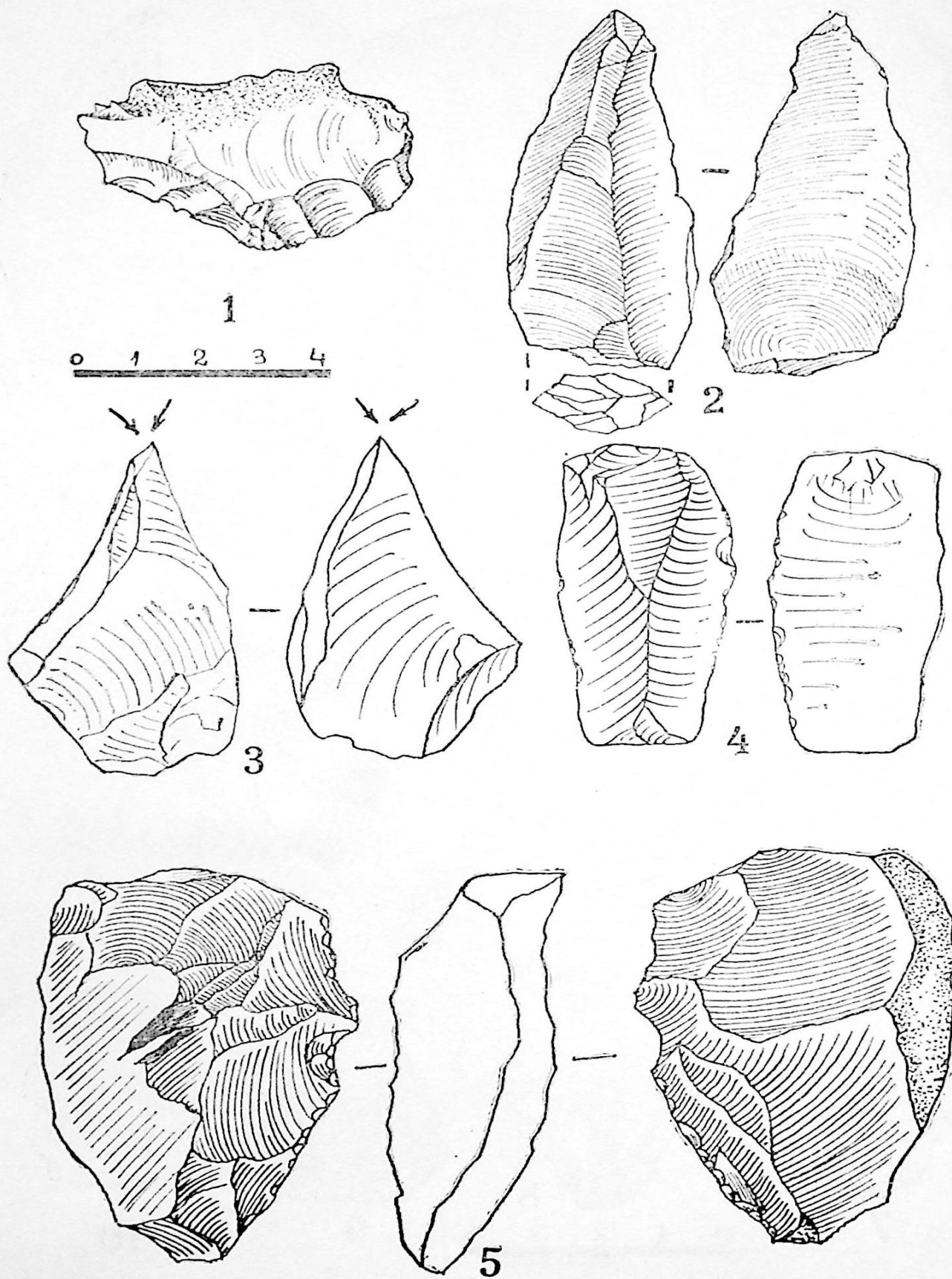
8

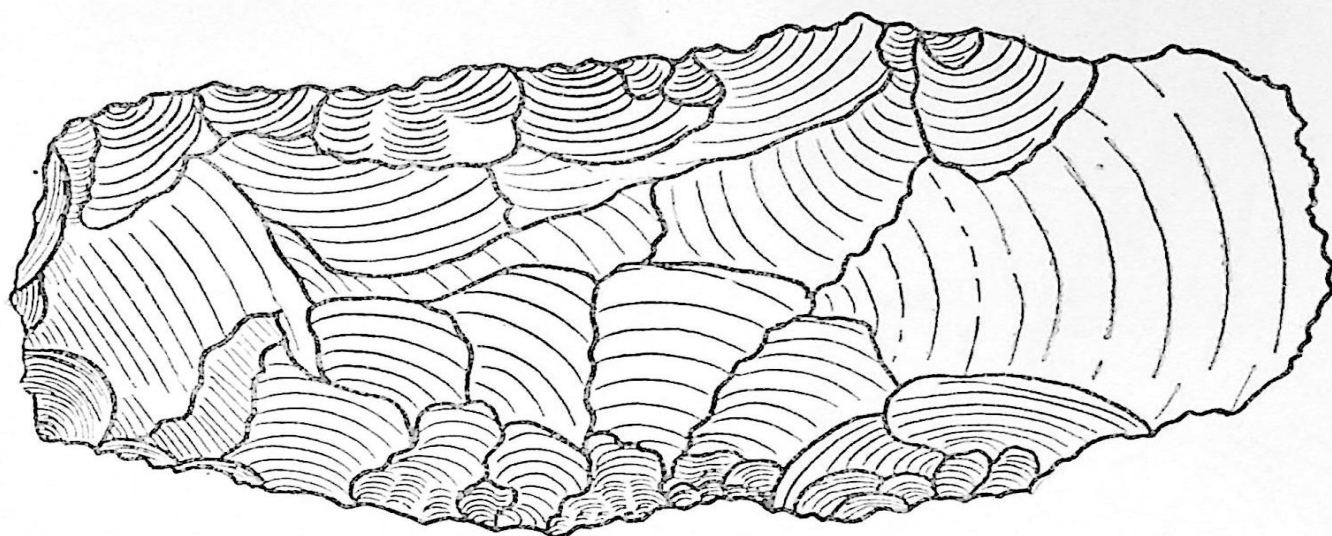

9

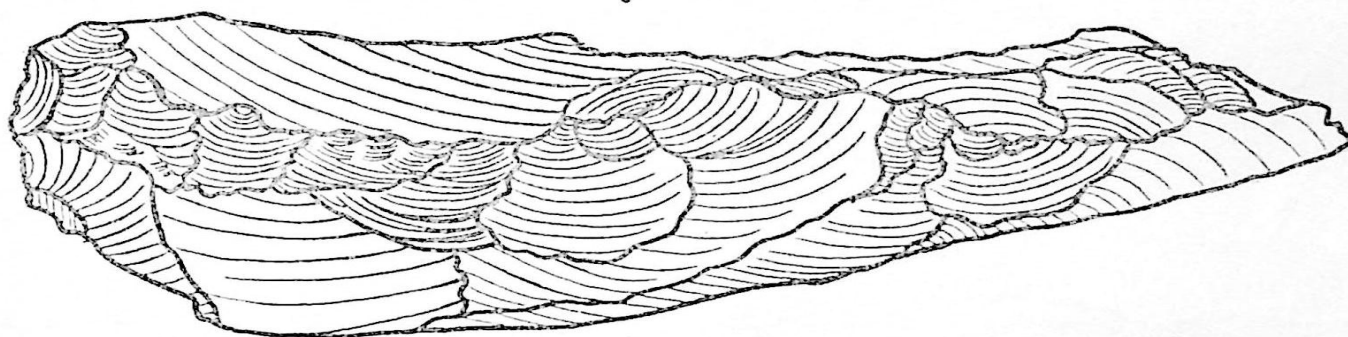
10

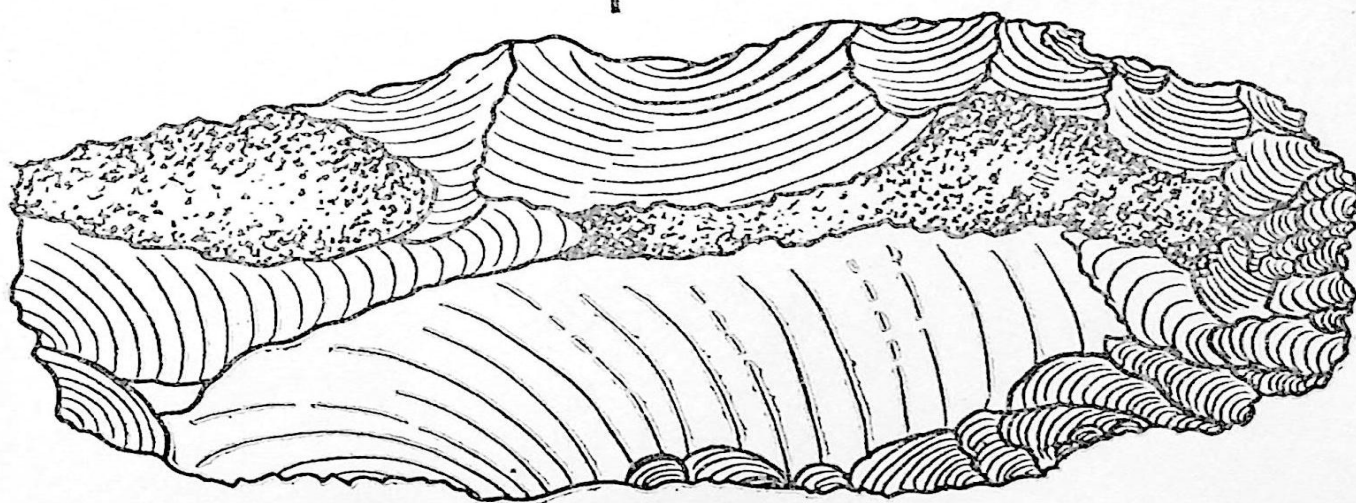

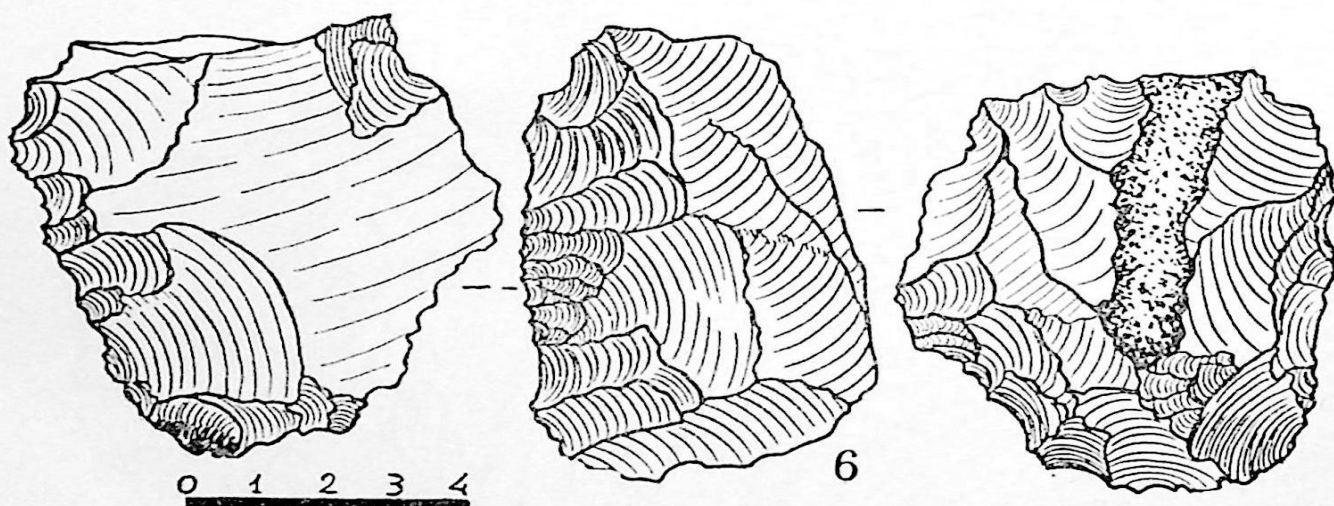
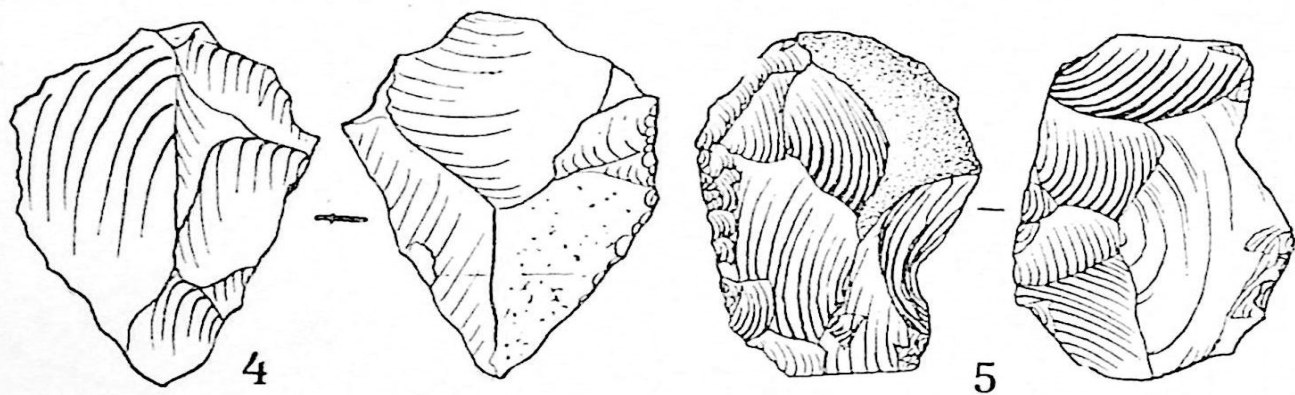
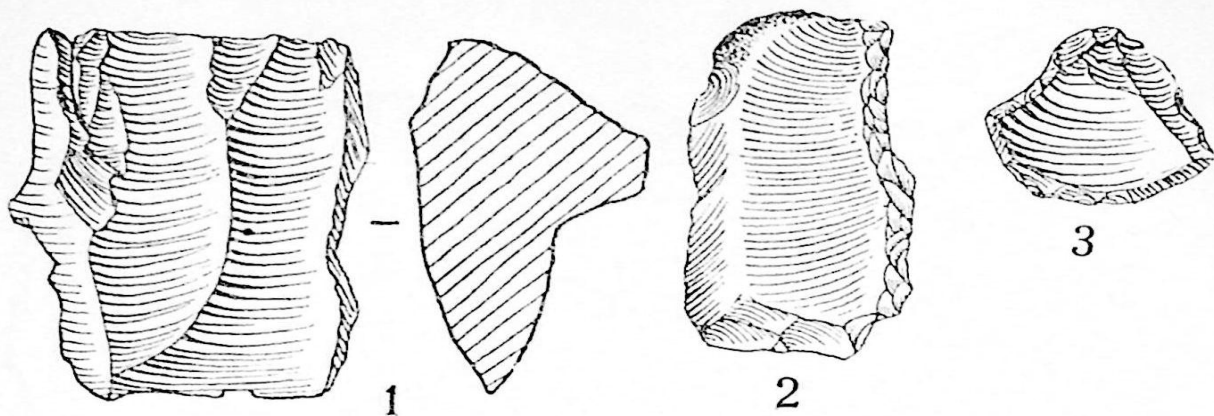
0 1 2 3 4

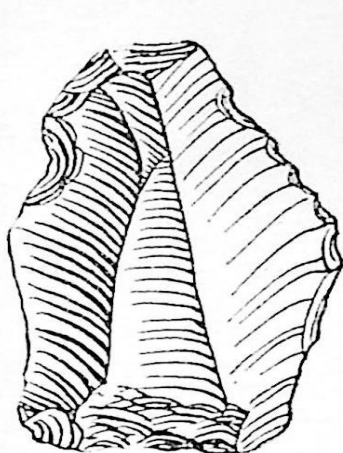
1

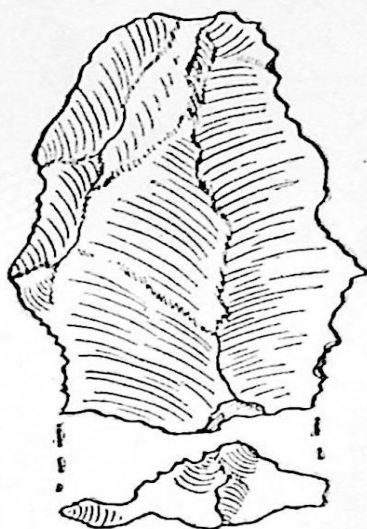
1

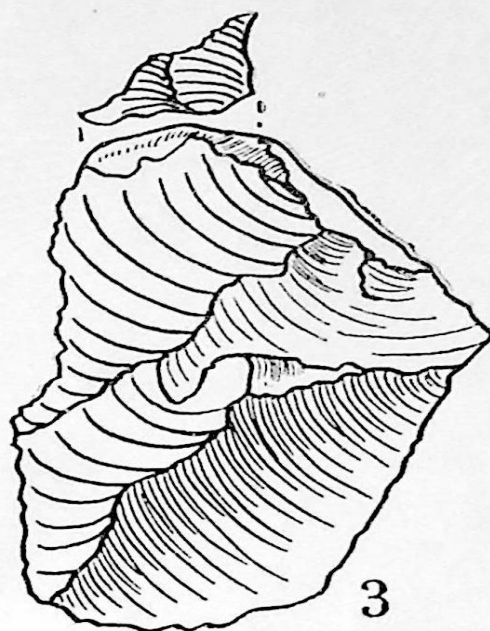

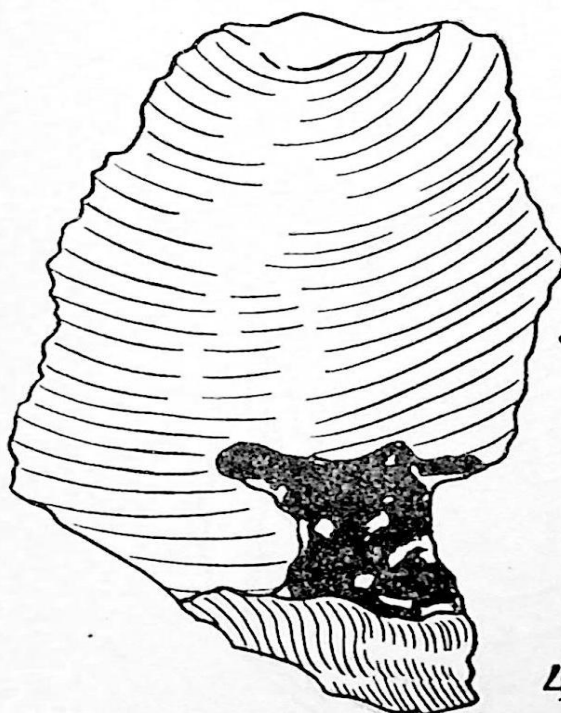
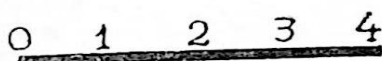
1

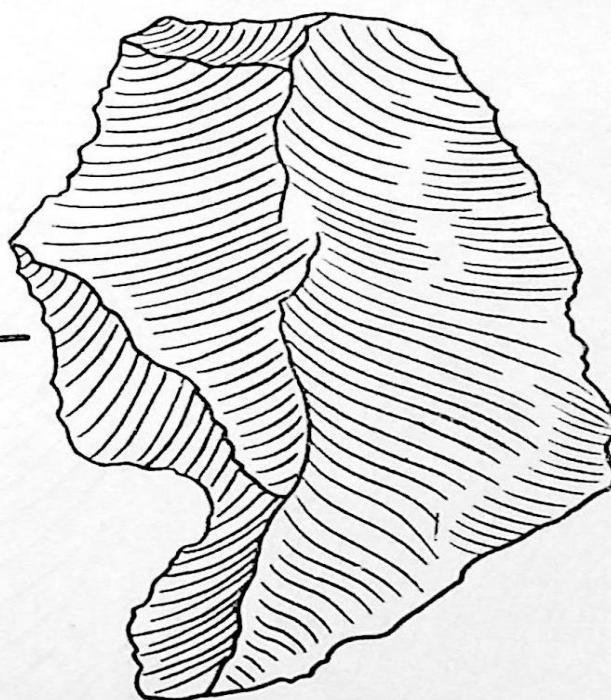
2

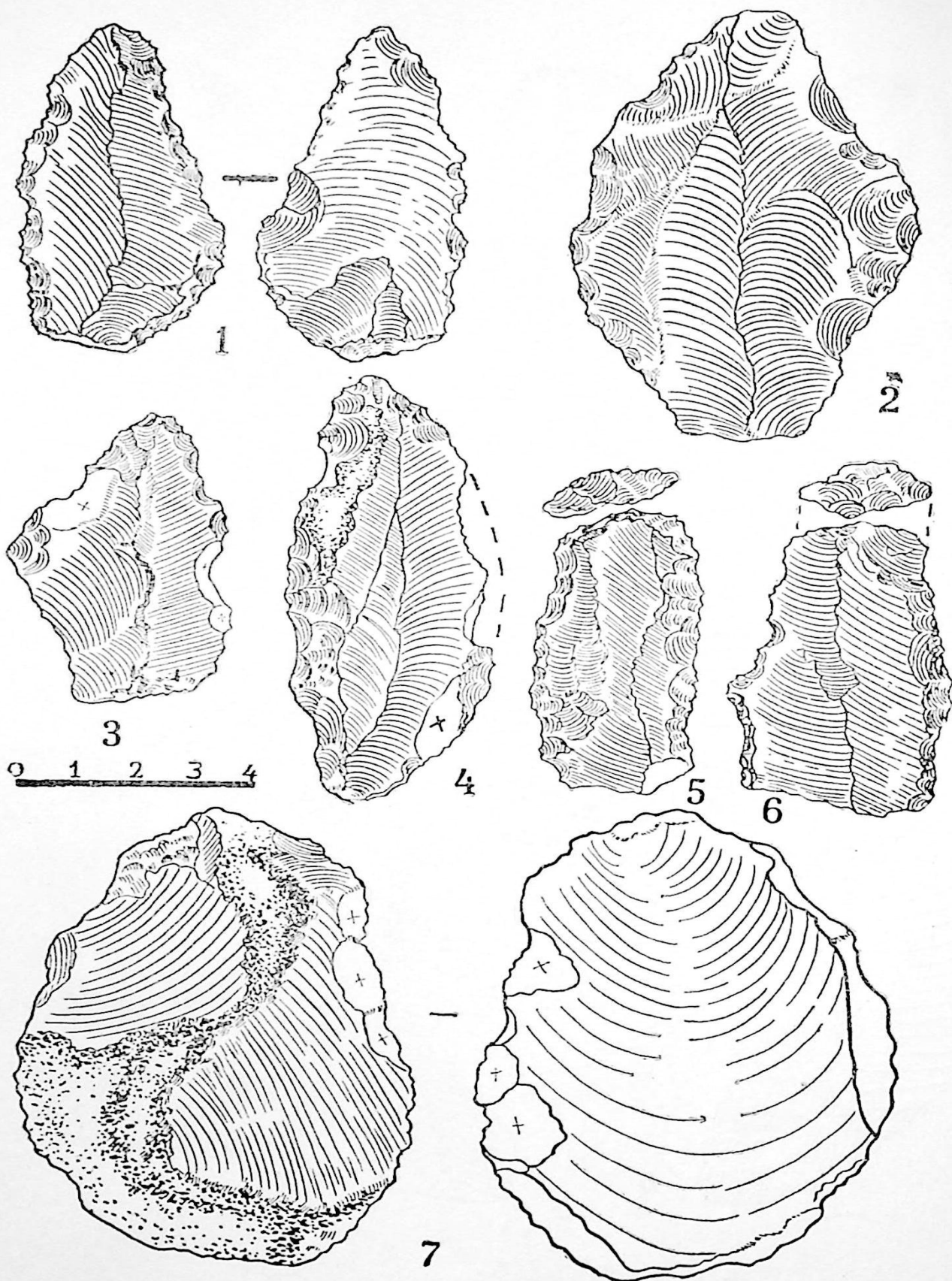
3

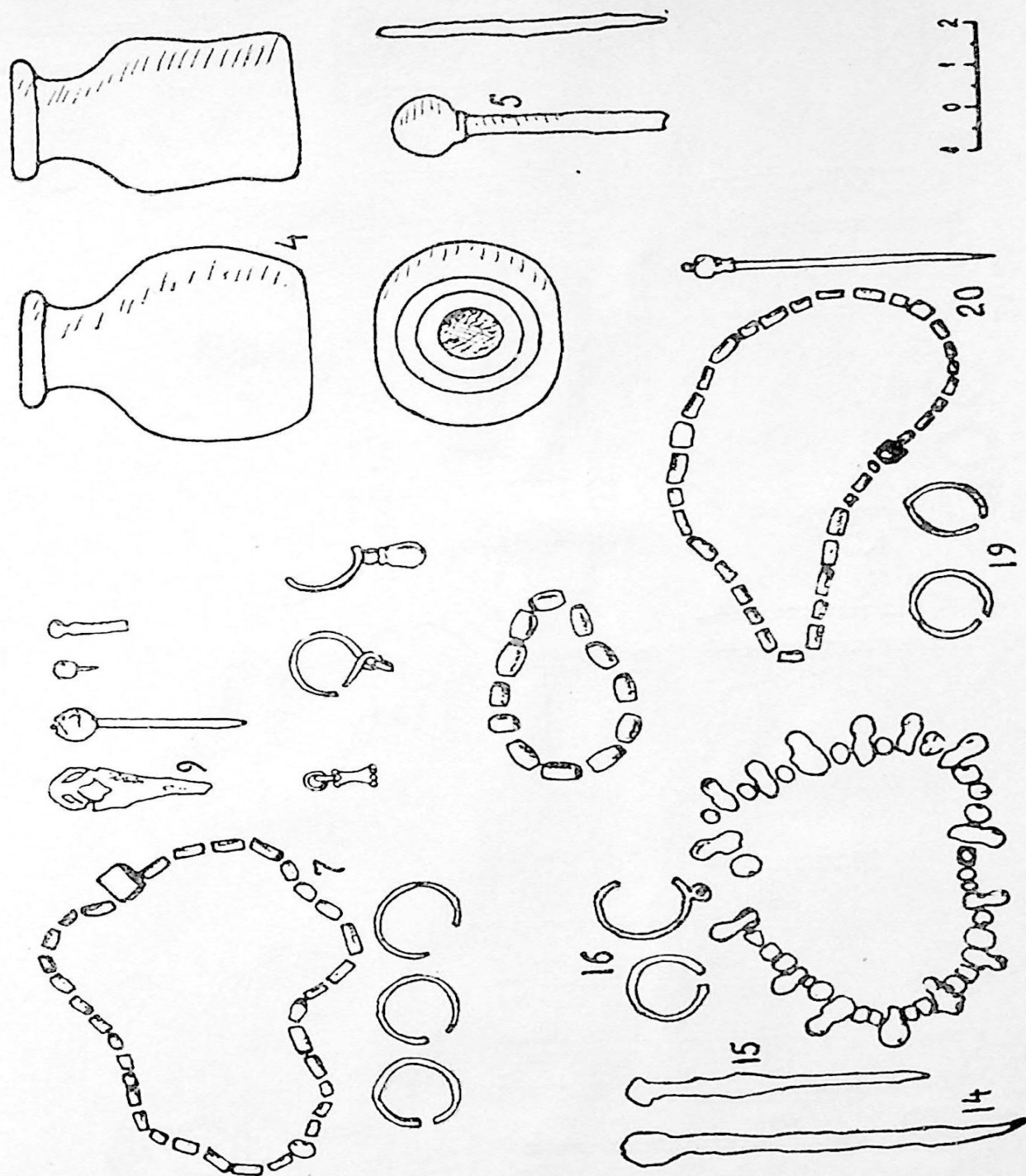

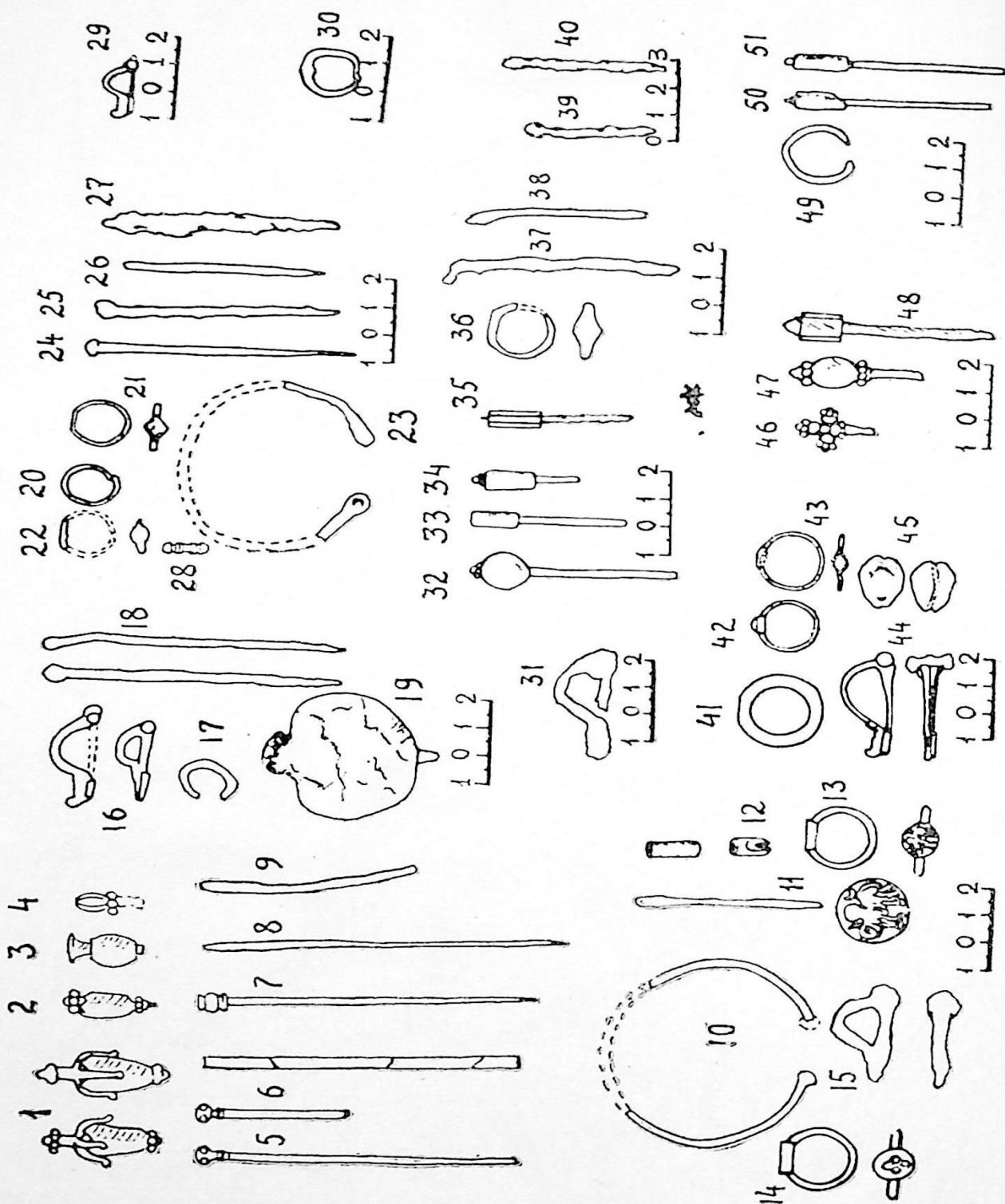
4

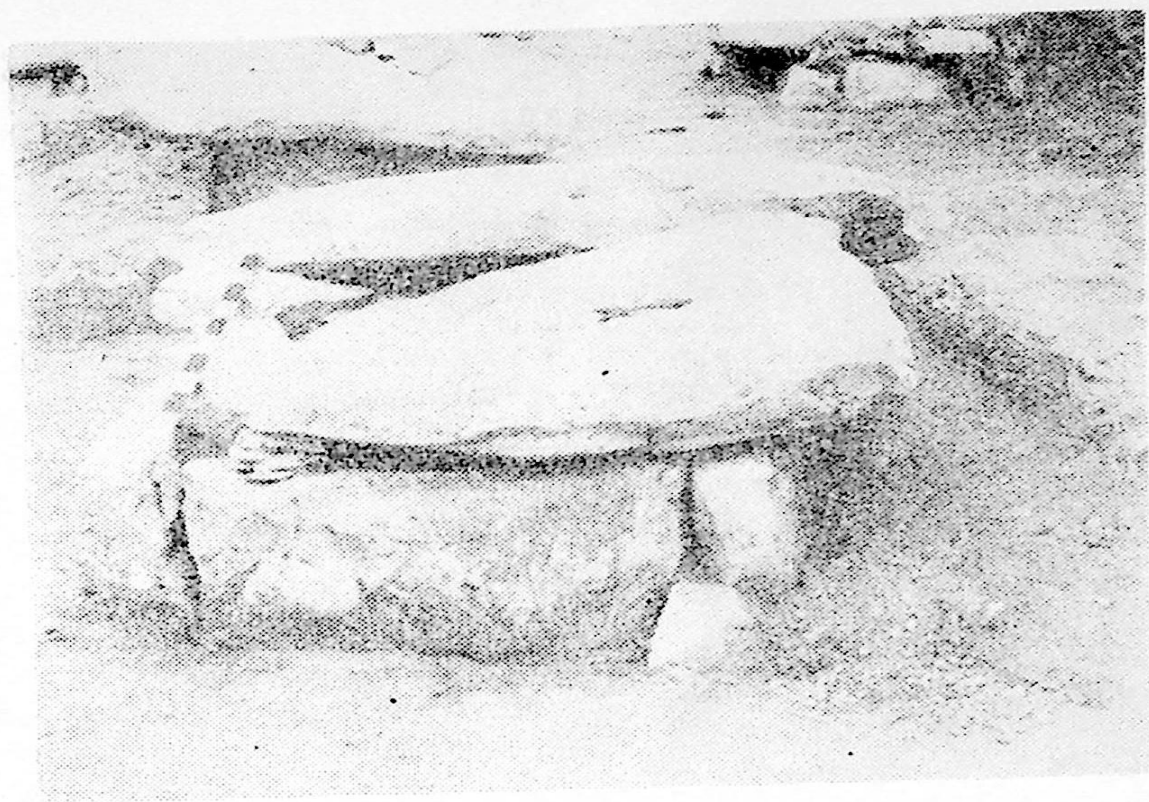

5

1

2

ს ა რ ა ზ ე ბ ი

გამოკვლევები

1. ალ. ბოხოჩაძე, ანტიკური ხანის ქართლის სამეფოს ქალაქების ისტორიის ზოგიერთი საკითხი (ძალისა) 3
2. მ. მიწიშვილი, მხატვრული კერამიკის ერთი ჯგუფის შესახებ (მოთეთრო თიხის ჭურჭელი) 25
3. ა. გეგენავა, ს. პაპუაშვილი, მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი შუასაუკუნეთა მიწის ჭურჭლის ქიმიური შედგენილობის გამოკვლევა . 32

პუბლიკაციები

1. გ. ვრიგოლია, ერისწყლის ხეობის ქვედაპალეოლითური ძეგლები 51
2. ვ. ნიკოლაიშვილი, ვაშლაჯვარის სამაროვანი (1972 წლის განათხარის მიხედვით) 63

რეცენზიები და ინფორმაციები

1. ვ. ჯაფარიძე, წებულდური კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხისათვის . . . 78
2. ვ. თოლორდავა, ვ. ლიჩელი, ჩრდილო და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის პრობლემებისადმი მიძღვნილი წყალტუბოს სიმპოზიუმში . 90
1. 1976/77 წ. გამოსული არქეოლოგიური ლიტერატურა 98
2. ტაბულეების აღწერილობა 103
3. ტაბულები 107

О Г Л А В Л Е Н И Е

ИССЛЕДОВАНИЯ

1. А. В. Бочохадзе, Некоторые вопросы истории городов Картлийского царства античной эпохи. (Дзалиса) 3
2. М. Н. Мицишвили, Об одной группе художественной керамики (белоглиняная посуда) 25
3. А. Г. Гегенава, С. Н. Папуашвили, М. Н. Чхатарашвили, Исследование химического состава стеклянной посуды средних веков, найденных в Грузии 32

ПУБЛИКАЦИИ

1. Г. К. Григолиа, Памятники нижнего палеолита ущелья Эрисцкали 51
2. В. В. Николаншвили, Вашладжварский могильник 63

РЕЦЕНЗИИ И ИНФОРМАЦИИ

1. В. М. Джапаридзе, О некоторых вопросах истории Цебельдинской культуры 78
2. В. Толордава, В. Личели, Цхалтубский симпозиум, посвященный вопросам Причерноморской колонизации. 90

1. Литература по археологии, вышедшая в 1976/77 гг. 98
2. Описание таблиц 103
3. Таблицы 107

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ო. ლორთქიფანიძე
გამომცემლობის რედაქტორი ე. ფარქოსაძე
ტექნორედაქტორი ც. ქამუშაძე
კორექტორი ზ. ომარაშვილი

გადაეცა წარმოებას 11.4.78; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 22.12.78;
ქაღალდის ზომა $70 \times 108^{1/16}$; ქაღალდი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 11.38;
საადრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 12.06;

უე 01242;

ტირაჟი 1000;

შეკვეთა № 1614;

ფასი 1 მან. 55 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ВОПРОСЫ АРХЕОЛОГИИ ГРУЗИИ

II

(На грузинском языке)

